

M. UMAROVA, M. NABIYEVA

BAYONLAR TO‘PLAMI

(boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari va o‘quvchilari uchun)

TOSHKENT
«Niso Poligraf»
2013

Taqrizchilar:

N. Ahmedova – RTM boshlang'ich ta'lim bo'limi boshlig'i.

Sh. Yo'ldosheva – Nizomiy nomidagi TDPU boshlang'ich ta'lim kafedra mudiri.

Muhtaram boshlang'ich sinf o'qituvchilari! Hukmingizga havola etilayotgan ushbu «Bayonlar to'plami» O'zbekiston Respublikasi Davlat ta'lim standartlari asosida tuzilgan bo'lib, u uzviylashtirilgan o'quv dasturlariga, 1–4-sinf o'quvchilarining boshqa fanlardan o'tadigan mavzular doirasiga, yosh xususiyatlariga, o'zbek tilining grammatik qoidalarining o'rganilishidagi izchillikka muvofiqligi bilan e'tiborlidir. To'plamdan o'rin olgan bayonlar matni nafaqat o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini shakllantirishga balki, mazmun-mohiyatiga ko'ra ko'plab tarbiyaviy masalalarni ham qamrab olgandir. Xususan, ularda insoniy odob-axloq, ilm-ma'rifatga intilish, vatanparvarlik, halollik, mardlik va jasorat kabi fazilatlar kichik-kichik hayotiy voqealar, rivoyat va xalq ertaklari vositasida o'quvchilar ongiga singdiriladi.

Kitobning bayon yozish turlari bo'yicha darslarni tashkillashtirish borasidagi metodik tavsiyalar o'ta ixcham va puxta ishlanganligi mazkur to'plamning pedagogik amaliyotda ham dasturilamal bo'lishini ta'minlaydi.

Kitob garchi boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun tavsiya etilayotgan bo'lsa-da, undan o'z farzandlarining ravon og'zaki nutqqa, izchil tafakkur qobiliyatiga hamda barkamol odob-axloqqa ega bo'lishini istagan barcha otalar, o'zbek tili ixlosmandlari ham foydalanishlari mumkin.

M.Umarova, M.Nabiyeva

Bayonlar to'plami: (boshlang'ich sinf o'qituvchilari va o'quvchilari uchun) M.Umarova, M.Nabiyeva. – T.: «Niso Poligraf», 2013. – 160 b.

УДК: 811.512.133

ББК 81.20'zb

ISBN 978-9943-4846-4-9

Alisher Navoiy

nomidagi

O'zbekiston MK

2013/124

A

8700

© M.Umarova, M.Nabiyeva, 2013-y.
© «Niso Poligraf», 2013-y.

KIRISH

«Bayonlar to'plami» DTS va uzviylashtirilgan o'quv dasturidagi o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirishga oid talablardan kelib chiqqan holda tuzildi. To'plamdagi matnlar mavzu jihatdan rang-barang. To'plamdan oila va maktab, Vatanimiz, inson va tabiat, hayvonlar hayotiga oid matnlar hajmi sinflar bo'yicha dastur talablariga moslashtirildi. Faqat qisqartirib bayon yozish (IV sinf), savollarga javob berish (II, III sinflar) talab qilingan taqdirdagina matndagi so'zlar miqdori oshirildi. To'plamdagi materiallarni joylashtirishda izchillikka amal qilindi. Asosiy bo'limlar quyidagicha nomlangan: tayyor rejali bayon; jamoa bo'lib tuzilgan rejali bayon. Bundan tashqari to'plamdan har bir sinf uchun nazoratga mos matn ham o'rin olgan. Matn so'ngida uning necha so'zdan iboratligi ko'rsatilgan. To'plamda ma'lum imlo qoidalari haqida ham ma'lumot berilgan. Shu bilan birga, har bir matn asosida yoziladigan bayonning rejasi berilib, matndagi muhim so'zlar ajratib ko'rsatilgan. Tayyor rejali bayonlarni yozishda gaplarning mazmunli va lug'at tarkibini nazarda tutib tuzilgan rejadan foydalanish kerak. Jamoa bo'lib tuzilgan reja asosidagi bayonlarni yozishda esa o'qituvchi faqat rejalarining namunali muqobillariga tayanishi tavsiya etiladi.

Har bir matn oxirida bolalar hikoya mazmunini qanchalik tushunganliklarini tekshirishga yordam beruvchi savollar taqdim etilgan. Bu savollar «Tahlil» rukni ostida berilgan. Tahlilning asosiy yo'nalishi hikoyaning bosh g'oyasini, uning qismlari o'rtasidagi fikriy bog'liqlikni, bolalarning hikoyadagi ishtirok etuvchilarga, ularning ishlariga bo'lgan munosabatlarini aniqlashda yordam berishga qaratilgan bo'lishi lozim. Hikoyaning bunday tahlili o'quvchilarni mantiqiy fikrlashga o'rgatadi. Ularining hissiy idrokini chuqurlashtiradi, tasavvurini boyitadi.

Tahlil savollari tartib bilan berilmagan holatlarda o'qituvchi o'z imkoniyatidan kelib chiqib, savollardagi izchillikni o'zgartirishi, o'quvchilarning matndan olgan dastlabki taassurotlarini hisobga olgan holda qo'shimcha savollar kiritishi mumkin.

Dars jarayonida o'quvchilar diqqatini hikoyaning bosh g'oyasiga qaratish, hikoyaning sarlavhasi (nomi)ni tushuntirish, hikoya mazmunidagi asosiy mantiqiy bog'lanishni ko'rsatish talab etiladi.

Bu bo'limdagi ba'zi savollar g'oyani ifodalashda muallifning o'ziga xos uslubiy xususiyatlariga e'tibor qaratish yoki alohida ahamiyatga ega bo'lgan jumlar mohiyatini tushuntirish uchun xizmat qiladi. O'qituvchi: *«Sevinch yoshlari qalqidi» birikmasini qanday tushunish mumkin? Nodiraning musiqani sevganligini qaysi so'z orqali bilamiz? (sevadi so'zi orqali), «Ko'ziga yosh oldi» iborasini tushuntirib bering»*. kabi savol va topshiriqlarni darsning boshqa bosqichlariga (qayta hikoyalash, yozuvga tayyorlanish davriga) ko'chirishi ham mumkin. Bu faqat o'quvchilar tomonidan ifodalar to'g'ri tushunilganligi o'qituvchiga ravshan bo'lgandagina qo'llanilishi mumkin. Rejadagi savollar bayon qilish zarur bo'lgan voqealarning izchilligini ta'minlaydi. Matn tahlilidan keyingi ish – reja savollari bo'yicha matn mazmunini qisman yoki to'liq so'zlab berish shaklida o'tkaziladi. Bu esa o'qituvchilarni bayon yozishga tayyorlaydi. Agar o'qituvchi hikoya tinglanganidan so'ng hikoyaning mazmunini takrorlashga zarurat sezsa, u holda o'zi hikoyadagi voqealar mazmunini to'liq tiklovchi savollarni tayyorlashi mumkin. Lekin matn tahlilini jo'n takroriy so'zlar bilan almashtirish o'quvchilarning mantiqiy qobiliyatlarini o'stirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

To'plamda matnni o'z so'zi bilan gapirib berishni to'g'ri tashkil etish, qaysidir so'zlarni tushuntirish, xatolar oldini olish uchun qanday usullardan foydalanish to'g'risida ham uslubiy ko'rsatmalar beriladi. Ammo bu-larning barchasiga darsning tayyor rejasi deb qaramaslik lozim.

To'plamdagi uslubiy bo'limlarda bayon o'tkazish darsining taxminiy rejasi va uslubiy ko'rsatmalari berilgan.

Har bir sinfda bayon ustidagi ta'limiy ishlar metodining o'ziga xos xususiyati bor. Shuning uchun dastlab har bir sinf uchun «Bayon ustida ishlash metodi», so'ngra matnlar berilgan.

Uslubiy bo'limlarda oldingi sinflarda berilgan ma'lumotlar takrorlanmaydi. Ikkinchi sinfning tayyorgarlik mashqlari bundan mustasno. Har bir sinfga oid uslubiy bo'limlarda o'qituvchining diqqat-e'tibori xuddi shu sinf uchun xos bo'lgan yangi murakkabliklarga qaratiladi. Shu sinf dasturi talab qilgan ish usullari va o'quvchilarning mustaqilligini oshirish yo'llari ta'riflab beriladi.

«Ikkinchi sinfda bayon ustida ishlash metodi» bo'limida o'quvchilarni tayyor rejadan foydalanishga, savollarga to'g'ri javob berishga, fikrni yorqin ma'noda ifodalovchi qisqa gaplar tuzishga o'rgatish masalalari yoritilgan. Uchinchi sinfga oid metodik bo'limda tayyor rejali bayonning yangi turlarigina ta'riflanmasdan, balki o'quvchilarga bayon uchun reja tuzishni o'rgatish to'g'risida ham maslahat berildi. Murakkabliklarning tadrijiy ortishi va o'quvchilar mustaqilligining o'sishi munosabati bilan ikkinchi sinfda jamoa bo'lib reja tuzishning ikki asosiy xili ta'riflangan.

To'rtinchi sinfga taalluqli metodik bo'limda, asosan, II sinf bilan taqqoslangan holda bayonning yangi turlarini yozish uchun ko'rsatmalar berildi. Shuningdek, matn rejasi o'zgargan va mazmunni qisqa bayon etish darslarining namunasi keltirildi. IV sinfga oid bo'limda rejani mustaqil tuzishga o'rgatish, ba'zi matnlarda mavjud bo'lgan muhokama va tasvirlashdan foydalanish usullari tavsiya etilgan.

O'qituvchi qaysi sinfda ishlashidan qat'iy nazar, u bog'lanishli nutqdagi tadrijiylilikni aniq tasavvur etishi, uch sinfga oid barcha metodik maqolalar bilan tanishib chiqishi lozim. O'qituvchiga avvalo to'plamdagi matnlardan tanlab olish, so'ngra choraklik taqvim reja tuzish maslahat beriladi. Matn tanlashda o'qituvchi quyidagi talablarga amal qiladi:

1. Bayon turi o'quvchilarning bilim saviyasiga qarab belgilanadi.
2. Matnlar mazmuni o'quvchilar uchun mos bo'lishi shart.
3. Bayon ustida ishlash o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirishga qaratilgan mashg'ulotlarning boshqa turlari – insho, qayta hikoyalash, ijodiy topshiriqlar bilan chambarchas bo'g'langan bo'lishi zarur. Shunda dastur talablarini amalga oshirishga qaratilgan mashg'ulotning samaradorligi yanada oshadi.

1-SINF

BAYON USTIDA ISHLASH

To'la savodxonlikka erishishning muhim omillaridan biri, o'quvchilar nutq madaniyati ustida ishlash, ularni og'zaki va yozma nutqlaridagi kamchiliklarni o'z vaqtida aniqlash va tuzatishdan iboratdir. Shuning uchun 1–4-sinf o'quvchilariga dars berish jarayonida bir turdagi yozma ishlar bilan chegaralanib qolmay, balki yozma ishning barcha turlari ustida mashg'ulot olib borish, o'quvchilarda fikrni keng ko'lamda va xilma-xil ravishda bayon eta bilish qobiliyatini o'stirish lozim.

Yozma ish turlaridan biri bayondir.

Bayon o'qib berilgan namunaviy matn mazmunini ma'lum tayyorgarlikdan so'ng yozma ravishda qayta hikoyalashdir.

Birinchi sinf dasturiga ko'ra matnni qayta hikoyalash mashqlari berilmaydi. Faqat aniq bir mavzuda rasmlarga qarab gap va kichik hikoya tuzish (inshoga tayyorgarlik mashqlari) o'rganiladi.

Tayyorgarlik mashqlarini o'tkazish o'quvchilarda sodda gap tuzish ko'nikmasini hosil qiladi. O'quvchilar gapda so'zlarning tartibini, gap oxirida nuqta qo'yishni, bir gapni ikkinchi gapdan ajratishni o'rganadilar.

Tayyorgarlik mashqlari uchun tanlanadigan matnda gapdagi so'zlar soni ko'pi bilan 4–5 ta bo'lishi mumkin. Bunday matnlarni bolalar uchun yozilgan asarlardan (kitoblardan) tanlash qiyin. Shuning uchun tayyorgarlik mashqlariga mos matnni o'qituvchining o'zi tuzishi yoki «Alifbe» kitobida berilgan matnlardan tanlashi mumkin. Tayyorgarlik mashqlarining aksariyatida «Alifbe» kitobidagi matnlar berilgan.

Tayyorgarlik mashqlarining dastlabki bosqichida matn yoki hikoyani hosil qiladigan gaplar tartibi buzilgan holda (aralash) sinf yozuv taxtasiga yoki karton qog'ozga yoziladi. Bu birmuncha qulaylik tug'diradi. Sinf *yozuv taxtasida ishlash*, o'quvchilarning qo'lyozma matnlarini o'qish ko'nikmalarini mustahkamlaydi, hikoya mazmunini tushunishni osonlashtiradi.

O'quvchilar aralash berilgan gaplardan hikoya tuzishda bog'lanishli nutqning muhim talabini – mazmundagi ketma-ketlikni og'zaki o'zlashtiradilar. Masalan, «Bahorda» matnidagi gaplar tartibi buzilgan holda sinf yozuv taxtasiga yoziladi.

Qushlar uchib keldi. Olim taxtachaga don seydi. Olim qushlarni sevadi. U daraxtga in o'rnatdi. Olim boqqa bordi.

Darsning borishi:

I. O'qituvchi o'quvchilarga in, don, qush haqidagi tushunchalarni qisqacha eslatadi. Don, in, qushlar ifodalangan rasmlarni ko'rsatadi.

II. O'qituvchi yozuv taxtasidagi matnni o'qiydi va tahlil qiladi.

Hikoyada kim haqida gap boradi? (Olim haqida gap boradi.)

Qushlar nima qildi? (Qushlar uchib keldi.)

III. Hikoya tuzish uchun tayyorgarlik.

O'qituvchi o'quvchilarga aralash berilgan gaplardan hikoya tuzishni aytib, yozuv taxtasidagi matnda nechta gap borligini aniqlashni uqtiradi va hikoyani o'qiydi, so'ngra quyidagi savollarga javob oladi: «*Hikoyada nechta gap bor? Hikoyada to'rtta gap borligini qanday bildingiz? Gaplarning o'rnini almashtirish mumkin ekanmi? Nega o'rnini almash-tirish mumkin emas?*»

Xulosa:

Hikoyaning o'ziga xos tartibi bo'lib, uni buzib bo'lmaydi. Tartib buzilsa, hikoyaning mazmuni chiqmaydi.

IV. Hikoyacha tuzish:

O'quvchilar yozuv taxtasidagi gaplarni o'qiydilar. Ularning joylashi-shida tartib yo'qligini aniqlaydilar. Shundan keyin o'qituvchi quyidagi savollarga javob beradi: *Hikoya hosil bo'lishi uchun nima qilish kerak?* (Hikoya hosil bo'lishi uchun gaplarni o'rniga qo'yib o'qish kerak.) *Hikoyani qaysi gapdan boshlash kerak?* («Olim boqqa kirdi» gapidan.) *Undan keyin-chi?* (Taxtachaga don sepd.) *Hikoya qaysi gap bilan tugadi?* «Qushlar uchib ketdi» gapi bilan.

Agar o'quvchilar savollarga javob tanlashda qiynalsalar, o'qituvchi yordam beradi. O'quvchilar tanlagan gaplarni o'qiydilar (ichlarida va birgalikda xor bo'lib).

O'qituvchi har bir savolga berilgan javobni yozuv taxtasiga yozib borishi lozim. Chunki o'quvchilar bog'lanishli matn tuzishni (gaplarni ketma-ket joylashtirishni) o'z ko'zlari bilan ko'radilar.

V. Ishni xulosalash:

O'qituvchi o'quvchilardan: «*Biz aralash berilgan gaplardan nima tuzdik?* (Biz aralash berilgan gaplardan hikoya tuzdik.) *Biz buni qanday bajardik?* (Gaplarning mazmuniga qarab tartib bilan joylashtirdik.) *Bu hikoyaga qanday sarlavha qo'yish mumkin?* «*Bahorda*» deb sarlavha qo'yilishi to'g'rimi?» deb so'raydi.

O'quvchilar mashqning maqsadini og'zaki tushunib oladilar. Hikoyalashda mazmunning bog'lanishiga, ketma-ket kelishiga ahamiyat berishni o'rganadilar.

O'qituvchilarga yordam tariqasida quyidagi matnlarni tavsiya etishni lozim topdik.

TA'LIMY MASHQLAR UCHUN MATNLAR

(Tayyorgarlik mashqlari)

Tartibsiz matnlar ustida ishlash

Bunday mashqlar ikki ta'limiy maqsadni nazarda tutadi: birinchidan, bolalar matnni hikoyalashda mazmunning ketma-ket bog'lanishi haqidagi tushunchaga ega bo'ladilar va nutqlarida izchillikka ahamiyat berishga odatlanadilar. Ikkinchidan, bunday mashqlar o'quvchilarni ma'lum fikrni aniq va sodda qilib ifodalaydigan gaplar tuzish malakasini hosil qilishga o'rgatadi.

Tulki

Tulki o'rmonga bordi. Go'sht hidini sezdi. Hid kelgan tomonga yugurdi. Qopqonga tushdi. (13 so'z)

Hikoyadagi gaplar tartibi buzilgan holda yozuv taxtasiga yoziladi. O'qituvchi hikoyani o'qib, uni parda bilan berkitib qo'yadi.

Tahlil: Tulki nimaga ilindi? Tulkining qopqonga tushishi haqida hikoyada nima deyilgan? Tulki nima uchun qopqonga yaqin keldi? Voqea qayerda bo'ldi? O'rmonda bo'lgan voqea hikoyaning qaysi qismida aytilgan? Matnda nechta gap bor? To'rtta gap borligini qanday bildingiz? Gaplarning o'rnini o'zgartirish mumkinmi? Nima uchun o'zgartirish mumkin emas?

Xulosa: Hikoyada gaplar ma'lum tartib bilan beriladi. Shuning uchun gaplar tartibini o'zgartirish mumkin emas.

Hikoya tuzish: O'qituvchi oldindan yozuv taxtasiga yozilgan va parda bilan yopib qo'yilgan gaplarni ochadi hamda o'quvchilarga savol beradi. O'quvchilar savolga tartib bilan javob qaytaradilar. O'qituvchi o'quvchilar javobini yozib boradi. Bolalar hosil bo'lgan hikoyani o'qiydilar.

Endi o'qituvchi o'quvchilarga aralash berilgan gaplardan hikoya tuzishni aytadi, matnda nechta gap borligini aniqlashni uqtiradi va hikoyani o'qiydi.

Zarif va Zafar

Zarif _____ yashaydi. U _____ mehmonga bordi. Zafar bog'da _____ kovlayotgan edi. Zarif Zafarga kartoshka _____ yordam berdi. (21 so'z)

Qo'yish uchun so'zlar: *shaharda, Zafamikiga, kartoshka, kovlashga.*

O'qituvchi oldindan sinf yozuv taxtasiga yozib, parda bilan yopib qo'yilgan matnni ochib, ifodali o'qiydi.

Tahlil: Zarif qayerda yashaydi? U kimnikiga mehmonga bordi? Zafar nima qilayotgan edi? Zarif Zafarga qanday ishda yordam berdi?

Yozuv taxtasiga yozib qo'yilgan matn qayta o'qiladi. Qo'yish uchun berilgan so'zlardan har bir gapga tegishlisi tanlanadi. Uni qayerga qo'yib o'qish tushuntiriladi. O'quvchilar so'zlarni o'rniga qo'yib, navbat bilan gaplarni to'ldirib o'qiydilar.

Nodirjon

Nodirjon oilaning rassomidir. U tinmay rasm chizadi. Nodirjon qog'ozni ayab ishlatadi. U qog'ozni nondek aziz biladi. (17 so'z)

Ish «Tulki» matnidagi singari olib boriladi.

Tug'ilgan kun

Ma'muraning _____ kuni bo'ldi. Uni _____ tabriklashdi. _____ bilan _____ gul keltirishdi. Ma'mura _____ bo'ldi. (17 so'z)

Qo'yish uchun so'zlar: *tug'ilgan, sinfdoshlari, Ma'ruf, O'ktam, xursand.*

Ish «Zarif va Zafar» matnidagi singari olib boriladi.

Shifokor bo'ladi

Aziza _____ keldi. Kiyimlarini _____. So'ngra idish-tovoqlarni _____. Aziza _____ yaxshi ko'radi. U _____ bo'ladi. (18 so'z)

Qo'yish uchun so'zlar: *maktabdan, almashtirdi, yuvdi, ozodalikni, shifokor.*

Ish «Zarif va Zafar» matnidagi singari olib boriladi.

Bahorda

Olim boqqa bordi. U daraxtga taxta o'rnatdi. Taxtachaga don sepdi. Qushlar uchib keldi. Olim qushlarni sevadi. (17 so'z)

Hikoyadagi gaplar tartibi buzilgan holda yozuv taxtasiga yoziladi va yopib qo'yiladi.

Tahlil: Hikoyada kim haqida gapirilgan? Nima uchun qushlar uchib keldilar? Bu voqea qayerda bo'ldi? Voqeaning bog'da bo'lganligi hikoyaning qaysi qismida aytilgan? Biz hozir tuzmoqchi bo'lgan hikoyani boshlaymiz. Hikoya yana takror o'qiladi va savollar beriladi. Hikoyada nechta gap bor? Siz beshta gap borligini qanday bildingiz? Hikoya qaysi gap bilan tugallanadi? Gaplarning tartibini o'zgartirish mumkinmi? Nima uchun o'zgartirish mumkin emas? Hikoyadagi gaplar ma'lum tartibda joylashtirilishi, ularning tartibini buzish mumkin emasligi aytilib, xulosalanadi.

Hikoya tuzish: O'qituvchi yozuv taxtasidagi gaplarni ochadi. O'quvchilar o'qituvchi bergan savollar yordamida gaplarni kerakli tartibda joylashtirib hikoya hosil qiladilar. O'qituvchi har bir savolga berilgan to'g'ri javobni yozuv taxtasiga yozib boradi. Hosil bo'lgan hikoyani o'quvchilar o'qiydilar.

Yaxshi o'rtoq

Boqijon birinchi sinfda o'qiydi. U – a'lochi.

Boqijon o'qishda, ishda o'rtoqlariga yordam beradi. Ular birga dars tayyorlaydilar, birga o'ynaydilar.

Sinfdoshlari Boqijonni «yaxshi o'rtoq» deyishadi. (25 so'z)

Ish «Kuch birlikda» matnidagi singari bajariladi.

Ziyofat

Orifjon yetti yoshga to'ldi. U o'rtoqlarini uyiga chaqirdi. Bolalarni O'ftobxon aya kutib oldilar. Ularni turli noz-u ne'matlar bilan mehmon qildilar. Orifjon xursand bo'ldi. (24 so'z)

Ish «Bahorda» matnidagi singari bajariladi.

Zebo

Zeboning _____ ko'k somsa yopmoqchi bo'ldi. _____ savatcha olib boqqa chiqdi. Ariq labidagi _____ tera boshladi. Shu payt _____ kelib qoldi. U Zeboga _____. (25 so'z)

Qo'yish uchun so'zlar: onasi, Zebo, yalpizni, Salima, yordamlashdi.

Ish «Zarif va Zafar» matni singari olib boriladi.

Amir Temur

Bobomiz Amir Temur buyuk sarkarda edilar.

Bobomiz umr bo'yi o'zlarining «Kuch – adolatda» degan hikmatlariga amal qildilar. Amir Temur bobomiz ko'p mamlakatlarda adolat o'rnatdilar.

Bobomizning ishlarini Mirzo Ulug'bek, Bobur Mirzolar davom ettirdilar. (33 so'z)

Imlo: *umr bo'yi, «Kuch – adolatda», hikmatlariga, Mirzo Ulug'bek, Bobur Mirzo, ettirdilar* so'zlari ustida ishlanadi. O'quvchilarga ketma-ket kelgan bir xil undoshli so'zlarning to'g'ri yozilishi (*ettirdilar*), kishilarning ismi-sharifi bosh harf bilan yozilishi eslatiladi.

Tahliil: Bobomiz Amir Temur kim bo'lganlar? Ular umr bo'yi nimaga amal qilganlar? Amir Temur ko'p mamlakatlarda nima o'rnatdilar? Oxirgi gap kimlar haqida? Bobomiz Amir Temur kim edilar? «Kuch – adolatda» degan hikmatga kim amal qildi? Amir Temur bobomiz qayerlarda adolat o'rnatdilar? Bobomizning ishlarini kimlar davom ettirdi?

2-SINF

BAYON USTIDA ISHLASH

Ikkinchi sinf ona tili dasturida o'quvchilarni o'qituvchi rahbarligida hajmi uncha katta bo'lmagan (40–50 so'zli) matnlardan savollar yordamida bayon yozishga o'rgatish tavsiya etiladi.

O'qituvchining oldida ikkinchi sinf o'quvchilarini berilgan tayyor reja asosida bayon yozishga o'rgatish vazifasi turadi. O'quvchilar yozuv taxtasiga yozilgan savollarni to'g'ri o'qishi va ularning ma'nosini tushunishi, rejadagi savolga aniq javob berishi, qayta hikoyalashda va yozma bayonda o'zining javoblarini rejadagi savollar tartibida berishi lozim.

Yozma nutq malakalarini mustahkamlash uchun o'quvchilarni bayonda o'zlari yoza oladigan so'zlardan foydalanishga o'rgatish lozim.

Shuni nazarda tutib, to'plamda tayyor reja asosida bayon yozish uchun matnlar berilgan.

Matnlar asosida bayon yozishda uning mazmunini ochuvchi savollar orqali tahlil qilish kerak. Hikoya mazmunini tahlil qilish o'quvchilarning hikoyadagi asosiy fikrni va hikoya qismlari o'rtasidagi bog'lanishni bilib olishiga yordam beradi. Bu esa mazmunni tushunmasdan shunchaki eslab qolishning oldini oladi.

Ikkinchi sinf o'quvchilarining reja bilan ishlashidagi asosiy talab ularning savollarni to'g'ri o'qishi va ularni matn qismlari bilan bog'lay olishidir. Bayon yozishga o'rgatish va uni yozishda quyidagi ish usullaridan foydalanish mumkin:

I. Ikkinchi sinfda o'quvchilarni matn bilan tanishtirishda ishni tayyorgarlik mashqlaridan boshlash (matn o'quvchilar ko'z oldida bo'ladi) maqsadga muvofiqdir. Chunki bu ish keyinchalik bayon yozishdagi qiyinchiliklarning oldini oladi. Shuningdek, o'qituvchi o'quvchilarni matnni asta-sekin o'qiganda eshitishga, uning mazmunini o'zlashtirishga o'rgatadi. 2-sinfda bajariladigan barcha mashq turlari reja bilan alohida ishlashni talab qilmaydi. Chunki reja tayyor holda beriladi. (Sarlavha tanlanadigan mashqlar bundan mustasno.)

II. Ikkinchi sinfda gap ustida ishlashga katta ahamiyat berish talab qilinadi. Matnni tahlil qilish yo'li bilan sodda gaplarni tuzish ko'nikmasi mustahkamlanadi. Matnni tahlil qilib, reja savollari ustida ishlash zarur. Bu sohadagi asosiy ishlar quyidagilardan iborat:

1. Hikoya yoki uning qismlaridagi gaplar sonini aniqlash; ba'zi gaplarda nima va kim haqida gapirilganini ko'rsatib berish.

2. O'qilgan reja savollari nechta gapga tegishli ekanini aniqlash.

3. Gapdagi so'zlar sonini hisobga olish; tarkibidagi so'zlarni eslab qolish.

4. Savolda uchramagan so'zlarni gapdan topish.

Masalan: Durdona kitobini qanday saqlaydi? Savol o'rniga gapdan «ozoda» so'zi topib yoziladi.

Reja savollariga javob tayyorlash sintaktik ishini talab qiladi. Ikki-uch gapni o'z ichiga olgan savollarga javob tayyorlash vaqtida keyingi gap ma'nosini tushuntirib beradigan qo'shimcha savollar berilishi mumkin.

Sintaktik ishini bajarganda ba'zan yozuv taxtasiga yozilgan parchani yoki gapni qisman tahlil qilishga to'g'ri keladi. Ko'pincha, bolalar gapdagi so'zlar tartibini buzadilar. O'qituvchi bolalarga gapdagi so'zlarni tartib bilan joylashtirishni o'rgatishi shart. Shu maqsadda quyidagi usullar ishlatiladi:

1. Yozuv taxtasiga biror-bir so'zi tushirilgan va uning o'rnida savol ma'nosini bildirgan so'z turgan gaplar yoziladi. So'ngra shularga javob beruvchi so'zlar qo'yib gaplar yoziladi.

Masalan: *Chumoli nima topib oldi? Chumoli don topib oldi.*

2. Gap so'zlar tartibi o'zgartirilgan holda yozuv taxtasiga yoziladi.

Masalan: *chumoli, chaqirdi, o'rtoqlarini.* Shu so'zlarning tartibiga mos chizma yozuv taxtasida beriladi. *Chizma:* nima nimalarini nima qildi? Endi so'roqlar o'rniga mos so'zlarni qo'yib, *Chumoli o'rtoqlarini chaqirdi* gapi tuziladi.

3. Matn mazmunini to'liq hikoyalash uchun oldindan mukammal sintaktik tayyorgarlik ko'riladi. To'liq hikoyalash vaqtida esa o'qituvchi qo'shimcha savollar bermasligi kerak. Rejaning keyingi bandini yoki kerakli so'zni eslatib o'tish bilan kifoyalanish lozim.

4. Bayon yozishga tayyorlanish maxsus dars bosqichini talab qilmasa ham bunda lug'at ishlarini bajarish o'rinlidir. Barcha hollarda hikoyalashda va bayon yozishda shu hikoyalarda mavjud so'zlardan foydalanish tavsiya qilinadi. O'quvchilar hikoya lug'atidan ongli foydalanishlari kerak.

O'quvchilarning hikoyadagi har bir so'z va ifodani tushunishlari katta ahamiyatga ega. Buning uchun ba'zi hollarda so'z ma'nosini tushuntirib berishga qaratilgan qisqa suhbatlar o'tkaziladi. Qo'shimcha so'zlarni

o'quvchilarning o'zlari darsda olgan bilimlariga suyanib talqin etadilar. Masalan, «yovvoyi» so'zi ona tilida o'rganilgan, mashqlarda uchratgani, «gavjum» so'zi esa o'qish darsida o'rganilgani eslatiladi.

O'qituvchi o'quvchilarning diqqatini savollar yordamida ayrim so'z va so'z birikmalariga qaratadi. Masalan: «Ona allasi» hikoyasida «*kuylashni aytibdi*» so'z birikmasi o'rnida qanday so'z ishlatish («*buyiribdi*» so'zi). «Lola» hikoyasida «yovvoyi» so'zi o'rnida qanday so'z («*begona*» so'zi) berilgan? «Bahor sovg'asi» hikoyasida «*ko'rindi*» so'zi o'rnida qanday so'z («*yaltiraydi*» so'zi) berilgan? Shuningdek, «totli tuyildi» iborasini qanday tushunish mumkin? Bu xildagi savollar orqali, asosan, reja savollariga javob tayyorlashda, matnni hikoyalash va bayon yozishda o'quvchilarning so'zlardan ongli ravishda foydalanishi uchun zamin hozirlanadi. Ba'zan so'zlarning ma'nosini, matnni o'qishdan oldin, ayrim vaqtda matnni o'qish jarayonida tushuntirish lozim. Masalan: «Anvar rassom» hikoyasida «*chehrasiga tabassum*» so'zlari ishlatilgan. Bu so'zlarning ma'nosi matnni o'qish jarayonida tushuntiriladi. Sababi, so'zning ma'nosi matnda bilinadi. Ba'zi so'zlarning ma'nosini tushuntirib borishda rasmlardan (*qafas, fil, chipta, cho'pon, xokandoz, metro*) foydalanish yaxshi natija beradi. Lekin rasm vositasida suhbat o'tkazish o'quvchilarning diqqatini matn mazmunidan uzoqlashtirmasligi kerak.

O'quvchilarni asta-sekin matnda takrorlanadigan so'zlarni almash-tirishga o'rgata borish foydalidir. Masalan: *qo'zichoqlar, kichkintoylar, musicha, qushcha*.

Bundan tashqari, darsda imlo xatolarining oldini olish uchun bayonlar o'tkaziladi. Buning uchun yozuv taxtasiga yozilgan kichik hajmdagi matnlar yaxshi yordam beradi. O'quvchilar yozuv taxtasidan kichik hajmdagi matnni o'qib, yangi so'zlarning to'g'ri yozilishini eslab qoladilar va o'zlariga tanish bo'lgan boshqa qoidalarini tushuntiradilar. Yuqoridagi tayyorgarlik mashqlarining ko'pchiligida «O'zbek tili» darsligidagi juda ko'p mashqlar berilgan. Matnni imlo tomonidan tahlil qilishda quyidagi usullar, ya'ni o'quvchilarga gapdagi so'z sonini aniqlashtirish; talaffuzi qiyin yangi so'zlarni talaffuz qilishni mashq qildirish; o'tilgan qoidaga doir so'zlarni toptirish; shuningdek, o'qituvchi tomonidan ajratib ko'rsatilgan so'zlarning talaffuzi, imlosi, ma'nosi ustida ish olib borish tavsiya etiladi.

Ikkinchi sinfda xatolarning oldini olish uchun o'quvchilarga talaffuzi qiyin bo'lgan so'zlarni bo'g'inlab aytishni mashq qildirish muhim ahamiyat kasb etadi. Qator kelgan undoshli so'zlarni yozishdan oldin bolalar so'zni bo'g'inga bo'ladilar, bo'g'inlardan so'z yasaydilar, uni o'qiydilar yoki qisqa gap tuzadilar.

Agar matn o'quvchilarga o'qib berilsa, u holda xatoning oldini olish uchun yozuv taxtasiga yozilgan reja savollaridan va matnning mazmunini ochadigan tayanch so'zlardan foydalanish mumkin. Aslo bu so'zlarning soni ko'p bo'lmasligi kerak, aks holda, o'quvchi chalg'ishi turgan gap. Reja savollari bilan bir qatorda, bayon matnida uchragan imlosi qiyin bo'lgan so'zlarni yozuv taxtasiga yoki qalin qog'ozga yozib, ko'rinadigan joyga qo'yilsa, o'quvchiga qulaylik tug'diriladi. Ayrim vaqtlarda o'quvchilarga yozuv taxtasida yozilgan to'liq gaplarni ko'chirib yozishga ruxsat beriladi. Chunki bu gaplar matn mazmunini ochib berish uchun xizmat qiladi.

Bayon darsigacha va shu darsda o'tkazilgan imloviy tayyorgarlik o'quvchilarda bayon yozishga zamin hozirlaydi. O'quvchilar butun fikrlarini ishning mazmuniga qaratadilar, har bir so'z va gapni xotirjam o'ylab yozadilar.

Shunday bo'lsa-da, ikkinchi sinf o'quvchilarining ishlarida xatolar uchraydi. Xatolarni bartaraf qilish uchun o'qituvchi o'quvchilarning bilimiga mos alohida topshiriqlar beradi va ular yo'l qo'ygan xatolarni tuzatadi. Ikkinchi sinf o'quvchilarining tipik xatolari ustida ishlash uchun navbatdagi ona tili darslarida ish olib boriladi. Tipik xatolarga quyidagilar kiradi:

1. O'quvchilar gapning boshi va oxirini aniqlashda qiynaladilar.
2. Gapda bir so'zni takror ishlatadilar.
3. Ba'zi harf va bo'g'inlarni tushirib qoldiradilar.

Tipik xatolarni tuzatish tahlil va tarkibiy ish olib borishni talab qiladi.

Ikkinchi sinf o'quvchilari yozgan bayon o'qituvchi tomonidan tekshiriladi va albatta, darsda tahlil qilinadi. Lekin unga alohida dars ajratilmaydi. Bunga navbatdagi darsning 10–15 daqiqasini ajratish kifoya. Yaxshi tayyorlangan o'quvchining ishida xato bo'lmaydi: ko'pchilik o'quvchilar tayyor reja savollarigagina javob beradilar. Ma'lum so'zlarnigina ishlatadilar. Shuning uchun

yozilgan ishning mazmuni va uslubi tavsiya etilgan bayon matniga yaqin bo'ladi. Agar ikkinchi sinf o'quvchilari bayonni oxirigacha yoza olmasalar, ularning baholarini pasaytirish tavsiya etilmaydi, sababi, ular hali juda sekin yozadilar. Rejada berilgan bitta yoki ikkita bandni tushirib qoldirish natijasida bayon izchilligi buziladi. Bu esa qo'pol xato hisoblanadi.

O'qituvchi avval o'quvchilar tomonidan bajarilgan ishga umumiy baho beradi. Hikoya mazmuni va topshiriqning mazmunini eslatadi. So'ngra ikkita-uchta yaxshi yozilgan ishni o'qib beradi. Ishga qo'yilgan baho to'g'ri ekanligini asoslaydi. Shundan so'ng o'qituvchi boshqa ishlardagi umumiy kamchilikni ko'rsatadi, chunonchi, rejadan chiqib ketish, gapni noto'g'ri tuzish va boshqalarni sharhlaydi. Xatosiz yoki xatosi juda kam bo'lgan ishlardan bittasi muhokama qilinadi va o'qituvchi o'quvchilar ishiga qo'yilgan bahoga loyiq-noloyiqligini tushuntiradi. O'quvchilar esa yo'l qo'yilgan xatolarni qanday tuzatish yo'lini aniqlaydilar: gapni qanday tuzish; tushirib qoldirilgan so'z yoki gapni o'rniga qo'yish; qaysi so'zlarni almashtirish va boshqalar haqida fikr yuritadilar. Kimning ishi muhokama qilingan bo'lsa, o'sha o'quvchi o'z bayonini yoki uning bir qismini so'zlab beradi. Shundan so'ng o'qituvchi o'quvchilarni rag'batlantiradi va muhokamani tugatadi.

Ikkinchi sinfda birinchi yarim yilning boshidan qismlarga bo'lingan matnlar bilan og'zaki mashqlar o'tkazish tavsiya etiladi.

O'quvchilar qismlari aralash, ya'ni o'rni almashtirilib berilgan gaplardan hikoya tuzishda mazmundagi ketma-ketlikni (izchillik) og'zaki o'zlashtiradilar. Shunday ish uchun beriladigan matnlar yoki hikoyani hosil qiladigan gaplar tartibi buzilgan holda yozuv taxtasiga yoziladi. Mana shunday ish turiga misol qilib, quyida «Kuch birlikda» matnini keltiramiz.

Darsning borishi:

I. Qisqagina suhbat. O'qituvchi chumoli, don rasmini ko'rsatib, ular haqida tushuncha beradi.

II. O'qituvchi matnni ifodali o'qiydi va tahlil qiladi. Bu matnda qanday o'rtoqlar haqida gapirilgan? (*Ahil, inoq o'rtoqlar haqida gapirilgan*). Chumolilar birgalashib nima qilishdi? (*Ular birgalashib donni inlariga olib ketishdi*). Javobni matndan topib o'qing.

III. Hikoya tuzish uchun tayyorgarlik. O'qituvchi o'quvchilarga aralash berilgan gaplardan hikoya tuzishni, yozuv taxtasidagi matnda nechta gap borligini aniqlashni aytib, hikoyani o'qiydi. So'ngra quyidagi savollarga javob oladi:

- Hikoyada nechta gap bor?
- Oltita gap borligini qanday bildingiz?
- Ularning o'rnini almashtirish mumkin ekanmi?
- Nega gaplar o'rnini almashtirish mumkin emas?

Xulosa:

Hikoyaning o'ziga xos tartibi borligi, uni buzib bo'lmashligi aytilib, o'quvchilarga birinchi sinfda olgan tushunchalari eslatiladi.

IV. Hikoyacha tuzish.

O'quvchilar yozuv taxtasidagi gaplarni o'qiydilar. Ularning joylashuvida tartib yo'qligini, bular hali hikoya hosil qilmasligini aytadilar. Shundan keyin o'qituvchi quyidagi savollarga javob oladi:

- Hikoya hosil bo'lishi uchun nima qilish kerak?
- Hikoyani qaysi gapdan boshlash lozim?
- Undan keyin hikoyada nima haqida gapiriladi?
- Chumoli nima qildi? Hikoya nima bilan tugadi?
- O'quvchilar tanlagan gaplarni o'qiydilar.

O'qituvchi lozim topsa, har bir savolga topilgan gapni yozuv taxtasiga yozib boradi.

V. Ishni xulosalash.

O'qituvchi:

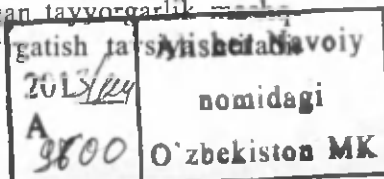
– Biz ketma-ketligi buzilgan (aralash) gaplardan nima tuzdik? (Hikoya.)

– Biz buni qanday bajardik? (Gaplarni mazmuniga qarab tartib bilan joylashtirdik.)

– Bu hikoyaga qanday sarlavha qo'yish mumkin? «Kuch birlikda» degan sarlavha to'g'ri bo'ladimi? – deb o'quvchilardan so'raydi.

Mana shunday og'zaki bajarilgan ishni daftarga yozish uchun hikoya to'liq yoki undan ikkita gap ko'chiriladi yoxud aytib turib yozdiriladi, chunki shunday qilinganda o'quvchilar mashqning maqsadini og'zaki tushunib olib, hikoyalashda mazmunning bog'lanishiga, ketma-ketligiga ahamiyat berishni o'rganadilar.

To'plamdagi ikkinchi sinf uchun ajratilgan tayyorgarlik mashqlarining matnlarini ham shu usul bilan o'qitish jarayonida davoiy

Qismlarga bo'lingan matnlar ustida ishlash to'liq darsni talab qilmaydi. Tayyorlov xarakteridagi yozuv mashqlari ham ikkinchi sinfda, birinchi yarim yilning ilk kunlarida boshlanadi. O'quvchilar berilgan so'zlardan gap tuzadilar yoki matnda yetishmagan so'zlarni o'rniga qo'yadilar va bayon yozishda nimalarga alohida e'tibor berishni o'rganadilar. Bu mashq o'quvchilarda sodda gaplarda ishtirok etgan so'zlarni tartib bilan joylashtirishga oid tushunchalarini kengaytiradi. Shuni unutmaslik kerak-ki, tartibsiz (aralash) berilgan so'zlardan gap tuzishdan avval, o'qituvchi bolalarga matnni o'qib eshittiradi. Bolalar yozuv taxtasiga yozilgan qator so'zlarni ko'zdan kechiradilar. Ish o'qituvchi rahbarligida olib boriladi. O'qituvchi o'quvchilarning yozuv taxtasidagi gaplarni izchillikka rioya qilgan holda yoza olishlariga ishonch hosil qilgach, yozishga ruxsat etadi. Tayyorlov mazmunidagi mashqlarning xususiyati shundaki, bunda matn qismlarini har bir o'quvchi yozadi.

Bunday ish uslubini «Yaxshi fazilat» matniga tatbiq qilamiz.

Hikoyani so'zlab berish va yozishda bo'g'inli hamda ketma-ket kelgan, talaffuzi bir xil va yozilishi farq qiladigan jarangli undoshli so'zlar uchrashi aytiladi. Shundan so'ng o'qituvchi hikoyani o'qiydi va savollar orqali uni tahlil qiladi:

Zarifjon qayerdan kelayotgan edi? Yo'lda qanday voqea yuz berdi? Hikoyaning oxirgi gapida «*rahmat*» o'rniga qanday so'z ishlatilgan?

Endi o'qituvchi o'quvchilarga: «Matnni diqqat bilan tinglang va matndan yozilishi o'rganilgan so'zlarni aniqlang» deb topshiriq beradi va matnni qayta o'qiydi.

Shundan so'ng matndan o'quvchilar bilan birgalikda *kelayotgan*, *ketayotgan ayolni*, *ayol pulni*, *chiqarib*, *minnatdor* so'zlari ajratilib yozuv taxtasiga yoziladi. Bu so'zlarni oldindan yozuv taxtasiga yozib, ustini berkitib qo'ysa ham bo'ladi. Ularni imlo jihatdan tahlil qilayotganda ochish mumkin. (Matndan imlosi eslatilgan so'zlarni to'g'ri ajratib olganliklarini tekshirishda foydalaniladi).

Shundan so'ng o'quvchilar yozuv taxtasiga yozilgan quyidagi savollarga javob beradilar:

1. Zarifjonning odati qanday?
2. Bu haqda ikkinchi gapda nima deyilgan?
3. Yo'lda qanday voqea yuz berdi?

4. Zarifjon pulni nima qildi?

5. Ayol kimdan minnatdor bo'ldi?

O'qituvchi o'quvchilarning hikoyasini eshitgach: «Biz bu qisqa hikoyani yozsak, bayon hosil bo'ladi. Buning uchun har bir qismni navbat bilan yozamiz», deydi. O'quvchilar daftarlarini bayon yozish uchun tayyorlaydilar. O'qituvchi esa o'quvchilar uchun yozuv taxtasiga namuna yozadi. Ish shunday izchillikda davom etadi.

O'qituvchi o'quvchilarga tanish savollarni beradi. Har bir savolga olingan javob tezda tahlil qilinib, yozuv taxtasiga hamda daftarga yoziladi. Bundan oldin, o'quvchilarga hikoyaning qismlari, ayrim so'zlarni yozishda qanday qoidalaridan foydalanish eslatiladi.

Bayon yozib bo'lingach, qoidasi takrorlangan so'zning tagiga chizish topshirilishi mumkin. Yuqorida ko'rsatilgan ish turi, ya'ni gaplarni bir-biriga bog'lab yozish usuli o'quvchilarni bayon yozishga tayyorlaydi.

Ikkinchi sinfda bayon yozish darslari ikki turda o'tkaziladi:

1. Avval o'quvchilar 30–40 so'zli matnni savollar va javob mazmunini ochuvchi so'zlar orqali ifodalaydilar. Savollarda faqat matnni bayon qilish tartibi aniqlanmay, balki har bir gapning so'z tarkibi ham aniqlanadi. Shu bilan birga o'quvchilarni jamoa bo'lib rejadagi savollar asosida javob topishga o'rgatiladi.

2. Bayonning ikkinchi turi o'quvchilarga bayon matnini yozma ifodalashda ko'proq erkinlik beradi. Savol-javob matnlariga qaraganda bayon matnlarining hajmi ko'proq bo'ladi (50–60 so'z). Tayyor reja bayon matnining tartibini aniqlab beradi, biroq bayon matnining har bir qismi uchun o'quvchilar matnning o'zida yoki savollarida qatnashmagan turli xildagi gaplardan va boshqa so'zlardan foydalanishlari mumkin.

Bayonning ikkala turi uchun matnlarning rejasi beriladi. Imlo ustida ishlash, matnni tahlil qilishda esa metodik qismda bayon yozish uchun berilgan namunadan foydalanish tavsiya etiladi. Ikkinchi sinf o'quvchilarini bayon yozishga o'rgatish savollarga berilgan so'zlar bilan javob yozishdan boshlanadi. Bu xildagi bayonlarda matnda nechta gap bo'lsa, xuddi shu mazmundagi savollar beriladi. Savollarga javob berishda javob mazmunini ochuvchi so'zlar savolning qatoriga yozilib, tik chiziq bilan ajratiladi. O'quvchilar yuqoridagi ish turini bajarishga

ko'nikma hosil qilganlaridan so'ng rejadagi berilgan savollarni yetishmagan so'zlar bilan to'ldirib yozish topshiriladi. Savol o'rniga berilgan so'zlarni qo'shib bayon yozish usulini «Uzumzorda» matnining tahlilida ko'ramiz (34-betga qarang). Bu birinchi o'tkazilayotgan bayon darsi bo'lganligi uchun bolalarga avvalo bayon, uning maqsadi haqida tushuncha beriladi. Shundan so'ng matn yozuv taxtasiga yoziladi. Imlosi va talaffuzi qiyin so'zlar (ajratib ko'rsatilgan) qizil rangli bo'r bilan yozib qo'yiladi.

Dars rejasi:

I. Bayon yozishga tayyorgarlik.

O'qituvchining suhbat: «Biz bugun bayon yozamiz. Bayon o'zi nima? Tushunib oling. Biz o'qish darsida matnlarni o'qib, uning mazmunini hikoya qilib beramiz. Ana shu hikoyamizni xatosiz yozsak, bayon bo'ladi», deb «bayon» so'zi chiroyli qilib yozilgan qog'ozni yozuv taxtasiga iladi.

II. Matnni ifodali o'qish va tahlil qilish.

(Matn yozuv taxtasiga yozilgan bo'ladi.)

Uzum uzishda kimga yordam berdilar? (Uzum uzishda Ergash hoboga yordam berdilar.)

III. Matn va gap ustida ishlash.

Yozuv taxtasiga yozilgan savollar va ular yonidagi tik chiziq bilan ajratilgan so'zlardan foydalanib javob yozishga hozirlik ko'riladi.

O'qituvchi matnni ifodali o'qiydi.

Savollar: *Ra'no kim bilan uzumzorga bordi? (Ra'no ukasi bilan uzumzorga bordi.)*

Ular nimani yedilar? (Ular bir bosh husayni uzumni yedilar.)

1. Ra'no kim bilan tokzorga bordi?	<i>ukasi</i>
2. Nimalar g'arq pishgan?	<i>uzumlar</i>
3. Kimlar bir bosh husayni uzum yedilar?	<i>bolalar</i>
4. Uzum uzishda kimga yordamlashdilar?	<i>Ergash hoboga</i>

Bolalar savollarni o'qiydilar va unga javob tayyorlaydilar. O'qituvchi o'quvchilarning gapdagi so'zlarning tartib bilan to'g'ri joylash-tirganliklarini kuzatadi.

Shundan keyin matn to'liq hikoya qilinadi va quyidagi savolga javob olinadi:

- Ayting-chi, uzumzor haqida nima yozamiz?
- Uzumzor haqida bayon yozamiz.

IV. Matn yuzasidan bayon yozishga tayyorgarlik.

O'quvchilar matnni avval ichlarida, so'ng ovoz chiqarib o'qiydilar. Ajratib ko'rsatilgan *Ra'no*, *log'uzum*, *husayni* so'zlarining bo'g'ini ustida ishlanadi, so'zlarning talaffuzi bilan yozilishdagi farqi eslatiladi. Rejadagi savollar soni bilan hikoyadagi gaplarning soni solishtiriladi.

V. Bayon yozish.

Yozuv taxtasidagi matn yopiladi. O'quvchilar savollar va ular yonida tik chiziq bilan ajratib berilgan so'zlardan foydalanib bayon yozadilar. Bayon yozib bo'lingach, bir-ikki o'quvchining ishi o'qib eshittiriladi.

Mana shunday tayyorgarlik bilan yozilgan bayon yaxshi natijalar beradi. Bayon yozish davomida ko'pchilik o'quvchilarda mustaqillik seziladi. Bu mustaqillik ikki xil yo'nalishda (usulda) namoyon bo'ladi:

1. O'quvchilar rejadagi savollarga javob berishda matn mazmunini to'liq ifodalashga harakat qiladilar.

2. Ayrim o'quvchilar esa savollarga o'z so'zlari bilan javob berishga intiladilar.

Ko'pincha o'quvchilar gapni noto'g'ri tuzadilar. Ba'zi o'quvchilar esa shunday so'zlarni ishlatishadiki, bu so'zlarning imlosi, mazmuni hali o'rganilmagan. Shu sababli o'quvchilar imloviy va uslubiy xatolarga yo'l qo'yadilar. Shuning uchun bu bosqichda o'quvchilardan savol mazmuniga qat'iy e'tibor berish va matn tilidan chetga chiqmaslik talab qilinadi.

Bayon turi soddagina bo'lsa ham, uni yozishda og'zaki va yozma ifodalashda adabiy til me'yorlariga rioya qilish hamda imlo xatolarga yo'l qo'ymaslikka o'rgatish kerak.

O'quvchilar uchinchi chorak oxirida 50–60 so'zli matndan iborat bayon yozadilar. Rejada 3–4 band beriladi. Shu bandlarning har biriga o'quvchilar ikki-uch gap bilan javob beradilar. Bayon darsining asosiy bosqichi savollar orqali matn mazmunini qayta hikoyalash, hikoyaning har bir qismida ko'zda tutilgan maqsadni aniqlash, qo'shma gaplarning imlosi o'zlashtirilmagan so'zlarni ishlatishning oldini olish hisoblanadi.

O'quvchilarni «Lola» hikoyasi orqali erkin bayon yozishga quyidagicha o'rgatamiz (37-betga garang).

Matn reja bandlariga mos ravishda qismlarga bo'linib, raqam bilan yozuv taxtasiga yoziladi:

1. Lola erta uyg'ondi. Yuz-qo'llarini yuvdi. Toza sochiqqa artindi.
2. Sora buvi gulzordagi begona o'tlarni yulmoqda edi. U nabirasini chaqirdi. Lola yordamga bordi.
3. Lola gullar orasidagi begona o'tlarni yuldi. Gulzor chiroyli bo'ldi.
4. Buvisi quvondi.

Yozuv taxtasida ayrim so'zlarning sinonimi beriladi: *yovvoyi, begona, quvondi, sevindi, xursand bo'ldi* kabi.

O'quvchilar matnni o'qiydilar va quyidagi savollarga o'z so'zlari bilan javob beradilar:

- Lola ertalab nima qildi?
- Lolani kim yordamga chaqirdi?
- Lola gulzor chiroyli bo'lishi uchun nima qildi?
- Kim sevindi?

Shundan so'ng, rejadagi savollar o'qilib, ularga javob beriladi. Javoblar o'quvchilar bilan birgalikda bir necha marta takrorlanadi. So'ng qismlar bo'yicha hikoyalash o'quvchilarning o'zlariga topshiriladi. Hikoyalash quyidagi savollar asosida amalga oshiriladi:

- Lola haqida nima deyish mumkin?

Agar o'quvchi murakkab gaplar bilan javob bersa, keyingi qismlarga o'tib ketsa, yoki javobni bir gap bilan tugatsa, u holda qo'shimcha savollar beriladi. Masalan: «Yozuvchi birinchi qismda Lola haqida nima degan?»

- Sora buvi nima qilayotgan edi?

Bu savolga: «Sora buvi gulzordagi begona o'tlarni yulmoqda edi», degan javob olinadi. O'quvchilar birinchi gapning mazmunini bayon qilganlaridan so'ng, o'qituvchi ularga: «Lolani buvisi nega chaqirdi?», deb eslatadi. O'quvchilar: «Lolani yordamga chaqirdi», deb aytadilar. «Qanday qilib gulzor chiroyli bo'ldi?» Agar o'quvchi bu savolga: «Lola gullar orasidagi begona o'tlarni yuldi», degan mazmunda yoki «Lola buvisining oldiga bordi, gulzorni begona o'tlardan tozaladi», deb o'z so'zlari bilan javob bersa, u holda o'qituvchi: «Lola o'tlarni yulgandan

keyin gulzor qanday bo'ldi?» deb eslatadi. O'quvchi o'z javobini: «Gulzor chiroyli bo'ldi», degan gapi bilan to'ldiradi.

Reja bandlarining har biri mazmunli ikkita gapdan ifodalanganligi aytilib, uchinchi band takrorlanadi.

– Buvisi nima qildi?

Bu savolga bir gap bilan javob berish mumkin. Har bir savolga olingan javob o'qituvchi yordamida to'ldiriladi.

Matn qismlar asosida hikoya qilinganidan so'ng savollarga berilgan javoblar birlashtirilib, matnning butun mazmunini bog'langan holda hikoya qilish lozim.

Erkin bayon o'tkazishning birinchi darsida o'quvchilarni boshqa so'zlarni ishlatmaslikka, rejadagi savollarga javob berishda shoshilmaslikka o'rgatish kerak. Chunki bu ta'limiy xarakterdagi asosiy ish hisoblanadi.

Ayrim vaqtlarda bayonga tayyorgarlik ko'rishda rasmlari rejadani foydalanish mumkin. Rasmlari reja rejaning eng oddiy shakli hisoblanadi. Buning uchun bolalar avval kitobda berilgan rasmlardan matn qismiga mosini tanlashga va uni nomlash (sarlavha qo'yish)ga o'rgatiladi. Bu ish o'quvchilarning qismlar orasidagi o'zaro bog'lanishini belgilashdagi va ketma-ketlikni aniqlashdagi faolligini oshiradi. O'qituvchi to'plamdagi matnlardan foydalanib bayon yozdirishda hikoyaning mazmunini keng ochib beruvchi mazmunli rasmlardan foydalanishi mumkin. Ammo ikkinchi sinfda tasvirli rasmlarni ishlatish mumkin emas.

Tabiat manzarasi tasvirlangan rasmlar o'quvchilarni bayon matnidani chalg'itadi, imlo xatolar ustida o'ylash hamda til qoidalariga (adabiy til me'yorlariga) rioya qilishdagi diqqatini bo'shashtiradi. Shuning uchun, to'plamda shunday dars namunalari berilganki, bayon o'tkazishda ko'rsatilgan rasmlar aniq ta'limiy xarakterga ega. Matn qismlarining mazmunidan o'zaro bog'lanishi va qismlarning ketma-ket joylashtirilishi o'quvchilarning mustaqilligini oshiradi. Shunday hollarda matn yozuv taxtasida bo'laklarga (qismlarga) bo'lingan holda beriladi: uch-to'rt qism ketma-ketligi buzilgan holda (tartibsiz) yozuv taxtasiga yoziladi. Buni biz «Ona tovuq» matni orqali ko'rib chiqamiz:

Ona tovuq jo'jalarini donlatib yurgan edi. Birdan qirg'iyini ko'rib bezovtalandi. Qirg'iy daraxtga qo'ndi.

Ona tovuq jo'jalarini qanottlari ostiga yashirdi.

Qirg'iy jo'jalarni topolmay uchib ketdi. Ona tovuq jo'jalari bilan uyiga qaytdi.

Darsning maqsadi: o'quvchilarni matn qismlarini o'zaro bog'lashga o'rgatish.

Darsning borishi:

I. Rasm bilan ishlash.

O'qituvchi o'quvchilarga bayon yozishda yozuv taxtasiga yozilgan parchalar asosida hikoya tuzishlari lozimligini aytadi. Hikoya tuzishda rasmlardan foydalanishni uqtiradi.

O'qituvchi navbat bilan rasmlarni ko'rinadigan joyga iladi. (Shu o'rinda 2-sinf uchun «O'zbek tili» darsligidan foydalanish ham mumkin.) Bolalar rasmni kuzatadilar va uning mazmuniga qarab savollarga javob beradilar.

1-rasm. Mazmuni: *(Ona tovuq jo'jalarini donlatib yurgan edi. Qirg'iyini ko'rib bezovtalandi.)* Ona tovuq nima qilayotgan edi? U nima uchun bezovta bo'ldi?

2-rasm. *(Qirg'iy daraxtga qo'ndi. Ona tovuq jo'jalarini qanottlari orasiga yashirdi.)* Qirg'iy nimaga qo'ndi? Tovuq jo'jalarini nima qildi?

3-rasm. *(Qirg'iy jo'jalarni topolmay uchib ketdi. Ona tovuq jo'jalarini olib uyiga qaytdi.)* Qirg'iy nima uchun uchib ketdi? Ona tovuq nima qildi? Hikoyani qanday nomlasak bo'ladi? Hikoyani «Ona tovuq» deb nomlasak bo'ladi.

II. Parchalardan tuzilgan hikoyani (yozuv taxtasiga yozilganlarni) tahlil qilish.

Hikoyaning qismlari tartibi buzilgan holda yozuv taxtasiga raqamsiz yozilgan bo'ladi. Bolalar har bir qismni ovoz chiqarib o'qiydilar. Shundan so'ng, qismlarning qaysi rasmga oid ekanligini o'ylashga vaqt beriladi. Endi o'qituvchi o'quvchilarning rasm qaysi qismga tegishli ekanligi, qismlarni qanday joylashtirsa mazmunli hikoya hosil bo'lishligi haqidagi fikrlarini eshitadi. Shundan keyin bir o'quvchi yozuv taxtasiga rasmlar tartibiga moslab, qismlarga raqam qo'yadi. Raqamlar yozuv taxtasidagi matnning ketma-ketligini buzmaganda o'qishga yordam beradi.

O'quvchilar hosil bo'lgan hikoyani avval ichda, so'ng ifodali ravishda ovoz chiqarib o'qiydilar.

O'qituvchi o'quvchilarning hikoya haqidagi tushunchalarini quyidagi savollar orqali tekshiradi: «Ona tovuq nima uchun bezovta bo'ldi? U jo'jalarini nimaga yashirdi? Ona tovuq nima qildi?»

III. Bayon yozishga tayyorgarlik.

1. O'qituvchi yozuv taxtasidan rasmlarni oladi. Hikoyani ifodali o'qiydi. So'ng ikki-uch o'quvchi uni qayta hikoya qiladi. (*Yozuv taxtasidagi yozuvlar turadi.*)

2. O'quvchilar matnni yana o'qiydilar, imlosi qiyin so'zlar tushuntiriladi va ularni bo'g'inlarga bo'lish talab etiladi. Oldindan oq qogo'zga yozilgan: *yashirdi, yurgan, daraxtga, qaytdi* so'zlari yozuv taxtasiga osib qo'yiladi.

IV. Bayon yozish.

Matn berkitiladi. Bolalar mustaqil yozadilar. O'quvchilar qiynalgan o'rinlarida o'qituvchiga murojaat etishlari mumkin. **Rasmi rejadan foydalanib** bayon yozishni boshqa turdagi ish bilan almashtirish mumkin. Bunda o'qituvchi o'quvchilarning nutqini o'stirishdagi ish tartibiga suyanadi.

Ikkinchi sinf dasturida o'qilgan kichik hajmdagi matn qismlariga o'qituvchi rahbarligida so'roq gap tartibida sarlavha qo'yish nazarda tutiladi. Mazkur to'plamda yuqoridagi ish turi uchun matn berilgan. Matnlarning murakkabligini hisobga olib, taxminan oyda bir marta shunday ish turlarini bajarish tavsiya qilinadi. «Yaxshilik» matnini quyidagicha o'rganish mumkin (44-bet):

Erkin ko'chada o'ynab yurardi. U qo'shnisi Pirmat boboning kelayotganini ko'rdi.

Bobo shirinso'z inson edi. Erkin u kishini hurmat qilardi.

Erkin boboning oldiga yugurib bordi. Qo'lidan tugunchani olib, uni uyigacha kuzatib qo'ydi.

Bobo Erkinga rahmat aytdi.

Sarlavha qo'yish uchun matn, albatta, o'quvchilarning ko'z oldida bo'lishi shart. Buning uchun o'qituvchi matnni reja bandlariga mos keladigan qismlarga aniq belgilab, so'ng yozuv taxtasiga yozadi. (Matnni «O'zbek tili» yoki «O'qish kitobi» darsligidan olish ham mumkin.)

Darsning borishi:

I. Matnni o'zlashtirishga tayyorgarlik ko'rish.

O'qituvchi yaxshilik haqida bolalarga qisqacha gapirib beradi.

II. Matnni o'qish va uni tahlil qilish.

O'quvchilar matnni to'liq o'qiydilar va uni savollar orqali tahlil qiladilar.

Savollar:

Erkin ko'chada kimni ko'rdi?

Erkin nima uchun boboni hurmat qilardi?

Erkin nima qildi?

Nima uchun bobo Erkinga rahmat aytdi?

III. Qismlarga sarlavha qo'yish.

O'qituvchi o'quvchilarga: «Hozir biz reja tuzishni o'rganamiz. Bugun men bayonga reja tuzmadim. Hammamiz birgalikda hikoyaning har bir qismiga mos sarlavha topamiz», deb ogohlantiradi.

Bolalar matn qismlariga qarab, reja to'rt sarlavhadan iborat bo'lishini aniqlaydilar.

Har bir qism o'qilib, uning mazmuni tushuntiriladi. Birgalikda sarlavha topiladi. Sarlavha topish uchun o'qituvchi shunday qo'shimcha savollar beradi: «Ikkinchi gapda Pirmat bobo haqida nimalarni bildingiz?», «Kim ko'chada o'ynab yurgan edi?». Mana shu parchaning hammasiga «Pirmat boboning kelayotganini kim ko'rdi?», deb savol berish mumkin.

Ikkinchi qism o'qitilqanda «Biz bu gaplardan nimani bildik? Qanday savol qo'ysa bo'ladi? (Nima uchun Erkin Pirmat boboni hurmat qilardi?) Uchinchi qismdan nima ma'lum? Qanday savol qo'yish mumkin? Erkin nima uchun boboning oldiga yugurib bordi? To'rtinchi qismga qanday savol qo'yish mumkin? (Nima uchun bobo Erkinga rahmat aytdi?) degan savollar beriladi.

Savollar qayta o'qiladi. O'quvchilar reja hosil bo'lganini bilib oladilar va matn qismlari mazmuni bilan sarlavhani taqqoslaydilar. Rejaning birinchi, ikkinchi, uchinchi bandlariga ikkita gap bilan javob berish kerakligini biladilar.

IV. Bayon yozishga tayyorgarlik.

Matn ustida yuqoridagidek ish olib borilgandan keyin qayta hikoyalash shart emas. O'quvchilar matnni qayta o'qiydilar va imlosi qiyin so'zlarni aniqlaydilar. O'qituvchi yordamida ularning yozilishini bilib oladilar. Birgalashib yozuv taxtasiga savollarni, imlosi qiyin so'zlarni yozishni hal qiladilar.

To'plamga qismlarga ajratilgan matn materiali asosida gaplar tuzish uchun mashqlar kiritilgan. Bular ikkinchi sinf dasturi talablariga javob beradi.

Mashqlar o'qituvchi yordamida o'quvchilarning bir qancha gaplar tuzish, yozish va mavzuni yaxlitlashtirish borasidagi malakasini oshiradi.

Mazmuni yaxlit matn savollariga javob berish mashqlarini yana boshqacha ko'rinishda ham o'tkazish mumkin. Masalan, bayon yozish «Bahor sovg'asi» matni asosida quyidagicha amalga oshiriladi (matn 54-betda):

I. Matnni o'qish va tahlil qilish.

Savollar:

- Yo'ldoshning onasi bahor kelganini qayerdan bildi?
- Bu sovg'ani unga 8-Mart kuniga kim tayyorladi?
- Nimaga shisha idishdagi novda sir saqlandi?
- Ayting-chi, bu barglar yana kimga sevinch keltirdi?
- Nimaga Yo'ldosh xursand bo'ldi?

II. Ishning maqsadini aniqlash.

O'qituvchi: «Hikoyada necha kishi ishtirok etgan? (Yo'ldosh, onasi va kishi). Biz hozir uchalasi haqida yozmaymiz. Men sizlarga novdani ko'kartirish uchun Yo'ldosh nima qilgani haqida savollar beraman. Siz javob berasiz. Berilgan javoblarni o'z vaqtida yozib borasiz. So'ng hosil bo'lgan hikoyani o'qiysiz. Lekin savol-javobdan oldin, berilgan tayyor matnni o'qiymiz, eshiting», deb hikoyani o'qiydi.

III. Savollarga javob yozish.

O'qituvchi birinchi savolni ifodali o'qiydi: «Yo'ldosh uyga nima olib keldi? (Bir qancha javoblar eshutiladi va ulardan biri tanlab yozdiriladi. Ikkinchi, uchinchi savollar ham shu usulda davom ettiriladi.)

O'qituvchi savollarga javob yozdirishda o'quvchilarning malakasiga qarab, yozishning uch shaklidan bittasini tanlaydi, bular: yozuv taxtasidagi namunadan foydalanish (ko'chirib yozish uchun); aytib turib yozdirish; esida qolganini yozish.

Yozishning oxirgi ikki shakli imlosi qiyin bo'lgan ayrim so'zlarga izoh berishni talab qiladi: *daraxt*, *8-Mart*, *bahor* so'zlarining talaffuzi bilan yozilishidagi farqni eslatish. *8-Mart* so'zidagi birinchi harfning nima uchun bosh harf bilan yozilishini tushuntirish.

O'qituvchi o'qigan hikoya 69 so'zdan iborat edi. O'quvchilar tomonidan savollarga berilgan javob taxminan quyidagicha bo'lishi mumkin: *«Yo'ldosh uyiga novdalar olib keldi. Ularni chinni idishdagi suvga solib parvarish qildi. 8-Mart keldi. Yo'ldosh ko'kargan novdalarni onasiga sovg'a qildi. Onasi bahor sovg'asidan xursand bo'ldi»* (26 so'z.)

Savollarga javob berishda boshqacharoq ko'rinishdan foydalanilsa, hikoya 22 so'zdan iborat bo'lishi mumkin ekan. Masalan, *Yo'ldosh uyiga novdalar olib keldi. Ularni chinni idishdagi suvga solib parvarish qildi. 8-Mart kuni sir ochildi. Novdalarda ko'm-ko'k barglar ko'rindi. Shunday yozilgan hikoya matni 22 so'zdan iborat bo'ladi.*

IV. Javoblarni o'qish va hikoya sarlavhasini tuzish.

O'quvchilar hikoya matnini yozayotganlarida matn ularning ko'z o'ngida bo'lishi lozim. Aks holda, ulardan savollarga matnda mavjud bo'lgan so'z va gaplar orqali javob berishni talab qilish mumkin emas. Bayonning bu turi uchun 2-sinf darsligidagi matnlardan foydalansa bo'ladi. O'quvchilar savollarga javob berishda aniq fikrlash bilan hikoya mazmunini tushunib oladilar. Albatta, bu o'qituvchi rahbarligida amalga oshiriladi.

TA'LIMY MASHQLAR UCHUN MATNLAR

(Tayyorgarlik mashqlari)

QISMLARGA BO'LINGAN MATNLAR USTIDA ISHLASH

Ikkinchi sinfda tayyorgarlik mashqlari bilan ishlash birinchi sinfdagidek olib boriladi. Ammo yozuv bilan bog'lanadi.

Bunday mashqlar ikki ta'limiy maqsadni nazarda tutadi: bolalar, birinchidan, matnni hikoyalashda mazmunning ketma-ket bog'lanishi haqida tushunchaga ega bo'ladilar va izchillikka ahamiyat berishga odatlanadilar. Ikkinchidan, mashqlar jarayonida o'quvchilar ma'lum fikrni aniq va sodda qilib ifodalaydigan gaplar tuzish malakasini hosil qilishga o'rganadilar.

Baliq ovi

Ikki o'rtoq -- Salim bilan Karim baliq oviga borishdi. Karim qarmoqni suvga tashladi. Qarmoq qimirladi. Shu payt Karim sirg'anib suvga tushib ketdi.

Salim o'zini suvga otdi. Karimni suvdan olib chiqdi. (31 so'z)

Gaplar yozuv taxtasiga tartibsiz holda yoziladi. O'quvchilar har qaysi gapni o'qiydilar. Ular gaplar tartibsiz holda berilganini, bular hali hikoya emasligini bilib oladilar.

O'qituvchi bolalarga hikoya tuzishni aytadi. Buning uchun Karim bilan Salimning harakatini tartib bilan berish kerakligini tushuntiradi. Bular og'zaki tasvirlanadi va quyidagi savol beriladi: «Bu gaplarga nechta rasm ishlash mumkin? Birinchi, ikkinchi, beshinchi og'zaki tasvir nima to'g'risida ekanligi kuzatiladi. Og'zaki tasvir qilinmagan matnga gap (uchinchi, beshinchi) yozuv taxtasidan o'qitiladi, gap nima haqida ekanligi aniqlanadi. Gaplarning qanday tartibda berilishiga qarab, raqam qo'yiladi. Hosil bo'lgan hikoyani o'qish uchun tayyorgarlik ko'riladi. O'quvchilar gapni o'qiydilar. So'ngra hikoya hosil qilish uchun ularni kerakli tartibda ko'chirib yozib, joylashtiradilar. So'ngra ikki-uch gapni (buni o'qituvchi belgilashi mumkin) yozuv taxtasidan ko'chirib yozadilar.

Kuch birlikda

Bir chumoli katta don topib oldi. Uni iniga olib ketmoqchi bo'ldi. Don og'ir edi. Chumoli donni ko'tara olmadi.

Shundan keyin chumoli o'rtoqlarini yordamga chaqirib keldi. Ular birgalikda donni inlariga olib keldilar. (33 so'z)

Gaplar tartibi buzilgan holda yozuv taxtasiga yoziladi va yopib qo'yiladi. O'qituvchi matnni o'qiydi.

Tahlil: Hikoyada qanday chumolilar haqida gap boradi? Chumoli nimaga yordamga chaqirdi? Chumolilar birlashib nima qildilar?

Hikoya tuzishga tayyorgarlik uchun savollar:

1. Chumoli nima topib oldi? (Javob sodda gap shaklida bo'lishi lozim.) Chumoli katta don topib oldi.

2. Nega chumoli donni ko'tara olmadi? Don og'ir bo'lgani uchun chumoli donni ko'tara olmadi.

3. Shundan keyin chumoli kimlarni yordamga chaqirdi?

4. Oxirgi gapda nima deyilgan?

O'qituvchi yozuv taxtasida yozilgan gaplarni mazmuniga qarab joylashtiradi. O'qituvchi: «Hikoyaga «Kuch birlikda» sarlavhasi qo'yilishi to'g'rimi?», deb so'raydi. So'ngra hikoyadagi «Chumoli o'rtoqlarini yordamga chaqirib keldi. Ular birgalikda donni inlariga olib keldilar» gaplari yozuv taxtasidan ko'chiriladi.

Ko'chamiz chiroyli bo'ldi

Dam olish kuni edi. Ko'chamizga yetti-sakkiz yoshdagi qizlar yig'ildi. Qizlarning birida xokandoz, boshqalarida supurgi va chelak bor edi. Adiba opa qizlarga nima ish qilishlari kerakligini tushuntirib berdi. Ish boshlandi. Qizlarga Abdumalik ko'maklashdi. Ko'chamiz tozalanib, chiroyli bo'ldi. (40 so'z)

«Ko'maklashdi» so'zi o'rnida qanday so'z (yordamlashdi) so'zi ishlatish mumkinligi so'raladi. Ish «Kuch birlikda» matnidek bajariladi.

Hasan va qaldirg'och

_____ qaldirg'och inidan uch-to'rtta tuxum oldi. Buvisi _____ ishidan xafa bo'ldi.

Hasan _____ joyiga qaytarib qo'ydi.

Oradan kunlar o'tdi. _____ bola ochdi.

Hasan qilgan ishidan _____ bo'ldi. (31 so'z)

Tayanch so'zlar: *Hasan, Hasanning, tuxumlarni, qaldirg'och, xursand.*

O'qituvchi sinf yozuv taxtasiga oldindan yozilgan matnni ifodali o'qiydi.

Tahlil: Kim qaldirg'och inidan tuxum oldi? Buvisi kimning ishidan xafa bo'ldi? Hasan nimalarni joyiga qaytarib qo'ydi? Nima bola ochdi? Kim qilgan ishidan xursand bo'ldi?

Gaplarni to'ldirib o'qish uchun tayyorgarlik ko'riladi; yozuv taxtasidagi matn qayta ifodali o'qiladi.

Tayanch so'zlardan foydalanib, o'quvchilar gaplarni to'ldirib tuzishadi.

Mehnatsevar Zarifa

Zarifa maktabdan keldi. Kiyimlarini joy-joyiga qo'ydi.

Buvisi Zarifaga uylarni yig'ishtirishni buyurdi. Zarifa uyni supurdi. Changlarni artirdi. Gullarga suv quydi. So'ng darsini tayyorladi. Buvisi Zarifani maqtadi.

Zarifa maqtovdan mag'rurlanmadi. Ertasi buvisi eslatmasdan uylarni supurib qo'ydi. (37 so'z)

Gaplar yozuv taxtasiga tartibi buzilgan holda yoziladi va yopib qo'yiladi.

Tayanch so'zlar: *keldi, kiyimlarini, buyurdi, supurdi, changlarni, suv, dars, maqtadi, mag'rurlanmadi, ertasi.*

Tahlil: Zarifa maktabdan kelib nima qildi? Ikkinchi qismdan nima tushundingiz? Nima uchun buvisi Zarifadan xursand bo'ldi? Maqtovdan keyin Zarifa o'zini qanday tutdi?

Bayon yozish uchun tayyorgarlik: Yozuv taxtasidagi matn o'qiladi. Shundan so'ng tayanch so'zlar ustida ishlanadi. *Mag'rurlanmadi* so'zi bo'g'inga bo'linadi. Bo'g'in soni aniqlanib, talaffuzi o'rgatiladi. Endi o'quvchilar tayanch so'zlar tartibida shu so'zlar ishtirok etgan gaplarni matndan tanlab, ketma-ket joylashtiradilar. Joylashtirishdan oldin *keldi* tayanch so'zi birinchi o'rinda turganligi uchun hikoya «Zarifa maktabdan keldi» gapi bilan boshlanishi uqtiriladi. Shundan so'ng tayanch so'zlar asosida gaplarning mazmunan bog'lanishidan hosil bo'lgan hikoya o'qitiladi. Endi o'quvchilar hikoyaning ikkinchi va uchinchi qismiga doir gaplarni yoki hammasini mazmunan bir-biriga bog'lab, yozuv taxtasidan ko'chirib oladilar. Agar o'qituvchi o'quvchilarning topshiriqni mustaqil bajarishlariga ishonch hosil qilmasa, u holda aniq va ravon o'qiydigan o'quvchi matnni izohlab yozadi.

Odobli bola

Odobli bola shirinso'z bo'ladi. O'zidan kattalarga salom beradi. Ularni hurmat qiladi. Kichiklarga rahm qiladi. Ularga yordam beradi.

Odamlarni shirinso'zi va yaxshi xizmati bilan xursand qiladi.

Ota-onasiga gap qaytarmaydi. Chaqirsalar, «labbay» deb javob beradi. Buyurgan ishlarini darrov bajaradi. Ularni ranjitmaydi. (42 so'z)

Tayanch so'zlar: *odobli, izzat, rahm, shirinso'z, xursand, gap, «labbay», buyurgan, ranjitmaydi.*

Ish «Mehnatsevar Zarifa» matnidagi singari olib boriladi.

HIKOYA QISMLARINI BIRGALIKDA YOZISH

Bu mashqning maqsadi hikoyani birgalikda bayon qilishdir. Rejadagi har bir bandga berilgan javob yozuv taxtasiga yoziladi. So'ngra o'qituvchi boshchiligida tahlil qilinib, daftarga yoziladi.

Yaxshi fazilat

1. Zarifjonning yaxshi odati bor.
2. U narsa topib olsa, egasini qidiradi.
3. Yo'lda ketayotgan ayolning puli yerga tushdi. Ayol uni sezmadi.
4. Zarifjon pulni ko'rib qoldi, ayolni chaqirdi, pulni egasiga berdi.
5. Ayol Zarifjondan minnatdor bo'ldi. (34 so'z)

Imlo: *Zarifjon, topib, minnatdor* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Zarifjon qayerdan kelayotgan edi? Yo'lda qanday voqea yuz berdi? Hikoyaning oxirgi gapida *rahmat* so'zi o'rnida qanday so'z ishlatilgan?

O'qituvchi matnni o'qiydi. Matndan: *ketayotgan ayolning, ayol, pulni, chaqirdi, minnatdor* so'zlari ajratiladi va yozuv taxtasiga yoziladi hamda savollar asosida so'zlab beriladi.

Matnni so'zlab berish va yozish uchun savollar:

1. Zarifjonning qaysi odati yaxshi?
2. Bu haqda ikkinchi gapda nima deyilgan?
3. Yo'lda qanday voqea yuz bergan?
4. Zarifjon pulni nima qildi?
5. Ayol kimdan minnatdor bo'ldi?

Diloromning ko'ylagi

1. Diloromning oq shoyidan ko'ylagi bor.
2. Ko'ylak juda chiroyli. Etagi keng. Yenglari kalta.
3. Dilorom ko'ylagini kiyganida kapalakka o'xshab ketadi.
4. Ko'ylakka o'rtoqlarining havasi keladi.
5. Dilorom ko'ylagini o'rtoqlariga maqtanmaydi. Onasi Diloromning odobidan xursand bo'ldi. (33 so'z)

Imlo: *havasi, odobidan, xursand* so'zlarining aytilishi, yozilishidagi farqi va ketma-ket kelgan bir xil undoshli so'zlarning (*kapalakka, ko'ylakka*) to'g'ri yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Diloromning ko'ylagi qanday? Dilorom qachon kapalakka o'xshaydi? Onasi Diloromning qanday ishidan xursand bo'ldi?

Matnni so'zlab berish va yozish uchun savollar:

1. Diloromning qanday ko'ylagi bor edi?
2. Dilorom qachon kapalakka o'xshaydi?
3. Ko'ylakka kimlarning havasi keldi?
4. Nimaga onasi Diloromdan xursand bo'ldi?

Yakshanba kuni

1. Yakshanba kuni edi. Davron onasi bilan qush bozoriga bordi. Ular ikkita to'tiqush sotib oldilar.
2. Qushlarning biri havo rang. Ikkinchisi oppoq edi.
3. Davron qushlarga rayhon ko'katini, tuxum po'chog'ini maydalab beradi.
4. U qushlarni sevadi. (34 so'z)

Imlo: *ikkita, havo rang, ikkinchisi, rayhon ko'katini, tuxum.*

Tahlil: Kim to'tiqush sotib oldi? Kim qushlarga qaraydi?

Matnni so'zlab berish va yozish uchun savollar:

1. Davron yakshanba kuni nima qildi? (2 ta gap)
2. Qushlarning ko'rinishi qanday edi? (2 ta gap)
3. Davron qushlarga nimalar berdi? (1 ta gap)
4. Kim qushlarni sevadi? (1 ta gap)

Savollarni muhokama qilishda o'quvchilarga bir so'zni takror ishlatmaslik kerakligi eslatiladi.

SAVOLLARDAGI SO'ROQ SO'ZLAR O'RNIGA BERILGAN SO'ZLARNI QO'YIB YOZISHGA OID MATNLAR

Bu mashqning asosiy maqsadi – o'quvchilarni matn mazmunini aniq bayon qilish uchun ravon va to'g'ri gap tuzishga odatlantirish. Shuningdek, ularni sodda hikoyalar tuzishda tayyor rejadan foydalanishga o'rgatish.

Uzumzorda

Ra'no ukasi bilan uzumzorga bordi. Uzumlar g'arq pishgan edi. Husayni, tog'uzum oltindek tovlanadi. Bolalar bir bosh husayni uzib yedilar. Uzum uzishda Ergash boboga yordamlashdilar. (25 so'z)

Imlo: *Ra'no, uzumzorga, tog'uzum* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Matndagi qaysi gap Ra'noning kim bilan uzumzorga borganini bildiradi? *Ular nimani uzib yedilar? Uzum uzishda bolalar kimga yordam berdilar?*

Bayon yozish uchun savollar:

**Javob yozish uchun
so'zlar:**

Ra'no kim bilan uzumzorga bordi?

Nimalar g'arq pishgan?

Kimlar bir bosh husayni uzib yedi?

Uzum uzishda kimga yordamlashdilar?

ukasi,

uzumlar,

bolalar,

Ergash boboga.

Har qaysi savolga berilgan javob tahrir qilinganidan keyin bayon yoziladi.

Orzu

Boburning amakisi qirda cho'pon. U qo'y-qo'zilarni boqadi. Qo'zi-choqlar juda yosh. Ular ovqat yeya olmaydi.

Bobur amakisiga yordam beradi. U qo'zichoqlarni cho'miltiradi. Ularga sut ichiradi. Bobur katta bo'lganida amakisidek cho'pon bo'lmoqchi. (32 so'z)

Imlo: *qo'y-qo'zilarni, qo'zichoqlar, katta* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Birinchi gap nima haqda? Boburning amakisi nima ish qiladi? Qo'zichoqlar haqida nima deyilgan? Bobur amakisiga qanday ishlarda yordam beradi? Oxirgi gapda Bobur haqida nima deyilgan?

Bayon yozish uchun savollar:

U nima qiladi?

Bobur amakisiga nimalarda yordam beradi?

Boburning orzusi nima?

Javob yozish uchun so'zlar:

*amakisi, qo'y-qo'zilarni,
cho'miltirishdi, sut,
cho'pon bo'lish.*

Har qaysi savolga berilgan javob tahrir qilinganidan so'ng bayon yoziladi.

Nabira

Nilufar bobosini yaxshi ko'radi. Bobosi ishdan kelsa, u darrov salom beradi. Bobosining oyoq kiyimini yechishga yordamlashadi. Uni artib, bir chetga olib qo'yadi.

Shundan keyin Nilufar bobosiga ko'rpacha soladi, orqasiga yostiq qo'yadi. Bobosi dam oladi. (35 so'z)

Imlo: *yaxshi, darrov, tufilisini, yostiq* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Nilufar kimni yaxshi ko'radi? Ikkinchi xat boshida nima haqida gap boradi? Nilufar bobosining dam olishi uchun nima qiladi?

Bayon yozish uchun savollar:

1. Nilufar kimni yaxshi ko'radi?

2. Nilufar bobosi ishdan kelsa nima qiladi?

3. Kimning oyoq kiyimini yechishga yordamlashadi?

4. Oyoq kiyimini artib nima qiladi?

5. Nilufar bobosining dam olishi uchun nima qildi?

6. Bobosi nima qiladi?

Javoblar tahrir qilingach, bayon yoziladi.

Javob yozish uchun so'zlar:

*bobosini,
darrov salom beradi,*

bobosining

*bir chetga olib qo'yadi,
bobosiga, ko'rpacha,
orqasiga yostiq,
dam oladi.*

Barno

Dehqonboy bobo kasal bo'lib qoldi.

Boboning Barno ismli nabirasi bor. U ikkinchi sinfda o'qiydi.

Barno kasal bobosiga qarashda buvisiga yordam beradi. U darslarini tayyorlashga ham ulguradi.

Barno vaqt qadrini biladi. U har bir daqiqani bekor o'tkazmaydi. (37 so'z)

Imlo: *betob, darslarini, ulguradi, vaqt qadrini, qimmatli, unumli* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Boboning nabirasi kim? U buvisiga qanday yordam beradi? Barno nimani biladi? U nimadan unumli foydalanadi?

Bayon yozish uchun savollar:

1. Kim betob bo'lib qoldi?
2. Barno kim? U nechanchi sinfda o'qiydi?
3. Barno buvisiga qanday yordam beradi?
4. U nimani bekor o'tkazmaydi? Nima uchun?
5. U vaqtdan qanday foydalanadi?

Javob yozish uchun so'zlar: *betob bo'lib, Barno, kasal boboni, vaqt qadrini, qimmatli, unumli.*

Nasihat

Nargiza hovlini tozalab supurdi. Chiqindini eshik orqasidagi burchakka to'plab qo'ydi.

Onasi chiqindini ko'rib qoldi. U qiziga salomatlik to'g'risida nasihat qildi.

Toza joyda chiqindi tursa yomon ko'rinishini aytdi. Ayniqsa, yozda chiqindi pashshani ko'paytirishini, uning inson salomatligi uchun zararli ekanligini so'zladi.

Nargiza chiqindilarni darrov xokandozda olib tashladi. (46 so'z)

Imlo: *hovlini, supurdi, chiqindini, salomatlik, nasihat, xunuk, pashshani* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Nargizaning onasi nima uchun salomatlik haqida nasihat qildi? Chiqindi haqida uchinchi qismda nima deyilgan? Nargiza chiqindilarni nima qildi?

Bayon yozish uchun savollar:

1. Nargiza nima ish qildi?
2. Onasi nima deb nasihat qildi?
3. Nima yomon ko'rinadi?
4. Yozda chiqindi nima qiladi?
5. Pashsha kimlarga zarar keltiradi?
6. Nargiza chiqindilarni nima qildi?

Javob yozish uchun so'zlar: *chiqindilarni, salomatlik, xunuk, pashshani, zarardir.*

SAVOLLAR ASOSIDA ERKIN BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Bu mashqlar bayonga juda yaqin turadi. Matnning mazmunini bayon qilish uchun o'quvchilar mustaqil ravishda matndagi so'zlarni o'zgartirishlari va unga so'z qo'shishlari mumkin.

Bu ish turining asosiy maqsadi o'quvchilarga o'z fikrlarini turli usullarda bayon qilishlari mumkinligini ko'rsatishdan iborat.

Lola

1. Lola erta uyg'ondi. Yuz-qo'llarini yuvdi. Toza sochiqqa artindi.
2. Sora buvi gulzordagi begona o'tlarni yulmoqda edi. U nabirasini chaqirdi. Lola yordamga bordi.
3. Lola gullar orasidagi yovvoyi o'tlarni yuldi. Gulzor chiroyli bo'ldi.
4. Buvisi quvondi. (34 so'z)

Imlo: *sochiqqa, yovvoyi* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Gulzor chiroyli bo'lishi uchun Lola nima qildi? Birinchi qismda Lola haqida nima deyilgan? Nima uchun Sora buvi nabirasini chaqirdi? Kim quvondi?

Bir so'zni bir necha marta takror ishlatmaslik uchun yovvoyi (begona), quvondi (sevindi, xursand bo'ldi) so'zlarining sinonimi ustida ishlanadi.

Bayon yozish uchun savollar:

1. Lola haqida nima deyish mumkin?
2. Sora buvi nega Lolani chaqirdi?
3. Qanday qilib gulzor chiroyli bo'ldi?
4. Buvisi nima qildi?

Tozi

Ahmad chiroyli kuchukcha olib keldi. Unga Tozi deb ism qo'ydi.

Tozi juda ozoda va aqlli edi. U uychasining oldini dumi bilan supuradi. Tozi ovqatini yeb bo'lgach, idishini tumshug'i bilan nari surib qo'yadi. U o'choq boshiga yaqinlashmaydi. (37 so'z)

Imlo: Hayvonlarga qo'yiladigan nomlarning yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Ahmad kuchukchasiga qanday nom qo'ydi? Tozi qanday edi? U nima qiladi? Qayerga yaqinlashmaydi?

Bayon yozish uchun savollar:

1. Ahmad kuchukchasiga nima deb nom qo'ydi?
2. Tozi qanday edi? U nima qiladi?
3. U qayerga yaqinlashmaydi?

Bayon yozishga tayyorgarlik ko'rishda savollar asosida hikoya qildirish va har bir savolga olingan javobni tahrir qilish zarur. Shundan so'ng matnning to'liq mazmunini hikoya qilish lozim.

Gulnoraning guli

Gulnora oq surpga gul tika boshladi. Kechagina shu ro'molcha ustida gul yo'q edi. Faqat rangsizgina chiziqlar bor edi.

Bugun ro'molcha ustida ajoyib gul paydo bo'libdi. Bu gul kichkintoyning birinchi ishi bo'ldi. U anchagina mehnat qildi.

Qizchanning qo'lidan ish keladigan bo'ldi. (42 so'z)

Imlo: *oq surpga, rangsizgina* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Gulnora nima qila boshladi? Ro'molcha ustida nimalar bor edi? Kichkintoyning birinchi ishi nima edi?

Bayon yozish uchun savollar:

1. Gulnora gul tikkan ro'molcha qanday edi?
2. Kichkintoyning birinchi ishi nima bo'ldi?
3. Kimning qo'lidan ish keladigan bo'ldi?

Bayon yozishga tayyorgarlik ko'rishda savollar asosida hikoya qildirish va har bir savolga olingan javobni tahrir qilish zarur. Shundan so'ng matnning to'liq mazmunini hikoya qilish lozim.

Bir so'zni bir necha o'rinda ishlatmaslik uchun *Gulnora, kichkintoyning, qizchanning* so'zlariga o'quvchilar diqqati jalb qilinadi.

Ona allasi

Qadim zamonda bir podshoh bo'lgan ekan. U bir kuni mamlakatdagi barcha qo'shiqchilarni chaqiribdi. Ularga navbatma-navbat kuylashni aytibdi.

Podshoh kimning qo'shig'i yoqmasa, uni o'limga buyuribdi.

Oxiri bir keksa onaxonni keltiribdilar. U ko'zlarini yumib, alla aytibdi.

Shoh qo'shiqni eshitib, yig'labdi. Chunki, allada xalqning orzu-umidlari bayon etilgan edi. (49 so'z)

Imlo: *podshoh, navbatma-navbat, onaxonni, xalqning orzu-umidlari* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Kim mamlakatdagi qo'shiqchilarni chaqirtirdi? Ularga nimani aytibdi? U kimlarni o'limga buyuribdi? Oxiri kim alla aytibdi? Onaxonning qo'shig'i – allasi shohga yoqqanligini nimadan bilish mumkin?

Bayon yozish uchun savollar:

1. Podshoh nima qilgan ekan?
2. Qo'shiqchilarga nima deb buyuribdi?
3. Podshoh qo'shig'i yoqmaganlarni nima qilibdi?
4. Kim ko'zlarini yumib alla aytibdi?
5. Nega shoh allani eshitib yig'labdi?

Qovun polizida

Nigora ikkinchi sinfni bitirdi. Bobosi uni qishloqqa olib ketdi.

Bobo Nigorani qovun poliziga olib bordi. Polizda handalak, qovunning Bosvoldi, Sherozi, Qoraqand, Gulobi, Bo'rikalla navlari pishibdi.

Bobo nabirasiga Bo'rikalla qovunni «kosa» qilib berdi.

Nigora qovundan ozgina yedi va qo'lini tortdi. Qo'lini tortganligining sababi – qovun shirador edi. (47 so'z)

Imlo: *ikkinchi, handalak, Bosvoldi, Sherozi, Qoraqand, Gulobi, Bo'rikalla* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Hikoyada Nigora haqida nima deyilgan? Bobo Nigorani qayerga olib bordi? Polizda nimalar pishibdi? Bobo nabirasiga nima berdi? Nigora qovundan nega qo'lini tortdi?

Bayon yozish uchun savollar:

1. Bobosi Nigorani qachon qishloqqa olib ketdi?
2. Bobosi Nigorani qayerga olib bordi?
3. Polizda qovunning qaysi navlari pishgan?
4. Bobosi nabirasiga nima berdi?
5. Nega Nigora qovundan qo'lini tortdi?

Qadrli dugonam Zamira!

Zamira, xatingda Nazira haqida so'ragan ekansan. U sog'-salomat yuribdi. O'qishlari yaxshi.

Nazira bo'sh vaqtlarida bolalar bog'chasiga boradi. Bolalarga turli o'yinlar o'rgatadi.

Yangi yil bayrami yaqinlashmoqda edi. Nazira bog'chadagi archani bezatish uchun o'yinchoqlar yasadi. Endi qo'l teatri yasamoqchi.

Tarbiyachilar va bolalar Naziradan xursand bo'ldilar. (47 so'z)

Imlo: *xatingda, yaxshi, qo'l teatri, tayyorlamoqda* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Xatda Nazira haqida nima deyilgan? Nazira bolalar bog'chasiga nimalar yasab berdi? Nima uchun tarbiyachi va bolalar Naziradan xursand bo'lishdi?

Rejaning birinchi turi:

1. Zamira xat yozdi.
2. Nazira o'yinchoq yasadi.
3. Tarbiyachi va bolalar xursand.

Rejaning ikkinchi turi:

1. Zamira xatida kim haqida so'ragan?
2. Nazira qanday ekan? O'qishlari-chi?
3. Nazira bo'sh vaqtlarida nima qiladi?
4. Nazira nima uchun o'yinchoqlar yasadi? Endi u nima qilmoqchi?
5. Kimlar Naziradan xursand bo'lishdi?

Ish ishtaha ochar

Shavkatning otasi boqqa gul ko'chatlari o'tqazdi. Shavkat ko'chatlarga quyish uchun suv tashidi.

Shavkatning qorni ochdi. Onasidan ovqat so'radi. Onasi oshxonadan bir kosada lag'mon keltirdi.

Shavkat qo'llini yuvib, ovqatni ishtaha bilan yedi. Lag'mon unga totli tuyildi.

Shavkat onasidan ovqat nima uchun totli bo'lganligini so'radi. Onasi ish ishtaha ochishini aytdi. (51 so'z)

Imlo: *boqqa, ishtaha, lag'mon* so'zlari ustida ishlanadi. (Matnni kitobdan ifodali o'qitish mumkin.)

Tahlil: Nima uchun onasi bir kosa lag'mon keltirdi? Shavkat ovqatni qanday yedi? U otasiga nimalarda yordamlashdi? Nima uchun lag'mon shirin tuyildi?

Reja savollari:

1. Shavkat otasiga qanday ishlarda yordamlashdi?
2. U nima uchun onasidan ovqat so'radi?
3. Shavkat ovqatni yeyishdan oldin nima qildi?
4. Nega onasi ish ishtaha ochishini aytdi?

Javob yozish uchun so'zlar: *ko'chatlari, yer, qorni, lag'mon, yuvdi, yeyish.*

Guldasta

Tohir maktabdan kelayotgan edi. Yo'lda gul novdalarini olib ketayotgan kishini ko'rdi. Undan gul novdalarini qayerdan olganligini so'radi.

Kishi gul novdalarini xiyobondagi gulchidan olgan ekan. Tohir xiyobondagi gulchidan gul novda so'radi.

Tohir gul novdalarini hovlisiga ekdi.

Bahor keldi. Gullar ochildi. Tohir gullardan guldasta yasadi. Uni o'qituvchisiga sovg'a qildi. (48 so'z)

Imlo: *Tohir, xiyobondan, hovliga, guldasta* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Tohir gulchidan nima so'radi? U o'stirgan gullarni nima qildi?

Reja savollari:

1. Tohir yo'lda uchragan kishidan nimani so'radi?
2. Tohir novdalarni nima qildi?
3. Tohir o'qituvchisiga nimani sovg'a qildi?

Javob yozish uchun so'zlar: *gul novdalarini, xiyobon, suv, yumshatdi, o'zi o'stirgan, guldasta.*

HIKOYA QISMLARIGA BIRGALIKDA SARLAVHA QO'YIB BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Bu ishning maqsadi – matnni hikoyalashdagi ketma-ketlikni kuzatishda o'quvchilarning ongini oshirish. Shu bilan birga o'qish darslarida o'rgangan parchaning mazmuniga mos savollar tuzish haqida o'quvchilar bilimini mustahkamlashdan iboratdir.

Uycha

Botir loydan g'isht quydi. G'ishtdan kuchukchasiga kichkina uycha yasadi.

Botir uychaning devorlarini suvadi. Uycha tezda bitdi.

Botir uychani o'rtoqlariga ko'rsatdi. Uychaga o'rtoqlarining havasi keldi. (25 so'z)

Imlo: undoshlarning so'z oxirida tushib qolishi, ammo yozuvda saqlanishini eslatish.

Tahlil: Botir nima uchun g'isht quydi? U uychani qanday qilib bitkazdi? Uychaga kimlarning havasi keldi?

Bayon yozish uchun savollar:

1. Botir nima qildi?
2. Uycha qanday qilib bitdi?
3. Uychaga kimlarning havasi keldi?

Savollar asosida so'zlab berishda 1–2-savollarga 2 ta gap bilan javob beriladi.

Chumchuqcha

Chori chumchuqcha tutib oldi. Uni qo'lida ushlab qiynadi.

Chaman Chorining qo'lidagi chumchuqchani ko'rib qoldi. U o'chirg'ich va qalamini Choriga berdi.

Chori Chamanga chumchuqchani berdi. Chaman chumchuqchani uchirib yubordi.

Chori uyalib qoldi. (32 so'z)

Imlo: *chumchuqcha*, *tutib* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Chori nimani qiynadi? Chaman chumchuqchani nimaga almashtirdi? Nima uchun Chori uyalib qoldi?

Reja savollari tartibi buzilgan holda sinf yozuv taxtasiga yozib qo'yiladi.

Bayon yozish uchun savollar:

1. Chori chumchuqchani qanday qiynadi?
2. Kim Chorining qo'lidagi chumchuqchani ko'rib qoldi?
3. U Choriga nima berdi? Chori-chi?
4. Nima uchun Chori uyalib qoldi?

Bolalar savollarni mustaqil ravishda tartibga soladilar va ularni daftarga yozadilar. Shundan so'ng reja qismlari bilan hikoya qismlarining mosligi yoki mos emasligi muhokama qilinadi.

Xaloskor

O'ktam ariq bo'yida kelayotgan edi. Uning ko'zi suvda oqib kelayotgan bolaga tushdi.

O'ktam darrov o'zini suvga otdi. Bolani qirg'oqqa olib chiqdi.

Bolaning ismi Xayrulla edi. Unga vaqtida yordam berildi.

Xayrullaning ota-onasi O'ktamga rahmat aytishdi. (36 so'z)

Imlo: ketma-ket kelgan bir xil undoshli (ch, q, l) so'zlarning imlosi va *ota-onasi* so'zining yozilishi eslatiladi hamda *ko'zi tushdi* o'rnida qanday so'zlar (*ko'rib qoldi*, *ko'rdi*) ishlatish mumkinligi so'raladi.

Tahlil: O'ktamning ko'zi kimga tushdi? O'ktam nima ish qildi? Kimga vaqtida yordam berildi? Kimlar O'ktamga rahmat aytishdi?

Savollar ketma-ketligi buzilgan holda yozuv taxtasida yoziladi.

Bayon yozish uchun savollar:

1. O'ktamga kim rahmat aytdi?
2. Bolani kim qutqardi?
3. Kimga vaqtida yordam berildi?
4. O'ktamning ko'zi kimga tushdi?

Endi yuqoridagi savollar matn mazmuni asosida tartibga solib joylashtiriladi. Natijada quyidagi tartibli reja hosil bo'ladi.

Reja:

1. O'ktamning ko'zi nimaga tushdi?
2. Bolani kim qutqardi?
3. Kimga vaqtida yordam berildi?
4. O'ktamga kim rahmat aytdi?

Reja savollaridan tashqari *darrov, qirg'oqqa, Xayrulla, ota-onasi* so'zlari yozuv taxtasiga yozib qo'yiladi.

Yaxshilik

Erkin ko'chada o'ynab yurardi. U qo'shnisi Pirmat boboning kelayotganini ko'rdi.

Bobo shirinso'z kishi edi. Erkin u kishini hurmat qilardi.

Erkin boboning oldiga yugurib bordi. Qo'lidan tugunchani oldi. Boboni uyigacha kuzatib qo'ydi.

Bobo Erkinga rahmat aytdi. (36 so'z)

Imlo: *yurardi, hurmat qilardi, yugurib* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Pirmat bobo haqida nima deyilgan? Kim ko'chada o'ynab yurgan edi? Mana shu parchaning hammasiga qanday savol qo'yish mumkin? (Kim Pirmat boboning kelayotganini ko'rdi?)

Ikkinchi qism o'qitiladi. Biz bu gaplardan nimani bildik? Qanday savol qo'ysa bo'ladi? (Nima uchun Erkin boboni hurmat qilardi?) Uchinchi qismdan nima ma'lum? (Erkin nima uchun boboning oldiga yugurib bordi?) To'rtinchi qismga qanday savol qo'yish mumkin? (Nima uchun bobo Erkinga rahmat aytdi?)

Bayon yozish uchun savollar:

1. Ko'chada o'ynab yurgan Erkin kimni ko'rdi?
2. Nima uchun Erkin boboni hurmat qilardi?
3. Erkin nima qildi?
4. Kim rahmat aytdi?

Endi o'quvchilar matn qismlari mazmuni bilan sarlavhani taqqoslaydilar. Rejaning birinchi, ikkinchi, uchinchi savollariga ikkita gap bilan javob berish kerakligini biladilar.

Bayon yozishga tayyorgarlik: Matn ustida yuqoridagidek ish olib borilgandan keyin o'quvchilar imlosi qiyin so'zlarni birgalashib yozuv taxtasiga yozadilar.

Bu ish turi murakkabroq bo'lganligi uchun namuna kengroq berildi.

To'rtko'z

Bir kuni Shokir ota qo'shni qishloqdan kuchuk bolasini olib keldi. Uni Shuhratjonga sovg'a qildi.

Kuchukcha yum-yumaloq va juda sho'x edi. Shuhratjon unga To'rtko'z deb nom qo'ydi.

To'rtko'z yaxshi o'sdi. U Shuhratjonga juda o'rgangan. Uning ovozi ehsitsa, yugurib kelib erkalanadigan bo'ldi. (41 so'z)

Imlo: *yum-yumaloq, sho'x, chopib* so'zlari ustida ishlanadi. Matn kitobdan ifodali o'qitiladi.

Tahlil: Shokir ota Shuhratjonga nima sovg'a qildi? Kuchukcha qanday edi? To'rtko'z qanday o'zgardi?

Bayon yozish uchun savollar:

1. Shokir ota kuchukchani kimga sovg'a qildi?
2. Kuchukcha qanday? Uning nomi nima?
3. To'rtko'z kimga juda o'rgangan?

Javob yozish uchun so'zlar: *qishloqdan, sho'x, To'rtko'z, yaxshi, eshsitsa.*

Bo'ynoq

Maqsud Bo'ynoqni olib baliq oviga bordi. U anchagina baliq tutdi.

Maqsud yana baliq tutmoqchi bo'ldi. Qarmoqni suvga tashladi. Qarmoq qimirlay boshladi. Maqsud uni tortmoqchi bo'ldi. Lekin sirg'anib suvga tushib ketdi. U dodlab yubordi.

Shunda Bo'ynoq o'zini suvga tashladi. U Maqsudning ko'ylagidan tishlab, qirg'oqqa olib chiqdi. (46 so'z)

Imlo: *ko'ylagidan, qirg'oqqa* so'zlarining yozilishi eslatiladi.

Matn kitobdan ifodali o'qitiladi.

Tahlil: Maqsud Bo'ynoqni olib qayerga bordi? Nima uchun Maqsud dodlab yubordi? Maqsud qanday qilib qirg'oqqa chiqdi?

Bayon yozish uchun savollar:

1. Maqsud qayerga bordi va nima qildi?
2. Maqsud nima uchun qarmoqni suvga tashladi?
3. Maqsud nega dodlab yubordi?
4. To'rtinchi qismda Bo'ynoq haqida nima deyilgan?

Javob yozish uchun so'zlar: *baliq oviga, qarmoqni, suvga.*

Halollik

Bir kuni Inobat opa mayda-chuyda olib kelish uchun do'konga bordi. Qarasa, yonida puli yo'q. Yo'lda tushirib qo'yibdi.

Yugurib ko'chaga chiqibdi. Xayriyat, keksaroq bir ayol pulni topib olgan ekan. U pulni opaga qaytarib beribdi.

Inobat opa insofli, halol ayolga rahmat aytibdi.

Halollik kishining eng yaxshi fazilatidir. (46 so'z)

Imlo: *mayda-chuyda, yugurib, xayriyat, insofli, fazilatidir* so'zlari ustida ishlanadi. *Xayriyat* so'zi o'rnida qanday so'z (*yaxshiki, yaxshiyam*) ishlatish mumkinligi so'raladi.

Tahlil: Inobat opa nimaga do'konga bordi? Kim pulni topib olibdi? Opa nimaga ayolga rahmat aytibdi?

Bayon yozish uchun savollar:

1. Nima uchun Inobat opa yugurib ko'chaga chiqdi?
2. Ikkinchi qismda keksaroq ayol haqida nima deyilgan?
3. Inobat opa kimga rahmat aytdi?
4. Kishining eng yaxshi fazilati nima?

O'qituvchi «*fazilati*» so'ziga og'zaki izoh beradi. Rejaning uchinchi savoliga bir gap bilan javob beriladi. To'rtinchi savolga nechta gap bilan javob berishni o'quvchilar aytadilar va yozadilar.

RASMLI REJADAN FOYDALANIB BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Bu ish turi o'quvchilarning matn mazmunini ketma-ket bayon qilish borasidagi bilimlarini mustahkamlaydi. Rasm hikoya qismlarining mazmuniga qarab yozuv taxtasiga ketma-ket joylashtiriladi. Bolalar rasmni kuzatib, uning mazmuniga qarab bayon yozadilar. Bu mashqdan maqsad, o'quvchilarni hikoya qismlari orasidagi bog'lanishni bilishga va hikoyaning mazmunini chuqur anglab olishga o'rgatishdan iborat. Rasmlari rejadan foydalanib javob yozish o'quvchilarning ixtiyori bilan o'tkaziladi. Bunday bayon yozdirish uchun metodik bo'limda berilgan namunalardan foydalaniladi.

Lola terish

Muzrob, Nazira va Naima dalada lola terib yurishar edi. Kuchli shamol esdi. Yomg'ir yog'a boshladi. Bolalar chaylaga kirib yashirindilar. Yomg'ir tindi. Quyosh charaqlab chiqdi. (26 so'z)

Reja:

1. Qachon yomg'ir yog'di?
2. Bolalar qayerga yashirindilar?
3. Qachon quyosh charaqlab chiqdi?

Matnni o'qing, uni ikki bo'limga bo'ling. Matnning har bir bo'limini xatboshidan yozing.

Imlo: *yomg'ir, yashirindilar, charaqlab* so'zlari ustida ishlanadi.

Turna va Tulki

1-rasm. Tulki Turnaning uyiga mehmonga keldi. Turna unga og'zi kichkina kuvachada ovqat qo'ydi. Tulkingin tumshug'i kuvachaga sig'madi. Tulki och qoldi.

2-rasm. Turna Tulkingin uyiga mehmonga bordi. Ayyor Tulki unga laganchada ovqat qo'ydi. Turna yeya olmadi. (36 so'z)

Matn qismlari tartibi buzilgan holda sinf yozuv taxtasiga yoziladi va yopib qo'yiladi. O'qituvchi navbat bilan rasmlarni o'quvchilarga ko'rinadigan joyga qo'yadi. O'quvchilar rasm mazmunini aniqlaydilar. Rasmlarni tartibi bo'yicha so'zlab beradilar. Shundan so'ng matn ochiladi, o'quvchilar har

bir qismni ovoz chiqarib o'qiydilar va birgalashib qaysi qism, qaysi rasmga oid ekanligini, ularni qanday joylashtirsa mazmunli hikoya hosil bo'lishini aytadilar. Ketma-ket (navbat bilan) berilgan rasmlarga nom qo'yilsa reja hosil bo'lishi tushuntiriladi. Hosil bo'lgan reja tahlil qilinadi.

Reja:

1. Nega ayyor Tulki deyilgan?
2. Nima uchun Tulki och qoldi?
3. Nega hikoya «Turna va Tulki» deb ataladi?

Imlo: ayyor, yeya *olmadi* so'zlari ustida ishlanadi. Lug'aviy tayyor-garlik uchun yozuv taxtasida yozilgan, matnda uchragan so'zlarni bo'g'inga bo'lib o'qitish va ularni tegishli rasmning yaqiniga yozish lozim.

Bolalar in yasadilar

1-rasm. Bahor keldi. Issiq o'lkalarga uchib ketgan qushlar qaytib kela boshladilar.

2-rasm. Bolalar qushlarga in yasadilar. Inni daraxtga o'rnatdilar. Unga don sochib qo'ydilar.

3-rasm. Qushlar inga qo'nib, mazza qilib donlarni yedilar. Bolalar ularni ko'rib juda sevindilar. (36 so'z)

Imlo: So'z oxiridagi jarangli va jarangsiz undoshlarning imlosi eslatiladi (*uchib, sochib, qo'nib*) va *issiq, inni* so'zlari kartonga yozilib ko'rinadigan joyga ilib qo'yiladi. Hikoya tartibi buzilgan, mazmuni bog'lanmagan holda yozuv taxtasiga yoziladi. O'qituvchi hikoya mazmunini ifodalovchi rasmlarni tartib bilan yozuv taxtasiga iladi. O'quvchilar savollarga javob beradilar. O'qituvchi: «Yozuv taxtasida hikoya qismlarining joylashtirilishi to'g'rimi?» deb so'raydi.

O'quvchilar buni aniqlab, javob berish uchun yozuv taxtasiga ilingan yoki kitobda berilgan rasmlar tartibi bilan matnni solishtiradilar, so'ngra javob beradilar.

O'quvchilar javobi o'qituvchi bilan birgalikda muhokama qilinadi va rasmi reja asosida qismlarni bir-biriga bog'lab hikoya tuziladi. So'ngra tahlil qilinadi.

Reja:

1. Qushlar nega qaytib kela boshladilar?
2. Bolalar nima qildilar?

Matnga sarlavha qo'ying.

O'quvchilar qo'ygan sarlavhalardan mosi yozuv taxtasiga yoziladi.

Aka-singil

1-rasm. Elyor va uning singlisi Nilufar bog'da aylanib yurishardi. Ular qor ustida holsiz yotgan qushchani ko'rib qolishdi.

2-rasm. Nilufar qushchani qo'lga ko'tarib oldi. Aka-singil qushchani uylariga olib ketishdi.

3-rasm. Bahor keldi. Kunlar isidi. Ular qushchani uchirib yuborishdi. (37 so'z)

Imlo: So'z oxiridagi jarangli va jarangsiz undoshlarning imlosi (ko'rib, uchirib) eslatiladi va *singlisi*, *aka-singil* so'zlari kartonga yozilib ko'rinadigan joyga ilib qo'yiladi.

Matn qismlarining ketma-ketligi (tartibi) buzilgan holda yozuv taxtasiga yoziladi. O'qituvchi rasmlarni navbat bilan yozuv taxtasiga iladi. O'quvchilar rasmlarni kuzatib, har bir rasmga oid qismlarni aniqlaydilar va tartibiga moslab qismlarga raqam qo'yadilar. (Bu ishini bir o'quvchi bajaradi.) O'qituvchi o'quvchilarning hikoyani qanday tushunganliklarini bilish maqsadida quyidagi savollarni beradi:

- Nilufar qushchani nima qildi?
- Ular qushchani qachon uchirib yuborishdi?

O'quvchilar hikoyani yozishdan oldin ifodali o'qib, qayta hikoya qiladilar. Matn berkitilib, o'quvchilar mustaqil ravishda bayon yozadilar.

MATN BO'LAKLARINING TO'LIQ MAZMUNINI QAMRAB OLMAGAN HOLDA SAVOLLARGA JAVOB YOZISH UCHUN MATNLAR

Bu mashqlar uchun tanlangan matnlarning hajmi oldingi bayon matnlariga qaraganda kengroq bo'ladi. Savollar esa shunday yozilishi kerakki, ularga berilgan javob o'quvchilarning imkoniyatlariga mos bo'lsin.

Bunday mashqlar o'quvchilarning butun matnni tahlil qilishdagi tushunchalarini o'stiradi. Birgalikda tuzilgan javoblar o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini tartibga soladi va gap tuzish ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Chunki ular, ko'pincha, savollarga to'liq gap bilan javob beradilar. Ushbu savollarga javob yozish o'qituvchi yordamida amalga oshiriladi. Shunda javoblarning mazmuni rejada berilgan savollarga mos bo'ladi.

Bog'

Mana katta bog'. Bog'da olma, nok, anor, gilos bor.

Hovlida esa bir tup tok bor. Uni Karim ota ekanlar. Tokka Karim ota qaraydilar. Uning osilgan novdalarini bog'laydilar, ortiqchasini kesadilar.

Salim chipta tayyorladi. Bog'bonga yordam berdi. Karim ota Salimdan xursand bo'ldi. (41 so'z)

Tahlil: Hikoya nima deb nomlangan? Hovlidagi tokka kim qaraydi? Hikoyada nima haqida gap boradi?

Savollar:

1. Hovlida nima bor? (1 ta gap)
2. Tokka kim qaraydi? Uni nima qiladilar? (2 ta gap)
3. Salim nima qildi? (1 ta gap)
4. Kim Salimdan xursand bo'ldi? (1 ta gap)

Savollarni muhokama qilishda bir so'zni takror ishlatmaslik kerakligi eslatiladi.

Ahmad bilan Salima

Karima opa xarid qilish uchun do'konga ketdi. Ahmad bilan Salima uyda qoldi.

Ona bolalariga ish taqsimlab bergan edi. Ahmad tuvakdagi gullarga suv quydi. Hovliga suv sepd.

Salima choynak, piyolalarni yuvdi. Oshxonani tozaladi. Hovlini supurdi.

Karima opa do'kondan keldi. Ahmad bilan Salimaning ishidan xursand bo'ldi. (47 so'z, 30–35 so'z bo'lishi ham mumkin.)

Tahlil: Uyda kimlar qoldi? Hikoyada kimlar haqida gap boradi? Ona kimlarning ishidan xursand bo'ldi?

Savollar:

1. Kimlar uyda qoldi? (1 ta gap)
2. Ahmad nima ish qildi? (2 ta gap)
3. Salima-chi? (3 ta gap)
4. Karima opa kimlardan xursand bo'ldi? (1 ta gap)

Savollarga olingan javoblar tahrir qilinib, so'ng shu damda yozish aytiladi. Qolgan savollarga olingan javoblar ham shu usulda yozib boriladi.

Suhbat

Karim, Salim, Halim Oqsoy qishlog'ida yashaydi. Ular ikkinchi sinfda o'qiydi.

Uch o'rtoq soy bo'yidagi chimga o'tirib, yozda qiladigan ishlari haqida suhbatlashdilar.

Karim yaylovga ketmoqchi ekan. U qo'y boqishda dadasiga qarashmoqchi. O'zi bilan Bo'ribosarni olib ketmoqchi.

O'rtoqlarining ko'z oldiga tog' manzarasi keldi. (42 so'z, 30–35 so'z bo'lishi ham mumkin.)

Imlo: suhbatlashdilar, yozda, yaylovga, Bo'ribosar so'zlari ustida ishlanadi. Hayvonlarga qo'yilgan nomlarning bosh harf bilan yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Yuqoridagi matn «Ona tili» darsligida berilgan. Shuning uchun bu o'rinda darslikdan foydalanish tavsiya etiladi. O'qituvchi tayyor matnni ifodali o'qiydi. O'quvchilar kuzatib boradilar. Savol-javob uyushtiriladi. Javoblarni o'z vaqtida yozib boradilar.

Hikoyaga nima uchun «Suhbat» sarlavhasi berilgan? Kimlar yozda qiladigan ishlari haqida suhbatlashdilar? Karim qayerga boradi? U yerda nima qiladi? O'rtoqlarining ko'z oldiga nima keldi?

Savollar:

1. Kimlar ikkinchi sinfda o'qiydi? (1 ta gap)
2. Uch o'rtoq nima haqida gaplashdilar? (1 ta gap)
3. Karim nima qilmoqchi? (3 ta gap)

O'quvchilar matnni qayta hikoya qilganlarida matndagi bor so'zlardan foydalanib javob berishlari talab qilinadi. Shuning uchun ham kitobdagi matn o'quvchilar ko'zi oldida ochiq turishi mumkin.

Mehribon qiz

Dilbarning onasi betob bo'lib qoldi. Uning qimirlashga madori yo'q edi. Dilbarning onasiga rahmi keldi. Yuragi duk-duk urib ketdi. Ko'zida yosh paydo bo'ldi.

Dilbar o'zini yo'qotmadi. Tez yordamga xabar berdi. Tezda shifokor yetib keldi. Onaga dori berdi.

Ertasiga ona tuzalib qoldi. U mehribon qizidan xursand bo'ldi. Qizini bag'riga bosib erkaladi.

(51 so'z, 30–35 ta so'z bo'lishi ham mumkin.)

Imlo: so'z oxirida kelgan *b–p* undoshlarining yozilishi eslatiladi va *betob, duk-duk, urib, xabar, shifokor, xursand, mehribon* so'zlari ustida ishlanadi; *betob* so'zi o'mida qanday so'z ishlatish mumkinligi so'raladi.

Tahlil: Birinchi gap nima haqida? Nega Dilbarning yuragi urib, ko'zida yosh paydo bo'ldi?

Savollar:

1. Kim betob bo'lib qoldi? (1 ta gap)
2. Dilbarning kimga rahmi keldi va Dilbar qay holga tushdi? (2 ta gap)
3. Dilbar nima qildi? (1 ta gap)
4. Kim bemorga dori berdi? (2 ta gap)
5. Ona kimdan xursand bo'ldi va nima deb erkaladi? (2 ta gap)

Hayvonot bog'ida

Kuz kunlari edi. Hayvonot bog'ida qiziq voqea yuz berdi.

Allaqayerdan bir zag'izg'on uchib keldi. U to'tining qafasi yonida bezovta bo'lib qag'illadi. Hayvonot bog'idagi xizmatchilar voqeadan xabardor bo'ldilar.

Bo'g'ma ilon inidan chiqib ketgan ekan. U to'tining qafasi tomon sudralib kelar edi.

Xizmatchilar ilonni darrov tutdilar va qafasga soldilar.

Shunday qilib, to'ti xavfdan qutildi. *(54 so'z, 40–45 so'z bo'lishi ham mumkin.)*

Imlo: *hayvonot, qafasi, qag'illadi, xizmatchilar, xabardor, darrov* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Hayvonot bog'ida qanday voqea yuz berdi? Hayvonot bog'idagi xizmatchilar nimadan xabardor bo'lishdi? Bo'g'ma ilon nima qilar edi? Xizmatchilar ilonni nima qildilar? Nima xavfdan qutqarildi?

Reja:

1. Kuz kunlari edi.
2. Zag'izg'on bezovtalandi.
3. Bo'g'ma ilonning hujumi.
4. To'ti xavfdan qutildi.

Bog'bon qiz

Gulnora sakkiz yoshga to'ldi. U ikkinchi sinfda o'qiydi.

Dam olish kunlari edi. Nazira Gulnoraning uyiga bordi. Ikkalasi ahil o'rtoq edi.

Nazira o'rtog'ini sabzi, piyoz ekilgan paykalda ko'rdi. Gulnora paykaldagi begona o'tlarni yulmoqda edi.

Nazira Gulnoraga yovvoyi o'tlarni yulishda yordam berdi. Paykalda bitta ham begona o't qolmadi. Sabzi, piyozlar yashnab ketdi. (52 so'z, 40–42 so'z bo'lishi ham mumkin.)

Imlo: *sabzi, ahil, piyoz, bitta* so'zlari ustida ishlanadi.

Savollar:

1. Nazira dam olish kuni qayerga bordi?
2. Nazira o'rtog'ini qayerda ko'rdi? U nima qilmoqda edi?
3. Nazira Gulnoraga qanday ishlarda yordam berdi?
4. Nimalar yashnab ketdi?

Begona so'zi o'rinda yana qanday so'z ishlatish mumkinligi o'quvchilardan so'raladi. O'quvchilar javobi sinf yozuv taxtasiga yozib qo'yiladi.

Shoir bilan shoh

Alisher bilan Husayn bolalikdan birga o'sishdi. Husayn bolalar bilan «urush-urush» o'ynashni yaxshi ko'rardi. Otda chopishga, qilichbozlikka qiziqardi.

Alisher esa ko'p kitob o'qir, she'rlar yozardi va ularni yod olardi.

Har ikkisi katta bo'ldi. Husayn Hirotga shoh bo'ldi. Alisher esa shoir bo'ldi. U el-yurt tinchligi haqida o'yladi. Odamlarga yaxshilik qildi. She'rlarida adolatli bo'lishga chaqirdi. Alisher yozgan she'rlarini barcha sevib o'qidi. Alisher «Navoiy» taxallusi bilan jahonga tanildi. (69 so'z, 40–45 so'z bo'lishi ham mumkin.)

Imlo: *Husayn, qilichbozlikka, she'rlar, ikkisi, katta, Navoiy, taxallusi* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Kim shoh bo'ldi? Kim shoir bo'ldi? Husayn bolaligidan nima ishlar qilar edi? Alisher qanday taxallus bilan elga tanildi?

Endi o'qituvchi kimlar birga o'sgani, Husayn va Navoiydan biri haqida savollar beradi. Birinchi savolga olingan javoblar eshitaladi. Ulardan ma'quli tanlab olinadi, tahrir qilinadi va yoziladi. Ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi savollar ham shu tartibda bajariladi.

Savollar:

1. Husayn nimaga qiziqardi?
2. Alisher bolaligidan nima qilardi?
3. Ular ulg'ayishgach kim bo'lishdi?
4. Alisher qanday taxallus bilan elga tanildi?

Bahor sovg'asi

Yo'ldosh maktabdan kelayotgan edi. Xiyobonda gul novdalarini chilpiyotgan kishini ko'rdi.

U kishi Yo'ldoshga novda berdi. Uni suvga solib qo'ysa, bahor tez kelishini aytdi.

Yo'ldosh novdalarni suvga soldi. Uni deraza tokchasiga qo'ydi. Ustiga oq parda yopdi. Uni sir saqladi.

8-Mart kuni keldi. Yo'ldosh pardani ko'tardi. Qarasa, novdalarda ko'm-ko'k barglar yaltirab turibdi. Bahor kelibdi.

Yo'ldoshning onasi derazada bahorni ko'rdi. Bu o'g'lining onasiga sovg'asi edi.

Onasi sovg'adan xursand bo'ldi. (69 so'z, 50–55 so'z ham bo'lishi mumkin.)

Imlo: idishdagi, yopdi, 8-Mart, ko'm-ko'k so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Yo'ldosh qanday qilib onasiga sovg'a tayyorladi? Yo'ldoshga sovg'a tayyorlash yo'lini kim o'rgatdi? Yo'ldosh bahor kelganini qachon va nimadan bildi? Kim xursand bo'ldi? Nima uchun?

Endi o'qituvchi Yo'ldosh, onasi, Yo'ldoshning nima ish qilgani haqida savollar beradi.

Birinchi savolga berilgan javoblar eshitaladi. Savollardan biri tanlab olinib, tahrir qilinadi va sinf yozuv taxtasiga yoziladi. Ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi savollar ham xuddi shu tartibda bajariladi.

Savollar:

1. Yo'ldosh nimani sir saqladi?
2. Qachon bahor keldi?
3. Onasi derazada nimani ko'rdi?

3-SINF

BAYON USTIDA ISHLASH

3-sinfda yoziladigan hamma bayonlarni, asosan, ikki turga bo'lish mumkin. Birinchi turi o'qituvchi tavsiya qilgan tayyor reja, ikkinchi turi esa o'qituvchi rahbarligida o'quvchilar bilan hamkorlikda tuzilgan reja asosida yoziladi.

To'plamdagi matnlarni joylashtirishda yuqoridagi bo'linish usuli asos qilib olingan. Ikki turda bayon yozishga o'rgatish ishlari butun o'quv yili davomida olib boriladi.

O'qituvchi o'quvchilarga tayyor reja asosida bayon matnlari ustida ishlash va bayon rejasini tuzishga o'rgatishni o'z tizimiga kiritadi hamda matn hajmining katta-kichikligiga qarab ularni joylashtiradi. Bayonga oid bo'lgan topshiriqlarni murakkablashtirib boradi. Tayyor reja asosida bayon yozish butun o'quv yilida davom etadi.

O'qituvchi taqvim reja tuzishdan oldin matnlarni tanlaydi. Matndagi so'zlar, gaplar ona tilidagi qaysi mavzuga ko'proq mos ekanligini ham aniqlaydi. Shundan kelib chiqib matnlarni taqvim-mavzu rejasiga joylashtirish kerak. To'plamda ham iloji boricha shu tartibni hisobga olishga harakat qilingan.

O'qituvchi 3-sinf o'quvchilarini bayon yozishga o'rgatar ekan, dastur va matnlarning mazmuni orasidagi bog'lanishlarni nazarda tutadi. Ishni yengillashtirish maqsadida matndagi imlo qoidalariga oid so'zlar beriladi. Shuningdek, kuzatishdagi, o'qish darsligidagi materiallar bilan bayon matni orasidagi bog'lanishni tiklaydi.

O'quvchilarning tayyor reja asosida yozadigan bayon matnlarining hajmi 60–80 so'zdan tuzilishi mo'ljallanadi. O'qituvchi bu bo'limda to'liq bayon uchun hajmi katta matnlar tanlaydi. So'ngra saylab yoki tanlab bayon yozish uchun hajmi katta matnlar beriladi. Ishning bunday turi o'quvchilarni to'rtinchi sinfda o'tkaziladigan matn mazmunini qisqartirib yozishga tayyorlaydi.

Bo'lim boshida berilgan bayonning birinchi turi, tayyor reja asosida, bayon yozishda rejaning har bir qismiga javob bir yoki ikki gapdan iborat bo'lishi kerak. Shu bilan birga reja sarlavhasi ko'proq so'roq gap shaklida bo'lsa maqsadga muvofiqdir. Bu ish usuli ikkinchi sinfda ham qo'llanilgan. Bunday matnlar mumkin qadar yozuv taxtasida yoki qog'ozda berilishi lozim.

Matnning rejasi qismlar va uning mazmuniga muvofiq bo'lishini o'quvchi doim o'z diqqat markazida tutishi zarur. Boshqacharoq aytganda, u reja bandiga javob nechta gapdan iborat, qaysi xat boshi yoki qaysi gap rejada aniq ifodalanmagan, nima uchun ifodalanmagan, yozuv taxtasidagi gaplardan foydalanish lozimligi ustida bosh qotiradi.

Dastlabki bayonlarga tayyorgarlik ko'rishda o'quvchilarni matnni qismlarga bo'lib gapirtirishga ko'proq e'tibor berish kerak va reja savollariga sodda gaplar bilan to'g'ri javob olishga erishish lozim. Shu bilan birga, bayonga puxta imloviy tayyorgarlik ko'riladi. Bu bayon darsning o'zida va oldingi ona tili darslarida xuddi ikkinchi sinfdagidek olib boriladi.

Asta-sekin atov va ikki tarkibli gaplar («Samad yordam berdi», «Bola shirin» va boshqa hikoyalar), shuningdek, umumiy xarakterdagi so'roq gaplardan iborat rejalar beriladi. Bu hol o'quvchilarga doimo qulaylik tug'dirmaydi. Chunki reja bandlarining (yuqoridagidek) ifodalanishi butun xat boshini (qismni) kengaytirib bayon qilishni talab qiladi. Bunday reja bo'yicha ishlash o'quvchilarga qulay bo'lishi uchun bayonning biror qismini birgalashib puxta tahrir qilish taqozo etiladi. Masalan, «Eng zo'r sovg'a» matnidagi rejaning to'rtinchi bandida «Oxiri ammasi sovg'asini uzatdi» deb berilgan.

Bu qismga matndagi to'rtta gap javob bo'la oladi. Bayon mazmunini o'quvchi ongiga to'liq yetkazish maqsadida quyidagicha yordam beriladi. Ushbu parcha (to'rtta gap) oldindan yozuv taxtasiga yoziladi. O'quvchilar parchani ichda o'qiydilar, so'ng hikoya qiladilar.

Rejaning bu qismida yana boshqacha ish turini qo'llash mumkin. Berilgan qismga to'liq javob olishda o'quvchilarga yordamchi savollar beriladi. So'ng yozuv taxtasiga yozilgan matn bilan o'quvchilarning hikoyasi taqqoslanadi. Berilgan parchani to'liq bayon qilishda o'quvchilarga shu tarzda yo'llanma berib boriladi.

Matnning bir-ikki qismi ustida xuddi shunday mashg'ulot olib borish natijasida o'quvchilar, birinchidan, o'qituvchining o'qigan hikoyasini diqqat bilan tinglashga, ikkinchidan, reja sarlavhalarini puxta o'ylashga va bayon matnini to'liq qayta hikoyalashga o'rgatiladi.

Birinchi yarim yilda to'liq qayta hikoyalashga o'rgatish uchun «Yaxshilik yerda qolmas» matni yuzasidan tayyorgarlik ko'rish darsini namuna sifatida ko'rsatamiz.

Bayonga tayyorgarlik ko'rishda sinfdan tashqari o'qish dasrlarida yaxshilik qilish, bir-biriga yordam berish haqida suhbat o'tkazish ma'qul. Ona tili darslarida jo'nalish va chiqish kelishiklari qo'shimchalarining yozilish qoidasi eslatiladi. *Holatga, falokatdan, tuzoqqa* so'zlari mashq qilinadi.

Darsning borishi:

I. Qisqagina suhbat. Arining turli joylarda uchib yurishi, uning qanotlari nozik bo'lishi, kabutarning tadbirkorligi, bir-biriga yaxshilik qilish, yaxshilikka-yaxshilik qaytishi haqida qisqacha so'zlanadi.

II. O'qituvchi matnni ifodali o'qiydi va savollar asosida tahlil qiladi.

«Hikoyaning uchinchi qismidagi «... falokatdan qutildi» iborasi qanday ma'noni anglatadi? O'ylab ko'ring-chi? «Ari suvda oqib ketmadi» ma'nosini bildiradi. Kabutar Arining suvdan chiqishi uchun nima qildi? (Bu savol kabutarining arini qutqarish uchun qilgan ishini gapirishni talab qiladi.) *Kabutar bir cho'pni suvga tashladi. Ari cho'pni kema qilib falokatdan qutildi.*

III. Ari so'zini takrorlamaslik uchun o'qituvchi quyidagilarni so'raydi: «*Matnda ishtirok etuvchilarni ayting (ari, kabutar, bola). Hamma o'rinlarda ari so'zi ishlatilganmi? (Yo'q.)* O'ylab ko'ring-chi, hikoyaning qaysi qismida *ari* yoki *ari* o'rnida *u* so'zini ishlatish ma'qul. Shuningdek, matnda *kabutar* so'zini doimo ishlatish kerakmi yoki matnning qaysi qismida *u* so'zini ishlatish o'rinli bo'ladi. *Bola* so'zi hamma o'rinlarda ishlatilganmi? (*Ha, ishlatilgan.*)»

Shundan keyin o'qituvchi matnni qismlar bo'yicha ifodali o'qiydi. O'quvchilar esa qismlararo qaysi so'zlar ishlatilganini ko'rsatadilar.

O'qituvchi ko'rsatilgan so'zlarni reja qismlariga moslaydi va savolning qatoriga yozib, tik chiziq bilan ajratadi.

Birinchi qism o'qiladi. *Ari* so'zi ajratiladi. Bu qismda hikoyaning boshlanishi va arining qayerda uchib yurganligi, hikoya qahramonining nomini ko'rsatish lozimligi aytiladi. Ikkinchi qism o'qiladi va bu qismdagi voqea ariga tegishli bo'lganligi uchun *ari* so'zi o'rnida *u* so'zi qo'llanganligi aytiladi. Uchinchi qismda kabutar haqida gapirilgan. Shuning uchun *kabutar* so'zi ishlatilganligini aytadilar. To'rtinchi qismda *ari* haqida gap boradi. Bunda *ari* so'zining berilishi to'g'riligi uqtiriladi.

Beshinchi qism o'qiladi. Bu qismdagi voqea bolaga tegishli.

Oltinchi, yettinchi qismlar ham o'qiladi. *Ari, bola* so'zlarining berilishi to'g'ri ekanligi aytiladi.

Sakkizinchi qism o'qiladi. Bunda *kabutar* so'zi berilgan. Bu o'rinda shu nom mos kelgan. Chunki gap kabutar haqida boradi.

IV. «Ari, kabutar va bola» so'zlari ustida ishlash

1. Ari qayerda uchib borardi?	<i>ari</i>
2. U birdan suvga yiqilib, qanday holatga tushdi?	<i>u</i>
3. Kabutar arini ko'rib nima qildi?	<i>kabutar</i>
4. Ari qanday qilib falokatdan qutildi?	<i>ari</i>
5. Bola tuzoq qo'yib nima qildi?	<i>bola</i>
6. Ari kabutarni qutqarmoqchi bo'lib nima ish qildi?	<i>ari</i>
7. Kabutar nimadan qutildi?	<i>kabutar</i>

Matnni so'zlab berishda birinchi qismda bitta gap berilishiga qaramay «u» ga e'tibor beriladi. Arining falokatga uchrashi shu gapdan boshlanadi.

Matnning asosiy qismlari (2-, 6-) ustida ish olib borish zarur. Bu qismlardagi ikkita gapda ari haqida fikr yuritiladi. O'quvchilar *ari* so'zi o'rnida «u» ni qo'llab, so'zlab beradilar.

V. Yozishga tayyorgarlik

Agar matn yozuv taxtasiga yoki kartonga yozilgan bo'lsa, o'quvchilar uni ichda o'qiydilar. Shundan so'ng ayrim so'zlarni (*holatga, rahmi, darhol, cho'pni, falokatdan, ko'rib*) bo'g'inlab aytadilar yoki ularning imlosini izohlaydilar. O'quvchilarga reja asosida yozish uchun o'ylashga vaqt beriladi. Yozuv taxtasidagi matn yopiladi. Matn mazmunini eslashda o'quvchilar tomonidan aytilgan imlosi qiyin so'zlardan 2–3 tasini o'qituvchi yozuv taxtasiga yozib qo'yadi.

Tanlab bayon yozish

Muallif K. Qosimovanning «Ona tili o'qitish metodikasi» darsligida ko'rsatilishicha, tanlab bayon yozish bayon matnining biror qismini tanlab qayta hikoyalashdir. Masalan, o'qilgan matndan faqat qatnashuvchilarning tashqi ko'rinishi, tasvirlangan qismnigina qayta hikoya qilish, faqat ikki qatnashuvchining uchrashish manzarasini qayta hikoyalash, faqat tabiat tasvirini hikoya qilish kabidir.

Tanlab bayon yozish yozma bayon sifatida ham o'tkaziladi. Tanlab bayon yozishda matn o'quvchining ko'z oldida bo'lmaydi. O'quvchi

butun matn mazmunini yoritib berishda qiynaladi. Shuning uchun matn qismlarining mazmuni tugallangan bir fikrda bayon qilinadi.

Tanlab bayon yozishda quyidagi ish turlarini qo'llash o'quvchilar uchun foydali va qiziqarlidir. Hajmi kattagina bo'lgan matn mazmunini aralashtirib beriladi — bu esa voqeani tushunishga va ko'proq tafsilotlarni kiritishga imkoniyat beradi. Shu usulda o'quvchilarning mantiqiy faoliyatlarining ayrim tomonlari taraqqiy ettiriladi. Bolalar material tanlash, uni chegaralash, mavzuni qisqaroq bayon qilishga o'rgatiladi.

Ayrim vaqtlarda tanlab bayon yozishda qismlararo bog'lanishga erishish lozim. Bayon yozishni boshlashda mustaqil so'zlarni almashtirish, o'zicha ijod qilish o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini o'stiradi. Bu ishlar o'qituvchi rahbarligida olib boriladi. Tanlab bayon o'tkazishda o'quvchilar hikoyani eshitadilar va sinchiklab o'rganadilar. So'ng bayonda nima haqida to'xtalish lozimligi to'g'risida aniq ma'lumot oladilar. Bayonning bu turiga «Sariq ip» matniga oid dars namunasi beriladi. Matn ifodali o'qiladi (71-bet). O'qituvchi o'quvchilar matn mazmunini qay darajada tushunganliklarini aniqlash uchun ularga savollar beradi: *«Nima uchun Karima sevindi? Ular nima qilmoqchi edilar?»* kabi.

Shundan keyin matnning ikkinchi qismi haqida so'z boradi. Bu qismda o'quvchilarga faqat Karimaning siri ochilishi haqida yozish kerakligi aytiladi.

O'qituvchi oldindan yozuv taxtasiga yozib yopib qo'ygan rejani ochadi. Hikoyani boshlashdan oldin rejaning birinchi qismiga javob o'ylash uchun ozgina vaqt beriladi. Qisqa suhbatdan so'ng hikoyani taxminan quyidagicha boshlash tavsiya etiladi: *«Nasibaning sariq ipi tamom bo'lgan edi. U Karimadan ozgina ip so'radi»*.

Shunday qilib, o'quvchilar reja qismlarining har biriga javob beradilar. O'quvchilar hikoyani ijodiy so'zlab berishga yaxshi tayyor bo'lsalar, mazmunini to'g'ridan-to'g'ri to'liq so'zlab beradilar. Bu namuna asosida bir necha marta saylanma bayon o'tkazish mumkin.

Hamma o'quvchilar bayonni qanday boshlash va nima bilan tugatishni tushunib oladilar. Buning uchun o'quvchilar reja tuzadilar, tuzilgan rejani bir o'quvchi yozuv taxtasiga yozadi. Shu vaqtda 2–3 o'quvchidan bayonni qanday boshlamoqchi ekanligini so'rash lozim.

Agar vaqt bo'lsa, matnni qayta hikoyalatish kerak. Hikoya qilish vaqtida bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilarning bayonga hozirligini aniqlash lozim. O'qituvchi hikoyalash vaqtida ayrim o'quvchilarning qiynalayotganini sezsa, ularga hikoya qilish va yozish vaqtida yordam beradi.

Rejasi o'zgartirilgan bayonda o'quvchilar qiynalmaydilar. Chunki, bayon rejasini o'qituvchining o'zi voqeaning ketma-ketligiga qarab beradi. O'qituvchi matn qismlari orasidagi bog'lanishda tushuntirilishi kerak bo'lgan o'rinlar uchrashi mumkinligini hisobga olishi kerak.

Ayrim vaqtlarda hikoyaning qismlari o'rtasidagi bog'lanishning muvaffaqiyatli chiqishi uchun bir-ikkita yangi so'z qo'shish mumkin.

To'plamga kiritilgan bayonning ikkinchi turida uchinchi sinf o'quvchilari reja tuzishga o'rgatiladi.

Hikoya rejasini tuzishda, avvalo, matnni qismlarga bo'lish lozim. Bunda voqeaning izchilligiga, uning rivojlanishiga va voqealar orasidagi o'zaro bog'lanishga ahamiyat beriladi. Buning uchun matn ko'z o'ngimizda bo'lishi shart. Hikoyaning har qismini qayta-qayta o'qish, uning mavzusini aniqlash, matnni qismlarga bo'lish, mazmuni bir-biriga yaqin bo'lgan qismlarga bitta sarlavha qo'yish talab etiladi. O'qituvchi tomonidan berilgan mavzuni yoritish uchun parchaning boshlanishi va oxirini topish kerak.

Matnlarni mustaqil ravishda qismlarga bo'lishda xatboshi muhim ahamiyatga ega. O'quvchilarga reja tuzish o'qish darslarida ham o'rgatiladi. Uchinchi, to'rtinchi sinf o'quvchilari matnni eshitish orqali yaxshi qabul qiladilar («Ona tili» darsligidagi bayondan tashqari), so'ng voqealarning ketma-ketligini aniqlash, qismlar va ular orasidagi chegaralanishni ko'rsatishlari kerak.

Ko'pincha o'qituvchilar bayon yozdirishda o'quvchilarga reja tuzishni yengillashtirish maqsadida quyidagi usuldan foydalanadilar: o'qituvchi ovoz chiqarib parchani o'qiydi, so'ng to'xtalib, bu qismda gap nima haqida ekanligini aniqlaydi va o'quvchilardan unga sarlavha qo'yishni so'raydi. Navbatdagi parchalar ham shu tartibda davom etadi. Bunday usullardan faqat ayrim vaqtlardagina foydalanish mumkin.

Bizningcha, reja ustida ishlash ko'proq o'quvchiga taalluqlidir. Matnni mantiqiy tugallangan qismlarga bo'lishda o'quvchilarni har xil

usullardan foydalanishga o'rgatib borish kerak. Buning uchun o'quvchilar tomonidan qo'yilgan (o'ylab topilgan) sarlavhalar o'qiladi va muhokama qilinadi. Muhokama natijasida eng yaxshi sarlavhalar varianti tanlab olinadi va o'qituvchi tomonidan yozuv taxtasiga yoziladi. Shunday qilib, bayon uchun yagona reja tuziladi. Sarlavhalash zarur ta'limiy ish hisoblanadi. Maqsad – o'quvchilar mavzu yoki matnning sarlavhalangan qismi mazmunini to'g'ri aniqlashlaridan iborat.

Rasmi reja asosida bayon yozish uchinchi sinfda ham davom etadi. Buning uchun o'qituvchi 3-sinf «O'zbek tili» darsligida berilgan rasmlardan foydalanadi.

Shunday qilib, uchinchi sinf o'quvchilari matnning mazmuniga mos sarlavha topishga, reja tuzishga tayyorlanadilar. Agar o'quvchilar bu topshiriqni bajarayotganlarida matn ularning ko'z oldida bo'lsa, yana ham yaxshi bo'ladi. Bu o'quvchilarning bayonga tayyorlanishdagi va reja tuzishdagi mustaqilligini oshiradi.

Dastlabki davrlarda sarlavha tuzish mashqlari jamoa tartibida o'rganiladi. Shundan keyin reja tuziladi.

Agar o'quvchilar oldida matn bo'lmasa, tahlildan so'ng matn ikkinchi marta o'qib beriladi. Matnni o'qishdan oldin o'quvchilardan matn necha qismdan iborat ekanligi haqida fikr bildirishlari so'raladi.

O'quvchilar uchun matnni qismlarga bo'lish va ularni sarlavhalash ancha murakkab ish hisoblanadi. Shuning uchun bayon yozish darslarida matnni qismlarga bo'lishni birinchi chorakdanoq boshlash kerak. Ushbu maqsadda to'plamda jamoa bo'lib ishlash vaqtida uncha katta bo'lmagan matnlarni (26–40 so'zlik) yozuv taxtasiga yozish lozim. Ona tili darsida o'quvchilar daftariga bayon matnini yoki uning biror qismini yozdirib qo'yish maqsadga muvofiq.

Buning uchun o'qituvchi bayon matnidani (o'quvchiga bildirmagan holda) imloviy tahlil, izohli diktant o'tkazganda yoki boshqa mashqlarda foydalanishi zarur.

Matn yozilgan daftar o'quvchilar qo'lida qoladi. Ular navbatdagi bayon darsida daftardagi matn ustida ishlaydilar va uni qismlarga bo'ladilar.

Reja tuzishga o'rgatishda qismlarga oson bo'linadigan matnlar tanlab olinadi. Bunga misol qilib «Tirishqoqvoy» (89-bet) matnini keltiramiz.

Tirishqoqvoy degan chumoli bor ekan. U sheriklari bilan ariq bo'yida don terib yurgan ekan. Birdan suvga tushib ketibdi.

Tirishqoqvoy cho'ka boshlabdi. Shunda oldidan uzun o't poyasi chiqib qolibdi. Tirishqoqvoy unga tirmashib olibdi.

Baliqchalar o't poyasini qirg'oqqa sura boshlabdilar. Uni bir g'umay o'tga ilintiribdilar.

Tirishqoqvoy g'umay bargiga tirmashib, qirg'oqqa chiqib olibdi. Baliqchalarga minnatdorchilik bildiribdi.

O'quvchilar yozuv taxtasidagi matnni o'qiydilar va uning mazmunini tahlil qiladilar. O'qituvchi o'quvchilarga hikoyaning rejasini mustaqil ravishda o'zlari tuzishlarini aytadi.

O'quvchilar matn qismlarini tartib bilan o'qib, har bir qismda kim haqida yoki nima haqida gap borayotganini aniqlaydilar.

O'qituvchi qo'shimcha savollar berish orqali o'quvchilarning har bir qism mazmunini aniqlashga bo'lgan qiziqishini oshirib boradi. «Nihol tuzaldi» matnini yuqoridagiga o'xshash tarzda o'tkaziladi. Ularning har bir qismida yangi shaxs ishtirok etadi.

Ba'zi voqealarda ketma-ket almashib turuvchi matnlar bor. Bunday matnlar qismlarga bo'lishda juda qo'l keladi. «Qurtlar jonlandi» matnida (91-bet) besh voqea mavjud bo'lib, ular bir-biri bilan chambarchas bog'liq, biri ikkinchisidan kelib chiqadi. O'qituvchi quyidagi savollarni o'quvchilarga beradi: *«Matnda necha xatboshi bor? Birinchi xatboshida nima to'g'risida gapiriladi? Unga nima deb nom qo'yish mumkin? Ikkinchi qismda matnni tushunish uchun nima juda muhim? To'rtinchi qism uchinchi qism bilan qanday bog'langan?»*

Hikoyaning qismiga sarlavha topish xatboshining muhokamasi bilan bir vaqtda boradi. Natijada matnni qismlarga bo'lish ishi osonlashadi. Agar bu matn yozuv taxtasiga yozilmasa, u holda o'qituvchi matnni ikkinchi marta o'qish oldidan o'quvchilarga shunday topshiriq beradi: «O'ylang, hikoyani necha qismga bo'lish mumkin?»

Hikoyani qismlarga aniq ajratish, faslga oid parchalarni taqqoslash voqealarning kutilmaganda almashinishi asosida bo'lishi mumkin.

O'quvchilar eshitgan matnlarini asta-sekinlik bilan qismlarga bo'lishni o'rganib boradilar. Bunda o'rgatishning eng yaxshi usuli

o'quvchilarning o'qish darslarida hosil qilgan ko'nikmasi – og'zaki tasvirdir. Shu maqsadda to'plamda mazmuni yorqin tasavvur tug'diruvchi qator hikoyalar beriladi. Bayon yozish darsida barcha rasmlarni tasvirlab berish shart emas, buning iloji ham yo'q. Mumkin bo'lgan rasmlarning mazmunini qisqa ifodalab berishning o'zi kifoya.

Ayrim hollardagina hikoyaning bir qismini to'liq tasvirlash zarur.

3-sinfda reja xuddi 2-sinfdagidek qayta hikoyalash uchun tayanch hisoblanadi. Matnni oldindan tayyorgarliksiz qayta hikoyalash bayon uchun hech qanday natija bermaydi. Oldin reja qismlariga berilgan javobni tinglash, so'ngra uni tahrir qilish ma'qul. O'quvchilar e'tiborini dastlab hikoyaning qiyinroq bo'lgan bir yoki ikkita qismi mazmunini tinglashga qaratish lozim. Shunda o'quvchilar bu qismdagi gaplar sonini aniq bilib oladilar. Qayta hikoyalash davrida ortiqcha va imlosi qiyin bo'lgan so'zlar chiqarib tashlanadi. Asosiy diqqatni matn tiliga, sodda gaplarni ishlatishga qaratish kerak. O'qituvchi to'plamda qo'shma gaplarning juda kamligini, ular ham zarurat tug'ilgandagina ishlatilganligini bilishi shart.

Hech bo'lmaganda, matnning birinchi yoki ikkinchi qismini qayta hikoyalashni muntazam mashq qildirish o'quvchilarning boshqa qismlar mazmunini anglashda o'ziga nisbatan talabchan bo'lishlarini ta'minlaydi.

Shundan so'ng to'liq qayta hikoyalash har doim talab qilinavermaydi. Uni o'tkazishdan oldin o'quvchilar e'tiborini matn qismlarining bog'lanish usullariga qaratish lozim. Bog'lash vazifasini bajaruvchi: *to'satdan, bir kuni, o'shanda, shuning uchun, lekin, kabi* so'zlarni o'quvchilar ongli ravishda tushunib qo'llay bilsinlar.

Bolalar o'rtoqlarining ravon, to'liq qayta hikoyalarni tinglar ekan, ularga hikoya qatnashchilari nomlarini aytishda bir xillik bo'lmasligini kuzatib borish topshiriladi. Biz to'plamdagi ko'p matnlarda nomlar sinonimlarining o'rinli ishlatilishi haqida o'z mulohazalarimizni berdik. O'qituvchining o'zi boshqa matnlarga nisbatan ham shunday yo'l tutishi mumkin. U matn qahramonining nomi yoki «u» olmoshini takrorlashdan qutilish yo'llariga ahamiyat beradi. Birinchi shaxsni uchinchi shaxs bilan almashtirish zarur bo'lganda, qahramonni qanday atashni jamoa bo'lib hal qilish kerak. O'quvchilar ona tili darsida xuddi shunga oid

mavzularni hali o'rganmaganlari uchun yozuv taxtasiga mumkin bo'lgan nomlar va so'zlar yozib qo'yiladi: *Zokir bola, u o'quvchi, ovchi, yozuvchi, odam* kabi.

Gap ustida olib boriladigan ish ba'zan darsning alohida bosqichini band qilib qo'yishi ham mumkin. Agarda bolalar gap tuzishda qiynalib qolsalar, ularga quyidagi usullar bilan yordam berish kerak:

1. Birinchi gap uchun zarur shakldagi, lekin ketma-ketligi saqlanmagan so'zlarni yozuv taxtasiga yozib qo'yish.

2. Yozuv taxtasiga kutilgan fikrni ifodalovchi gap chizmasini berish, ba'zan unga tayanch so'zlarni kiritish: *kim? qayerdan? chiroyli qizil nima? nima qildi?* kabi. Bu o'quvchilarga gaplarni to'g'ri tuzishlarida yordam beradi, qolaversa, ma'lum qoidalarga oid so'zlarni qo'llashga ham undaydi.

3. Gaplar tuzishga yordam maqsadida ba'zan alohida so'zlar yozilgan tarqatma manbalar berish. Bolalar reja bandiga javob beruvchi bir yoki ikkita gap hosil qiluvchi rejaga tarqatma manbalarni kerakli holda joylashtiradilar.

4. Agarda fikrni sodda gaplar bilan ifodalash qiyin bo'lsa, qo'shma gapning bir qismini yozuv taxtasiga yozib qo'yish. (*...kuni edi, shuning uchun...*). Ikkinchi chorakda 3-sinf o'quvchilarida bayonda ko'p uchraydigan «shuning uchun» bog'lovchisi oldidan vergul qo'yish ko'nikmasini hosil qilish lozim.

Uchinchi sinfdan bayon ustida ishlash o'quvchilarning so'z boyligini oshirishni ko'zda tutadi. Bu ish ikki ko'rinishda bo'ladi:

1. Matnda qatnashuvchilarning turli nomlanishini kuzatish, qaysi so'z matnda aynan o'z o'rnida ekanligini aniqlash.

Bu ishni yo'lga qo'yish uchun matnni tahlil qilish paytida o'quvchilar bulardan qayta hikoyalashda, ba'zan yozma ish vaqtida foydalanishlari uchun yozuv taxtasiga ular o'rnini bosa oladigan qator so'zlarni yozib qo'yish kerak.

2. Almashtirish yo'li bilan turg'un birikmalarni tushuntirish. *Ikki bo'lak qildi, ko'p urindi, hech qanday kuch* kabi matndan olingan iboralar ustida bayon yozishdan oldin imloga oid tayyorgarlik ko'rish zarur. Bu tayyorgarlik qisman ona tili darslarida bajariladi. O'qituvchi bayonni bayon matniga xos imlo xususiyatiga taalluqli mavzu o'tilgach

yozdirishi kerak. Bayon matnidagi yangi soʻzlarning yozilishini darslardagi mashqqa kiritish mumkin.

Bayondagi xatolarning oldini olish mashqlari xuddi ikkinchi sinfdagidek oʻtkaziladi. Reja savollarida uchraydigan qiyin soʻzlar esga solinadi. Oʻquvchilarni sarlavha, reja mazmunini anglab olishga odatlantirish lozim. Maʼlumot uchun soʻzni chegaralangan miqdorda berish kerak. Hammasidan ham ularni reja savollari bilan yonma-yon joylashtirish yoki reja ostiga alohida roʻyxat qilib, 3–4 soʻz kiritish mumkin. Matnni koʻrish orqali qabul qilish uchinchi sinfda imloga tayyorlanish uchun qiyinchilik tugʻdiradi, chunki matn yozuv taxtasiga yozish uchun kattalik qiladi. Shunga qaramay, qiyin soʻzlarni imloviy tahlil qilish uchun matndan katta boʻlmagan bir parchani yozuv taxtasiga yozish mumkin. Xatolarning oldini olishga oid ish tugagach, yozuv taxtasidagi yozuv oʻchiriladi. Baʼzan bayonda xatoga yoʻl qoʻygandan koʻra, oʻquvchiga yozuv taxtasidagini koʻchirib olishga ruxsat bergan maʼqul. Bu juda kam uchraydigan holdir. Fikrimiz koʻproq koʻchirma gaplarga taalluqli. Masalan, *«Kel boʻtalogʻim. Olani qashlab tur!», – dedi buvisi.* Gap ishtirokchilarning harakatlarini tushuntiradi. Oʻquvchilar qachonki koʻchirma gap mazmunini oʻzlashtirma gap shaklida bermoqchi boʻlsalar, ular nutqda palapartishlikka yoʻl qoʻyadilar, tinish belgilarini oʻz oʻrnida ishlata bilmaydilar. Shuning uchun ular yozuv taxtasidagi matndan foydalansalar, toʻgʻri va savodli yozishga erishadilar.

Uchinchi sinf oʻquvchilarining bayonlarini tekshirganda oʻqituvchi barcha imlo xatolarini tuzatishi shart emas, balki diktant va boshqa nazorat ishlaridagi xatolarni koʻrsatishda qoʻllangan usullardan foydalanishi ham mumkin.

Uchinchi sinfda bayonlar muhokamasiga maxsus dars ajratmay, navbatdagi ona tili darsida bayon matnining mazmunini yoritishda va gaplarni tuzishda yoʻl qoʻyilgan xatolarni tuzatish ishiga 12–15 daqiqa vaqt ajratish kifoya qiladi. Oʻquvchilarning bayonda yoʻl qoʻyadigan xatolari ustidagi ishni shunday rejalashtirish kerak-ki, bu ona tili darsida navbatdagi grammatik imloviy mashqlar bilan qoʻshilib ketsin.

BERILGAN REJA ASOSIDA BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Uchinchi sinfda berilgan reja asosida bayon yozish o'quvchilarning matnni hikoyalashda mazmunining ketma-ket bog'lanishi haqidagi malakalarini mustahkamlaydi va ularga gap ustida ishlash imkonini beradi. Qayta bayon qilishda o'quvchilar diqqati hikoyaning bitta (qiyin hisoblangan) yoki ikki-uch qismini tahrir qilish: timsolli ifoda va so'z birikmasiga jalb qilinadi.

Matnni to'liq bayon qilish

Fermada

Zuhraning oyisi fermada sut sog'uvchi bo'lib ishlaydi. U onasiga ergashib, fermaga borib turadi.

Zuhra eng yuvosh ola sigirni tanladi. Unga suv, xashak, yem berib turdi.

Ola sigir Zuhraga juda o'rganib qoldi. Zuhra oldiga kelganda uning qo'llarini yalaydi.

Sigirning harakatlari qizchaga «rahmat» degandek tuyulardi. (44 so'z)

Imlo: *Zuhra, sog'uvchi, xashak, yem, yuvosh, tuyulardi* so'zlarining imlosi ustida ishlanadi. Kishilarning ismi bosh harf bilan yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Ola sigirni tanlagan qizning ismi nima? Kim fermada sut sog'uvchi bo'lib ishlaydi? Ola sigir haqida nima bildingiz? *«Zuhra ola sigirning oldiga kelganida uning qo'llarini yalaydigan bo'ldi.»* gapining qanday ma'no anglatishi so'raladi.

Reja:

1. Zuhra fermaga qanday qilib borib turadi?
 2. Zuhra fermada nima ish qiladi?
 3. Ola sigir qachon Zuhraning qo'llarini yalaydigan bo'ldi?
 4. Sigirning harakati qizchaga qanday tuyulardi?
- («Rahmat» so'zini sinf yozuv taxtasiga yozib qo'yish mumkin.)

Usta kulol

Rahim bobo loydan bejirim, chiroyli ko'za, guldona, lagan yasaydilar. Shuning uchun ularni «Usta kulol» deb maqtashadi.

Boboning yasagan buyumlarini ko'rganlar boboga havas qiladilar.

Rahim bobo o'z ishining ustasi. U kishi sopol buyum yasash uchun avval loyni obdon pishitadilar. Keyin loyga maxsus asbobda shakl beradilar.

Bobo bunday qiyin ishni juda tez va sifatli bajaradilar. Rahim boboning shogirdlari ko'p. Ular ustozlaridan kulolchilik sirlarini o'rgandilar. (64 so'z)

Imlo: *Rahim bobo, buyum, avval, maxsus, asbob, shakl, sifatli* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Kimni nima uchun maqtaydilar? Nimaga odamlar boboga havas qiladilar? Rahim bobo nimaning ustasi? Usta sopol buyum yasashni nimadan boshlaydi? Shogirdlar bobodan nimalarni o'rgandilar?

Reja:

1. Nima uchun boboni «Usta kulol» deb maqtashadi?
2. Bobo sopol buyum yasash uchun nima qiladi?
3. Bobo ishni qanday bajaradi?
4. Shogirdlar ustozlaridan nimalarni o'rgandilar?

Jonkuyarlar

Ikki o'rtoq to'qay atrofini aylanib yurardi. Ularga botqoqlikdan qandaydir bo'g'iq tovush eshitildi.

Davlatboy bu qo'yning ma'rashi ekanini angladi. U botqoqlik tomonga yugurdi.

Botqoqlikda bir qo'y tipirchilardi. Davlatboy ehtiyotkorlik bilan qo'y tomonga yurdi. Chunki botqoqlik odamni o'ziga tortishi mumkin edi. Buni ko'rgan o'rtoq'i ham uning ketidan bordi.

Ikki o'rtoq qo'yni qutqarishdi. Uni cho'ponga topshirishdi. Cho'pon bu haqiqiy jonkuyarlarga tashakkur bildirdi. (60 so'z)

Imlo: *atrofini, tovush, ma'rashi, ehtiyotkorlik, tashakkur* so'zlarining imlosi ustida ishlanadi.

Tahlil: Davlatboy qo'y tomonga ehtiyotkorlik bilan yurmasa nima bo'lardi? Nima uchun Davlatboy qo'yning ma'raganini aniq bildi?

Shundan keyin tayanch so'zlardan foydalanib quyidagi reja asosida bayon yoziladi.

Reja:

1. Ikki o'rtoqqa qanday tovush eshitildi?
2. Davlatboy nega botqoqlik tomon yugurdi?
3. Nima uchun Davlatboy ehtiyotkorlik bilan yurdi?
4. Ikki o'rtoq nima qilishdi?

Tayanch so'zlar: *atrofini, bo'g'i, ma'rashi, tipirchiladi, odamni, tashakkur.*

Tahlil davomida *angladi, ehtiyotkorlik, tashakkur* so'zlari o'rnida yana qanday yaqin ma'noli so'zlarni ishlatish mumkinligi aniqlanadi.

Hunarmand

Qadim zamonda bir hunarmand o'tgan edi. Uning uchta o'g'li bor edi.

Bir kuni usta betob bo'lib qoldi. Bolalarini oldiga chaqirdi. Ularga yaxshi odam bo'lishni, xalqqa xizmat qilishni nasihat qildi.

Usta olamdan o'tdi. Ustaning bolalari meros talashishdi. Katta o'g'illari mol-dunyoni bo'lishib olishdi. Kichik o'g'li esa otasining shogirdlari oldiga bordi. Hunar o'rgandi. Hunarini ishga soldi. Xalqqa xizmat qildi. Xalq kichik o'g'ildan minnatdor bo'ldi. (63 so'z)

Imlo: *hunarmand, usta, xizmat, meros, mol-dunyo* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Kimning uchta o'g'li bor edi? Chol bolalariga nima deb nasihat qildi? Usta olamdan o'tgach, katta o'g'illar nima qilishdi? Kichik o'g'il-chi?

Tahlil davomida *betob, hunarmand, meros* so'zlari o'rnida qanday so'zlarni va «Usta olamdan o'tdi» gapi o'rnida boshqa qanday gapni ishlatish mumkin?

Reja:

1. Kimning uchta o'g'li bor edi?
2. Usta qachon o'g'illariga nima deb nasihat qildi?
3. Usta olamdan o'tgach, o'g'illari nima qilishdi?
4. Xalq kimdan minnatdor bo'ldi?

Donishmand

Qadim zamonda bir chol bor edi. Uning o'g'illari ko'p edi. Bir kuni chol o'g'illarini oldiga chaqirdi. Katta o'g'ilning qo'lga bitta novda berdi. Uni sindirishni buyurdi. O'g'il novdani ikki bo'lak qildi.

Donishmand bir nechta novdani birga bog'ladi. Katta o'g'liga ularni ham sindirishni buyurdi. O'g'li novdalarni sindirish uchun ko'p urindi. Ammo sindira olmadi.

Shunda chol o'g'illariga ular ahil bo'lsalar, ularni hech qanday kuch yengolmasligini aytdi. (64 so'z)

Ertakni o'qiganmisiz? Ertakda nima haqida gap boradi? kabi savollar bilan suhbat uyushtiriladi.

Imlo: so'z oxirida *d* undoshining talaffuzi va yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Chol o'g'illariga qanday nasihat gildi? Ertakdagi voqea qachon bo'lgan ekan?

Reja:

1. Chol o'g'illarini o'z oldiga chaqirib nima buyurdi?
2. Nima uchun o'g'li novdalarni sindira olmadi?
3. Chol o'g'illariga qanday nasihat berdi?

Ayiq

Bir kuni ayiq asalari qutilari turgan joyga bordi. Saroy eshigini buzib, ichkariga kirdi. Asal solingan qopqoqli tunuka idishga boshini suqdi va asalni yedi. So'ng idishdan boshini chiqara olmadi. O'rmonda besh-olti kun tentirab yurdi.

Ayiq yurib-yurib chegarachilar huzuriga kelib qoldi. Askarlar ayiqning boshidagi tunuka idishni amallab chiqarib olishdi.

O'rmon «xo'jayini» bir yo'la ikki chelak suvni ichib, to'rt buxanka nonni yeb, o'rmonga jo'nab ketdi. (65 so'z)

Imlo: *asalari, buzib, suqib, ahvol, besh-olti, huzuriga, amallab, «xo'jayini»* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Ayiq qayerga bordi? U qanday qilib asal yedi? Ayiq nima uchun o'rmonda tentirab yurdi? Oxiri nima bo'ldi?

Reja:

1. Bir kuni ayiq qayerga bordi?
2. Nima uchun u o'rmonda tentirab yurdi?
3. Ayiq tunuka idishdan qanday qutuldi?
4. O'rmon «xo'jayini» nima qildi?

Yaxshilik yerda qolmas

Ari suv ustida uchib yurib birdan suvga tushib ketdi. Qanotlari ho'l bo'ldi. Arining uchishga kuchi yetmadi.

Shu payt arini kabutar ko'rib qoldi. Unga rahmi keldi. Kabutar cho'pni tishlab, suvga tashladi. Ari cho'pni kema qilib, halokatdan qutuldi.

Bir bola tuzoq qo'yib, kabutarni tutmoqchi bo'ldi. Ari buni ko'rib qoldi. U shu zahoti kelib, bolaning qulog'ini chaqdi. Bola og'riqqa chidolmay tuzoqni tashlab, qulog'ini ushladi.

Kabutar uchib ketib, falokatdan qutuldi. (69 so'z. 60–65 so'z ham bo'lishi mumkin.)

Imlo: *holatga, rahmi, cho'pni, falokat* so'zlarining imlosi ustida ishlanadi.

Tahlil: Matnning to'rtinchi qismidagi «*Ari cho'pni kema qilib, falokatdan qutuldi*» gapi qanday ma'noni bildiradi? «Kabutar arining qutulishi uchun nima qildi? Kabutar qanday qilib tuzoqdan qutuldi?» kabi savollarga javob beriladi.

Reja:

1. Arining uchishga kuchi yetmay qoldi.
2. Kabutar arini ko'rib qoldi.
3. Bola kabutarga tuzoq qo'ydi.
4. Kabutar falokatdan qutuldi.

BERILGAN REJA ASOSIDA TANLAB BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Sariq ip

1. Karima kashta tikib o'tirgan edi. Dugonasi Nasiba kelib qoldi. Uning kelganidan Karima sevinib ketdi.

2. Nasibaning sariq ipi tamom bo'lgan edi. Karimadan ozgina sariq ip so'radi. U ham tamom bo'lganligini aytdi.

3. Shu payt Karimaning orqasida yotgan mushukcha qimirlab qoldi. U bexosdan qutichaga tegib, uni yumalatib yubordi. Quticha ochilib ketdi. Undan sariq, qizil iplar sochilib ketdi.

4. Nasiba yalt etib Karimaga qaradi. Karima qilgan ishidan xijolat bo'ldi. U sochilib yotgan iplarini yig'ishtirib qutichaga soldi.

(Bayon uchun hikoyaning ikkinchi qismidan foydalaniladi). (73 so'z. 45–55 so'z ham bo'lishi mumkin.)

Imlo: *payt, bexosdan, sochilib, yalt etib, xijolat* so'zlarining imlosi ustida ishlanadi.

Tahlil: (Sinf yozuv taxtasiga oldindan yozib qo'yilgan matn ochiladi va o'qitiladi.) Nima uchun Karima sevindi? Nasiba Karimadan nima so'radi? Karima nima dedi? Nima uchun Nasiba Karimaga qaradi? Karima qanday ahvolga tushdi?

O'qituvchi o'quvchilarga hikoyaning eng qiziqarli qismini bayon qilishlari kerakligini aytadi va aniqlash uchun savol beradi. Karimaning siri qaysi qismda ochiladi?

Javob olingach, o'qituvchi hikoyani Karimaning siri ochilishi haqida yozish lozimligini tushuntiradi va shu joyini o'qiydi.

O'qilgan to'rtinchi parcha qayta hikoya qildiriladi.

Sinf yozuv taxtasiga oldindan yozib qo'yilgan reja ochiladi. O'quvchilarning rejaning birinchi qismiga bergan javoblari tahrir qilinadi va yoziladi. Ish shunday tarzda davom etadi.

Reja:

1. Nasibaning sariq ipi tamom bo'ldi.
2. Quticha ochilib ketdi.
3. Karima xijolat chekdi.

Ota xursand

Bahor keldi. O'riklar gulladi. Ammo Rustamjon hovliga ekan o'rik daraxti gullamadi.

Rustamjon halok bo'lgan. Ota o'g'lining xotirasi uchun hovlidagi o'rikni parvarish qilardi.

O'rik esa qurib qolibdi. Buni ko'rgan Hamrobey ota ko'ziga yosh olibdi. Bolalar otani xursand qilmoqchi bo'lishibdi. Ular qurigan o'rik daraxti atrofidan danagidan chiqqan nihollarni ko'chirishibdi va ularni maktab bog'iga ekishibdi.

Ota ham bolalarga yordamlashibdi. Bolalar nihollarni parvarish qilibdilar.

Ko'p o'tmay, yosh o'rik daraxtlari hosilga kiribdi. Buni ko'rgan Hamrobey otaning ko'zlarida sevinch yoshlari qalqibdi. (77 so'z. 50–55 so'z ham bo'lishi mumkin.)

Imlo: *d–t* va *p–b* undoshlarining talaffuzi va yozilishidagi farqni eslatish.

Tahlil: Ota qaysi voqeadan xafa bo'ldi? (Bolalar sinf yozuv taxtasiga oldindan yozib qo'yilgan ikkinchi xatboshini o'qiydilar.)

Bolalar otani xursand qilish uchun nima qildilar? (Bolalar qilgan ishlarining turlarini aytib berishlari uchun o'qituvchi yozuv taxtasiga bog', ko'chat o'tqazish, parvarish qilishni tasvirlovchi rasmlarni ilib qo'yishi mumkin.) Nima uchun otaning ko'zida sevinch yoshlari qalqidi?

Reja:

1. Rustamjon halok bo'lgan.
2. O'rik quribdi.
3. Bolalarning maqsadi.
4. Ota xursand.

O'quvchilar hikoya oxirida to'g'ri xulosa chiqarishlari uchun ikkinchi qismni yozuv taxtasidan ko'chirib yozadilar.

Tayanch so'zlar: *xotira, daraxt, xursand, nihol.*

Matndagi *halok bo'lgan, sevinch yoshlari qalqidi* birikmalari o'rnida yana qanday so'zlarni ishlatish mumkin?

Ota sovg'asi

Munira barvaqt uyg'ondi. U yuz-qo'lini yuvib boqqa kirdi. Bog'da Muhiddin ota daraxtlarini parvarish qilmoqda edi. Munira otasidan bir tup pushti atirgul ko'chati berishini iltimos qildi.

Otasi Muniradan ko'chatlarni nima qilishini so'radi.

Munira maktabda ko'chat o'tqazish oyligi boshlanganligini aytdi. U ko'p yillik gullardan ekib, maktab hovlisining gulzor bo'lishiga yordam bermoqchi ekan.

Muhiddin ota xursand bo'ldi. Qiziga turli gul ko'chatlaridan sovg'a qildi. Munira ko'chatlarni olib, sevina-sevina maktabga jo'nadi. (70 so'z. 50–60 so'z ham bo'lishi mumkin.)

Imlo: *Bir tup pushti, atirgul, ko'p yillik gullardan so'zlari ustida ishlanadi.*

Tahlil: Munira qayerga bordi? U otasidan nima so'radi? Otasi nima dedi? Muhiddin ota nimadan xursand bo'ldi?

Reja:

1. Muniraning iltimosi.
2. Muniraning otasiga javobi.
3. Muhiddin otaning xursand bo'lishi.

O'ZGARTIRILGAN REJA ASOSIDA BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Sovg'a

Qishloqdagi uch bola qo'ziqorin terish uchun toqqa jo'nashdi. To'satdan qalin o'sgan daraxtlar orasidan qandaydir irillagan tovush eshitildi.

Hech narsaga tushunmaydigan yovvoyi hayvonchalar butalar orasidan o'tloqqa chiqdi. Bular bo'ri bolalari ekan.

Bolalar ularni quva ketishdi. Bo'ri bolachalari daraxtga tirmashdi. Bolalar chaqqonlik bilan ularni ushlab, uylariga olib ketishdi.

Keyin hayvonchalarni hayvonot bog'iga sovg'a qilishdi. (53 ta so'z)

Imlo: ketma-ket kelgan bir xil undoshli so'zlar ustida ishlash.

Tahlil: Bolalarga qanday tovush eshitildi? Nima uchun bolalar hayvonchalarni quva ketishdi? Qanday qilib yovvoyi hayvonchalar hayvonot bog'iga borib qolishdi?

Reja:

1. Bolalar ularni qanday qilib uylariga olib ketishdi?
2. Bolalarga irillagan tovush qayerdan eshitildi?
3. Bolalar nimalarni quva ketishdi?
4. Keyin yovvoyi hayvonchalarni nima qilishdi?

*hurrib, bo'ri bolalari
uylariga, daladan*

*yovvoyi
hayvonchalar
sovg'a*

Aql nimada bo'ladi?

O'rmonda kichik quyoncha yashar edi. U bo'yi o'sishini orzu qilardi.

Quyon ko'p-ko'p karam, sabzi yardi. Ertalabki mashqlarni bajarardi. Ammo bo'yi hech o'smasdi.

Kunlar o'tibdi. Quyoncha nima qilishni bilmay o'tirganida, to'satdan do'pillagan ovoz eshilibdi. Quyon qarasa, ayiq daraxtdagi olmani olmoqchi bo'lib sakrayotgan ekan. Quyon ayiqqa aql o'rgatibdi.

Ayiq rozi bo'lib egilibdi. Quyon uning ustiga chiqib shoxdagi olmani olibdi. Shunda ular aql bo'yda emas, do'stlikda ekanini bilib olishibdi. (69 so'z)

Imlo: *orzu, karam, sabzi, aql* so'zlarining imlosi ustida ishlanadi.

Tahlil: Quyuncha nimani orzu qilardi? Ikkinchi qismda nima haqida gap borgan? Quyuncha ayiqqa qanday aql o'rgatibdi?

Reja:

1. Bo'yi o'smabdi.	<i>karam, sabzi</i>
2. Quyunchaning orzusi.	<i>bo'yi, o'sishini</i>
3. Kunlar o'tibdi.	<i>do'pillagan ovoz</i>
4. Ayiq egilibdi.	<i>ustiga, olmani</i>
5. Aql do'stlikda.	<i>bo'yda emas</i>

Hikoyani so'zlab berish va yozishda «O'rmonda kichik quyuncha...» gapi bilan boshlash mumkin.

Ovda

Sentabr oyi edi. Yo'lchivoy aka ovga chiqdi. U o'rmonning serdaraxt joyida bekinib yotdi. Bir vaqt Yo'lchivoy akaning ustiga bir narsa tushdi. U qoplon edi.

It yugurib borib, o'zini qoplonga tashladi. Shunda qoplon Yo'lchivoy akani qo'yib, itga yopishdi.

Yo'lchivoy aka qoplonga ikki marta o'q uzdi. O'q tegmadi.

Qoplon it bilan uzoq olishdi va holdan toydi. Yo'lchivoy aka qoplonga o'q uzdi. Qoplon o'ldi.

Yo'lchivoy aka qoplonni sudrab iti bilan ovdan qaytdi. (70 so'z)

Imlo: *serdaraxt, yugurib, holdan, qaytdi* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: O'rmonda qanday voqea yuz berdi? Nima uchun qoplon Yo'lchivoy akani qo'yib yubordi? Qoplonning it bilan olishuvi nimaga olib keldi?

Reja:

1. U qoplon edi.
2. Sentabr oyi edi.
3. It qoplonga tashlandi.
4. Ovdan qaytish.
5. Qoplon o'ldi.

Sumalakning paydo bo'lishi

Bir dehqon bahor kelishi bilan urug'lik donni suvga ivitib qo'yibdi. Birdan havo buzilib, yomg'ir yog'a boshlabdi. Havo hadeganda ochilib ketmabdi.

Dehqonning bolalari och o'tirgan ekan. U nish urgan donni qiymaalabdi. Kampirga qiymadan biron narsa pishirishni buyuribdi.

Kampir qiymani qozonga solib ko'p qaynatibdi. Oxiri charchabdi. Qozonning qopqog'ini yopib, uxlab qolibdi.

Ertalab qopqoqni ochsa, ajoyib hid dimog'iga urilibdi. Tatib ko'rsa, juda mazali emish.

Kelasi yil bahorda dehqon yana o'sha taomdan pishiribdi. Shu tariqa sumalak pishirish udumi paydo bo'libdi. (79 so'z)

Imlo: *urug'lik, yomg'ir, qopqog'ini, qopqoqni, dimog'iga* so'zlarining imlosi ustida ishlanadi.

Tahlil: Hikoyadan sumalak haqida nima bildingiz? Bu voqea qachon bo'lgan edi?

Reja:

1. Kampir uxlab qolibdi.
2. Ertalab.
3. Kelasi yil bahorda.
4. Bolalar och ekan.
5. Bahorda.

Alisher bilan bulbul

Ilgari zamonda G'iyosiddin kichkina degan odamning Alisher ismli o'g'li bo'lgan ekan. U yoshligidan uddaburo, ziyrak bo'lib o'sibdi. Alisher to'qqiz yoshga to'lganda she'rlar yoza boshlabdi.

Alisher bir kuni boqqa chiqibdi. Qirqog'ayni gulining tagida o'tirib she'r o'qiy boshlabdi. Yosh kuychining qo'ng'iroqday mayin ovozi bulbulga yoqibdi.

Qushcha shoirga o'qigan she'ri bulbullarning navosidan ham yoqimli ekanligini aytibdi. Alisherga bulbulning «navo» degan so'zi yoqib qolibdi.

Shundan keyin, u o'z g'azallariga «Navoiy» deb yozadigan bo'libdi. (72 so'z)

Imlo: *G'iyosiddin, Alisher, uddaburo, to'qqiz, boqqa, qirqog'ayni, she'r, bulbul, «navo», «Navoiy»* so'zlarining ustida ishlanadi.

Tahlil: Navoiy kimning o'g'li bo'lgan? Navoiy haqida nimalar bildingiz? U nima sababdan g'azallariga «Navoiy» deb yozadigan bo'ldi?

Reja:

1. Alisher yoshligida qanday bo'lgan?
2. Nima uchun o'z g'azallariga «Navoiy» deb yozgan?
3. Alisherning nimasi bulbulga yoqibdi?
4. Kimning Alisher ismli o'g'li bo'lgan?
5. Alisher qachondan she'r yoza boshladi?

MAZMUNI TO'LIQ O'RGANILGAN MATN ASOSIDA SAVOLLARGA JAVOB YOZISHGA OID MATNLAR

Shogird

Unsin Shokir otaning mehnatkashligini biladi. U otaning ishini yengillatishni istaydi.

Unsin dastlab ip yechib, mumlab berdi. Mahsilarga shon qoqdi, shondan tushirdi, pardozladi.

Unsin oilaga yordam berish chorasini ko'p o'yladi. Oxiri mahsi tikishni o'rganishga qaror qildi. U Shokir otadan shogirdlikka olishni so'radi.

Ota qizning iltimosiga ko'ra mahsi tikishni o'rgatdi. Unga so'zan, bigiz ushlashni va chok tikishni ko'rsatdi. Ziyrak qizning qo'li darrov kelisha qoldi. Uning oilaga yordami tegdi. (67 so'z, 45–50 so'z bo'lishi ham mumkin.)

Imlo: *Unsin, Shokir ota, mahsi, mumlab, darrov* so'zlarining imlosi ustida ishlanadi.

Tahlil: Unsin nimani istaydi? U dastlab nima ish qildi? Unsin otadan nimalarni o'rgandi? Nima uchun Unsin otadan shogirdlikka olishni so'radi? Hikoyaning mazmuni sarlavhaga mosmi? Yana qanday sarlavha qo'yish mumkin? Nima uchun?

Bayon yozish uchun savollar va tayanch so'zlar:

1. Unsin nimani istaydi?	<i>mehnatkashligini,
yengillatishni</i>
2. Unsin dastlab qanday ishlarni bajardi?	<i>shon, shondan,
pardozlaydi</i>
3. U nima uchun otadan shogirdlikka olishni so'radi?	<i>yordam, chorasini,
mahsi, qaror qildi</i>
4. Ota Unsinga nimalarni o'rgatdi?	<i>mahsi, so'zan, bigiz</i>
5. Ziyrak qizning oilaga yordami tegdimi?	<i>qo'li, darrov</i>

Hiyla

Onasi Otabekka pul berib, nonga yubordi.

Otabek pulni olib ko'chaga chiqdi. Maydonchada to'p o'ynayotgan bolalarga ko'zi tushdi. Ularni hayron qoldirgisi keldi. Qo'lidagi pulni oyog'i ostiga tashladi. So'ng bolalarga pul topib oldim deb hiyla ishlatdi.

Bolalar yugurib kelishdi. Salim degan bola pulga chang soldi. U pulni tushirib qo'yganligini aytdi-da, uyiga jo'nab qoldi.

Otabek sarosimada uyiga qaytdi. Onasiga bo'lgan voqeani yig'lab aytdi.

Onasi:

– Yolg'on gapiradiganing ahvoli shunaqa bo'ladi, – dedi. (68 so'z, 45–50 so'z bo'lishi ham mumkin.)

Imlo: *Otabekka, hayron, chang, tushirib, cho'ntagiga, voqea* so'zlarining imlosi ustida ishlanadi.

Tahlil: Onasi Otabekka pul berib nima dedi? Nima uchun Otabek bolalarga hiyla ishlatdi? Otabekning yolg'onchiligi matnning qaysi qismida sezildi? Yolg'onchilik Otabekka foyda bo'ldimi yoki zararmi? Uni qaysi qismda bildingiz?

Bayon yozish uchun savollar va tayanch so'zlar:

1. Nima uchun Otabek ko'chaga chiqdi?	<i>pul, non</i>
2. Otabek kimlarni hayron qoldirmoqchi bo'ldi?	<i>maydoncha, to'p,</i>
3. U qanday hiyla ishlatdi?	<i>qo'lidagi, pulni oyog'i ostiga</i>
4. Nima uchun Otabek sarosimada uyga qaytdi?	<i>yugurib, Salim, cho'ntagiga</i>
5. Onasi nima dedi?	<i>yolg'on, ahvoli</i>

Beshinchi savolga javob ko'chirma gap bo'lganligi uchun yozuv taxtasidan ko'chirib yoziladi.

Yozishdan oldin sarosimada so'zining ma'nosi tushuntiriladi. Matndagi *ko'zi tushdi, chang soldi* so'z birikmasi o'rnida qanday birikma yoki so'z ishlatish mumkin? O'ylab ko'ring.

Uzumzorda

Ahmadjon kuz kunlarining birida tog'asinikiga mehmonga bordi. Tog'asi jiyani ko'rib xursand bo'ldi.

Tog'asi Ahmadjonni uzumzorga olib bordi. Ahmadjon baland ishqomlarga o'rmalab chiqqan husayni, hasayni, charos uzum boshlarini ko'rib hayratda qoldi. U tog'asidan uzumlarni qanday yetishtirganligini so'radi.

Bir dongdor sohibkor tokni qanday parvarish qilish to'g'risida kitob yozgan ekan. Unda o'z tajribasini bayon qilibdi.

Tog'asi o'sha kitobni o'qibdi. Kitobdan o'rganganlarini ishga solibdi. Natijada Ahmadjon ko'rib turgan uzumlarni yetishtiribdi. (67 so'z, 45–50 so'z ham bo'lishi mumkin.)

Imlo: mehmonga, Ahmadjonni, uzumzorga, husayni, hasayni, hayratda, dongdor, sohibkor so'zlarining imlosi ustida ishlanadi.

Tahlil: Ahmadjon kimni xursand qildi? U nima uchun tog'asidan uzumlarni qanday yetishtirganligini so'radi? Tog'asi uzumlarni qanday yetishtiribdi?

Bayon yozish uchun savollar va tayanch so'zlar:

1. Kim Ahmadjonni uzumzorga olib bordi?	<i>tog'asi</i>
2. Ahmadjon u yerda nimalarni ko'rdi?	<i>husayni, hasayni, charos</i>
3. U tog'asidan nimani so'radi?	<i>yetishtirganligini</i>
4. Tog'asi qanday javob berdi?	<i>dongdor, sohibkor, kitob, tajribasi</i>

Hikoyaning to'rtinchi qismidagi uchinchi gapni oxirgi gapga mazmunan bog'lab, so'zlab berishda va yozishda *natijada* so'zini ishlatish mumkinligi tushuntiriladi.

Yodgorlik toshi

Karimjon birinchi sinf o'quvchilarining sardori.

Karimjon sinf o'quvchilarini to'pladi. Kimning uyida yaxshi gullar borligini aniqladi.

Bolalar ertasiga turli-tuman gullar keltirishdi. Gullardan ikkita guldasta yasashdi.

Karimjon guldastalarning birini Salimaga, ikkinchisini Abdulazizga berdi. So'ngra bolalarni maktab binosi yaqinidagi xiyobonga boshlab

bordi. Ular halok bo'lganlar xotirasiga o'rnatilgan yodgorlik toshi oldida to'xtashdi.

Bolalar guldastalarni yodgorlik oldiga qo'yishdi.

Shu-shu o'quvchilar yodgorlik oldiga guldasta qo'yadigan, atrofni tozalaydigan bo'lishdi. (66 so'z, 50–55 so'z bo'lishi ham mumkin).

Imlo: *xiyobon, xalq, yodgorlik* so'zlarining imlosi ustida ishlanadi, ularning ma'nosi tushuntiriladi.

Siz *yodgorlik* deganda nimani tushunasiz?

Tahlil: Hikoyada qaysi yodgorlik haqida gap boradi? Birinchi sinf o'quvchilarining sardori qanday bo'lishi kerak? Bolalar topshiriqni qanday bajardilar?

Bayon yozish uchun savollar va tayanch so'zlar:

1. Karimjon kim?	<i>sardor,</i>
2. U nega birinchi sinf o'quvchilarini to'pladi?	<i>yaxshi gullar,</i>
3. Bolalar nima qilishdi?	<i>guldasta,</i>
4. Karimjon boshliq bolalar qayerga borishdi?	<i>xiyobon, halok,</i>
	<i>xotirasiga,</i>
5. Bolalar guldastalarni nima qildilar?	<i>yodgorlik toshi,</i>
6. O'quvchilar nimaga odatlandilar?	<i>yodgorlik</i>

Sehrgar bo'lsa...

Maydonchada Karim, Murod va Asqar o'ynab o'tirishardi. Shu payt Yo'ldosh bobo kelib qoldi. Bolalar salom berib, bobodan kim aqlli ekanligini so'rashdi. Bobo bolalardan qaysi biri aqlli ekanligini aytib bermoqchi bo'ldi. Bobo avval bolalardan, mabodo, sehrgar bo'lib qolsalar, nima qilishlarini so'radi.

Karim yuz kilo muzqaymoqni olib, maza qilib yeyishini aytdi. Murod ko'p shokoladni bir o'tirishda yemoqchi ekanini so'zladi. Asqar yer yuzini tinchlik, do'stlik bog'iga aylantirish niyatini bildirdi.

Yo'ldosh bobo Asqarning peshonasidan o'pib, «barakalla» deb qo'ydi. (76 so'z, 50–55 so'z ham bo'lishi mumkin.)

Imlo: so'z oxirida «b» undoshining talaffuzi va yozilishi eslatiladi, *aqlli, sehrgar, do'stlik, tasanno* so'zlarining imlosi ustida ishlanadi.

Kishilarning ismi bosh harf bilan yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Yo'ldosh bobo salom-alikdan so'ng nimani aytib bermoqchi bo'ldi? Bobo avval nimani bilmoqchi bo'ldi? Karim, Murod, Asqarlarning niyatlari nimadan iborat edi?

So'zlab berish va bayon qilish uchun reja:

1. Yo'ldosh bobo kelib qoldi. Bolalar undan nimani so'radilar?
2. Bobo bolalardan nimani so'radi?
3. Uch o'rtoqning niyati nima edi?
4. Bobo kimning aqliga tasanno o'qidi va nima qildi?

Hikoyadagi birinchi va ikkinchi gapni bir-biriga mazmunan bog'lab so'zlab berish va yozishda *shu payt*, uchinchi gapni to'rtinchi gapga bog'lash uchun *so'ng* so'zini ishlatish mumkinligi tushuntiriladi. Matndagi *tasanno o'qidi* so'z birikmasi, *barakalla* so'zi o'rnida qanday so'z ishlatish mumkin. O'ylab ko'ring.

Ziyofat

Bir kuni Hotam Toyi ziyofat berdi. Yuzta tuya, ko'p qo'zi so'yirdi. Ziyofatga saroy mirlarini chaqirdi. O'zi esa ziyofatni tashlab, bir zarurat bilan sahroga chiqdi.

U yerda bir quchoq yantoq orqalab kelayotgan o'tinchini ko'rdi.

Hotam Toyi o'tinchiga ziyofatdan xabar berdi. Ziyofatga borib, mehmon bo'lishini aytdi.

O'tinchi Hotamga kulib qaradi. Birovning g'aznasidan ko'ra, o'z qo'l kuchi bilan bir chaqa topgani yaxshiroq ekanini aytdi.

O'tinchining himmati Hotamning himmatidan baland edi. (68 so'z, 45–55 so'z bo'lishi ham mumkin.)

Imlo: *Hotam Toyi, himmati* so'zlari imlosi ustida ishlanadi. *Himmatli* so'zining ma'nosi tushuntiriladi.

Tahlil: O'tinchining Hotamga bergan javobini qanday tushundingiz? Hotam o'tinchiga to'g'ri maslahat berdimi? Hotam kimlarga ziyofat berdi?

Bayon yozish uchun savollar va tayanch so'zlar:

(Yozishdan oldin o'quvchilarga *g'azna, himmat* so'zlarining ma'nosi tushuntiriladi.)

1. Hotam Toyi kimlar uchun ziyofat berdi?
2. Hotam sahroda kimni ko'rdi?
3. Qachon o'tinchi Hotamga kulib qaradi?
4. Kimning himmati baland ekan? Nima uchun?

saroy amirlari

*o'tin orqalab, o'tinchi
ziyofatdan, xabar,
mehmon*

g'aznasidan, bir chaqa

Kichkina Arslonbekning yoshligi

Yoz. Bolalar suvda cho'milayotgan edilar. Bir kichkina bola suvda cho'ka boshladi. Uni Arslonbek degan bola ko'rib qoldi. U darhol o'zini suvga otdi.

Oradan ancha vaqt o'tdi, ammo Arslonbek suv yuziga chiqavermadi. Atrofdagilar tashvishlana boshlashdi.

Bir payt yuzlari loy bolani ko'tarib, Arslonbek suv yuzida paydo bo'ldi. Uni ko'rib hamma quvonib ketdi. Bolalar Arslonbekning suvdan chiqishiga yordamlashdilar.

Bola behush edi. Unga tez yordam ko'rsatildi. U o'ziga keldi. Bolaning ota-onasi Arslonbekka minnatdorchilik bildirdi.

Hamma kichkina Arslonbekning mardligiga qoyil qoldi. (80 so'z, 60–65 so'z bo'lishi ham mumkin.)

Imlo: *hech biri, darhol, bir payt, behush* so'zlari imlosi ustida ishlanadi.

Tahlil: Yozda qanday falokat yuz berdi? Atrofdagi bolalar nimaga jur'at etmadilar? Qaysi voqea hammani quvontirdi? Hamma kimga qoyil qoldi?

Bayon yozish uchun savollar va tayanch so'zlar:

1. Yozda qanday voqea yuz berdi?	<i>suvga, Arslonbek</i>
2. Nima uchun atrofdagilar qo'rquvga tushdi?	<i>ancha vaqt, suv yuziga</i>
3. Nega hamma quvonib ketdi?	<i>yuzlari loy, paydo bo'ldi</i>
4. Bolaning ota-onasi nima qildi?	<i>minnatdorchilik</i>
5. Hamma nimaga qoyil qoldi?	<i>mardligiga</i>

O'QITUVCHI RAHBARLIGIDA TUZILGAN REJA ASOSIDA MATNNI BAYON QILISHGA OID MATNLAR

Berilgan sarlavhalarni hikoya mazmuniga moslash

Samad yordam berdi

Kuz edi. Samad sayhonda bir gala bolalarni ko'rib qolibdi va sayhonga burilibdi. Bolalar Samadni ko'rib tarqalib ketishibdi. Faqat ko'zlarida yosh kichkina bir bola qolibdi.

Bola ketayotsa, ko'chada bir tup ko'chat yotgan ekan. Uni sayhonga ekmoqchi bo'libdi. Temir topib, u bilan yerni kovlay boshlabdi. Shu payt bolalardan biri ko'chatning shoxini sindirib qo'yibdi. Bola shunga yig'layotgan ekan.

Samad bolaga achinibdi. Unga ko'chat ekishda yordam beribdi. Bola rahmat aytib, xayrlashibdi. (70 so'z)

Imlo: *sayhonga, kovlay, shox, rahmat* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Samad nima uchun sayhonga burildi? Bolalar nima qildilar? Nima uchun kichkina bola yig'layotgan edi?

Reja tuzish uchun savollar:

1. Kichkina bola sayhonda nima qilayotgan edi?
2. Nima uchun Samad bolaga achinibdi?
3. Samad sayhonda nimalarni ko'ribdi?
4. Bola qanday xayrlashibdi?

Ota va o'g'illar

Bir otaning bir necha o'g'illari bor edi. U o'g'illariga ahil bo'lib yashashni nasihat qildi. Biroq o'g'illari otasining gapiga quloq solmadilar.

Bir kuni ota bir necha novda olib keldi. Novdalardan uch-to'rttasini bog'ladi. O'g'illariga bog'langan novdalarni sindirishni buyurdi.

O'g'illar ko'p urindilar, ammo novdalarni sindira olmadilar. So'ngra ota bog'langan cho'plarni yechdi. Uni o'g'illariga bir donadan bo'lib berdi. Ular novdani osonlik bilan sindirdilar.

Shundan keyin ota o'g'illariga ahil bo'lib yashasalar, ularni hech kim yenga olmasligini aytdi. Agar janjallashib yurishsa, yengilishlarini uqtirdi. (81 so'z, 61–55 so'z bo'lishi ham mumkin.)

Imlo: ketma-ket kelgan bir xil undoshli (*to'rttasini, o'g'illariga*) va *uch-to'rtta, olib keldi, so'ngra* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Kishi o'g'illariga nima deb nasihat qildi? Ota nima ish qildi? O'g'illar nima qildilar? Ota o'g'illariga nimani uqtirdi? *Urindilar, uqtirdi* so'zlari o'rnida *harakat qildilar, tayinladi* so'zlarini ishlatish mumkinligi eslatiladi.

Reja tuzish uchun savollar:

1. Ota novdani sindirishni kimlarga buyurdi?
2. Nima uchun o'g'illar novdalarni sindirdilar?
3. O'g'illar nega novdalarni sindira olmadilar?
4. Kimlar otaning gapiga quloq solmadi?
5. Ota o'g'illariga nimani uqtirdi?

Tekshirish uchun so'zlar: *quloq, bog'lab, bog'langan.*

Otabekning ahdi

Otabek – ajoyib bola. U futbol o'ynayotgan bolalarni ko'rsa, ko'zlari chaqnaib ketadi. Otabek katta bo'lganda futbolchi bo'lishni orzu qiladi.

Otabekning tug'ilgan kuni bo'ldi. Uyga ammasi, tog'asi va boshqa mehmonlar kelishdi. Tog'asi bir quti shokolad berdi. Otabek «rahmat» deb sovg'ani oldi. Uni dasturxonga qo'ydi. Ammasi ham sovg'a uzatdi. Otabek «rahmat» aytib, sovg'ani oldi. Sovg'a futbolchi bolalar kiyadigan kiyim ekan.

Otabek shu kundan boshlab futbol mashg'ulotlariga qatnaydigan bo'ldi. U futbolchi bo'lishga ahd qildi. (*72 so'z. 50–60 so'z ham bo'lishi mumkin.*)

Imlo: imlosi bir xil qo'sh undoshlarning yozilishi takrorlanadi: *futbol, va shokolad, orzu, ammasi* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Otabek qanday bola? Qachon ko'zlari chaqnaib ketdi? Tog'asi nima sovg'a berdi? U qanday qilib futbolchi bo'lishga ahd qildi?

Reja tuzish uchun sarlavhalar:

Quyidagi sarlavhalarni matn mazmuniga moslang.

1. Tug'ilgan kun.
2. Tog'asining sovg'asi.
3. Ammasining sovg'asi.
4. Otabekning orzusi.
5. Otabekning ahdi.

Tekshirish uchun so'zlar: *futbol, futbolchi, shokolad, ahd.*

75 ming dinor

Ustoz Navoiy juda saxiy inson bo'lganlar. Ilm va hunar ahliga yordam berib turganlar.

Ustoz xalq uchun masjid, madrasalar, shifoxonalar va rabot (karvonsaroy) qurdirganlar.

Navoiyning otalaridan anchagina yer qolgan. Bundan tashqari shoh ularga katta ekinzor, bog'larni tortiq qilgan. Ustozning ixtiyorlarida do'kon bo'lgan. Ana shulardan katta daromad kelib turgan.

Bobomiz shuncha mol-mulknı qo'llarida tutib turgan emaslar. Mol-mulklarini kambag'al, yetim-yesir, bevalarga sarflaganlar. Ularni yeguliklar va kiyim-kechaklar bilan ta'minlab turganlar. (74 so'z)

Imlo: *saxiy, hunar ahlini, masjid, shifoxona, yetim-yesir, ta'minlab* so'zlari ustida ishlanadi. So'z oxirida *d* undoshining talaffuzi va yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Ustoz Navoiy kimlarni qo'llab-quvvatlaganlar? Navoiyga qayerdan daromad kelib turgan? Bobomiz mol-mulklarini nima qilganlar?

Reja tuzish uchun sarlavhalar:

1. Ustoz Navoiyning daromadlari.
2. Yordam.
3. Qurilish.
4. Bobomiz mol-mulklarini sarflaganlar.

Tekshirish uchun so'zlar: *saxiy, qo'llab-quvvatlab, rabot, mol-mulk, yetim-yesir, beva-bechora, kiyim-kechak.*

Uzuk voqeasi

Abu Ali ibn Sino chaqaloq edi. Onasi uni cho'miltirayotib uzugini yiq'otib qo'yibdi. Uzukni kanizak olgan deb, uni kaltaklashibdi.

Kanizakni kaltaklashayotganda chaqaloq yig'lar emish. Kaltaklashdan to'xtashsa, chaqaloq ham yig'idan to'xtar ekan. Hamma bundan ajablanibdi.

Yillar o'tibdi. Ibn Sino tilga kiribdi, birinchi bo'lib uzuk voqeasini so'zlabdi. O'shanda onasi ibn Sinoni cho'miltirayotganda uzuk tog'oraga va tog'oradagi suv bilan kir o'raga tushib ketgan ekan.

Shundan keyin o'rani kavlashib uzukni topishibdi. Hamma Ibn Sinoning zehniga qoyil qolibdi. (74 so'z. 55–60 so'z bo'lishi ham mumkin.)

Imlo: Kishi nomlarining bosh harf bilan yozilishi va *d-t* undoshlarining imlosi, *i-y* va *o-a* unlilarining yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Chaqaloqni cho'miltirish paytida qanday voqea yuz berdi? Yillar o'tib nima ma'lum bo'ldi? Hamma nimaga qoyil qoldi?

Reja tuzish uchun savollar:

1. Nega hamma ajablanibdi?
2. Nima uchun kanizakni kaltaklashibdi?
3. Ibn Sino nimani so'zlabdi?
4. Uzuk qanday qilib o'raga tushibdi?
5. Nimaga hamma qoyil qolibdi?

Tekshirish uchun so'zlar: *Abu Ali ibn Sino, hamma, uzuk voqeasini, kavlashib, zehniga.*

O'QITUVCHI RAHBARLIGIDA HIKOYANI QISMLARGA BO'LISH VA ULARNI SARLAVHALASHGA OID MATNLAR

Jasur bolalar

Ikki bola anhor bo'ylab kelayotgan ekan. Uzoqdan ularga suvning shovullagani eshitildi.

Bolalar to'g'on tomon yugurishibdi. Qarashsa, to'g'on teshilibdi. Go'zalarni suv bosayotgan ekan.

Yusuf bilan Adham tezda odamlarni chaqirishibdi. Suvchilarga xabar berishibdi. Birpasda suvchilar yetib kelishibdi. Birgalashib to'g'onni tuzatishibdi.

Suvchilar jonkuyar Yusuf bilan Adhamga katta tashakkur bildirishibdi.
(47 so'z)

Imlo: *anhor, shovullagan, birpasda* so'zlarining ustida ishlanadi.

Tahlil: Suvning shovullagani kimlarga eshitebdi? To'g'onda qanday voqea yuz bergan ekan? Suvchilar nima qilibdilar? Adham bilan Yusufga nima uchun tashakkur bildirdilar?

Reja tuzish: Hikoya nima deb nomlangan? Kimlar haqida gap ketyapti? Hikoyani necha qismga bo'lish mumkin? Birinchi qismda kimlar haqida gapirilgan? Bu qismga qanday sarlavha qo'yish mumkin?

Qolgan qismlar yuzasidan ham shunday ish olib boriladi. Qismlar orasidagi bog'lanish va mazmundagi ketma-ketlik aniqlanadi.

Reja tuzish uchun savollar:

1. Bolalarga uzoqdan nima eshitildi?
2. Bolalar to'g'onda nimani ko'rdilar?
3. Yusuf bilan Adham nima ish qilishdi?
4. To'g'on qanday qilib tuzatildi?
5. Suvchilar kimlarga tashakkur bildirishdi?

Dildora

Dildora maktabdan keldi. Kiyimlarini almashtirdi. Ukasi bilan choy ichdi. Dildora onasiga yordam berishni yaxshi ko'radi. U suv isitdi. Otasining va o'zining ko'ylagini yuvdi.

Xonani yig'ishtirdi. Ho'lroq latta bilan buyumlarni artirdi. Hovlini chinniday qilib supurdi. So'ng dars tayyorlashga o'tirdi.

Dildoraning onasi ishdan keldi. U qizining qilgan ishidan xursand bo'ldi. (49 so'z)

Imlo: *kiyimlarini, xona, ho'lroq, latta, isitdi, chinniday, dars* so'zlarining yozilishiga e'tibor berish kerakligi aytiladi.

Tahlil: Dildora maktabdan kelib nima qildi? U nimani yaxshi ko'radi? Nima uchun onasi Dildoradan xursand bo'ldi?

Taxminiy reja:

1. Dildora maktabdan keldi.
2. Onasi xursand bo'ldi.
3. Dildora yordam berishni yaxshi ko'radi.

Tirishqoqvoy

Tirishqoqvoy degan chumoli bor ekan. U sheriklari bilan ariq bo'yida don terib yurgan ekan. Birdan suvga tushib ketibdi.

Tirishqoqvoy cho'ka boshlabdi. Shunda oldidan uzun o't poyasi chiqib qolibdi. Tirishqoqvoy unga tirmashib olibdi.

Baliqchalar o't poyasini ko'rib qolishibdi. Ular o't poyasini qirg'oqqa sura boshlabdilar. Uni bir g'umay o'tga ilintiribdilar.

Tirishqoqvoy g'umay bargiga tirmashib, qirg'oqqa chiqib olibdi. Baliqchalarga minnatdorchilik bildiribdi. (59 so'z)

Imlo: *sheriklari, o't poyasi, minnatdorchilik* so'zlarining imlosi ustida ishlanadi.

Tahlil: Tirishqoqvoy nega suvda cho'kib ketdi? Nima uchun Tirishqoqvoy o'tga tirmashdi? Baliqchalar qanday yordam berishdi?

Bu hikoya oldingi ona tili darsida o'quvchilarga mashq sifatida yozdirilgan bo'lishi ham mumkin. Kelgusi bayon darsida o'quvchilar mustaqil reja tuzishda ushbu matn yozilgan daftardan foydalanadilar. O'qituvchi darsda bayon matnini to'liq o'qiydi. O'quvchilar esa daftardagi matndan foydalanib, hikoyaning qismlariga sarlavha tanlaydilar hamda muhokama qiladilar. So'ng bayon uchun reja tuziladi.

Taxminiy reja va tayanch so'zlar:

1. Tirishqoqvoy suvga tushib ketdi.
2. Tirishqoqvoy cho'ka boshladi.
3. G'umay o't.
4. Minnatdorchilik.

*don, ariq
o't poyasi, tirmashib
baliqchalar, qirg'oqqa
g'umay bargi, qirg'oqqa*

Qo'rquv

Tog'da tekis yo'l yo'q. Toshidan-toshga o'tiladi. Ba'zi joylarda o't odam bo'yi keladi.

Omon ilgari lab ketgan edi. U bexosdan katta xarsang toshning qirg'og'iga borib qolibdi. O'zini tutolmay o't bosib yotgan yerga sakrabdi.

U yer chuqur edi. Chuqurdagi o't orasida bahaybat ayiq uxlab yotgan ekan.

Omon to'g'ri ayiqning ustiga tushibdi va baqirib yuboribdi. Uxlab yotgan ayiq qo'rqib, tura qochib qolibdi. (60 so'z)

Imlo: *tekis, ba'zi, bexosdan, xarsang, bahaybat, uxlab.*

Tahlil: Nima uchun hikoya «Qo'rquv» deb nomlangan? Tog' yo'li qanday? Nima uchun Omon o't bosib yotgan yerga sakradi? Qayerda ayiq uxlab yotgan ekan? Ayiq nima qilibdi?

Og'zaki tasvirlash yo'li bilan qismlarga bo'lish va reja tuzish, hikoyaga nechta rasm chizish va uni qanday nomlash savollar orqali aniqlanadi.

Taxminiy reja:

1. Tog' yo'li.
 2. Omon sakrabdi.
 3. Bahaybat ayiq.
 4. Omon baqirib yuboribdi.
- Matnni reja bo'yicha qayta hikoyalash zarur.

Nihol tuzaldi

Tanaffus payti edi. Karimjon o'z sinfdoshlaridan uch-to'rttasini yig'di. Ularni maktab bog'iga olib bordi.

Ariq bo'yida sinib yotgan niholni bolalarga ko'rsatdi. Ularga niholni davolash yo'lini tushuntirdi.

Kamol bir nechta novda keltirdi. Durdona kanop olib keldi. Karimjon singan nihol tanasini to'g'riladi. Uning to'rt tomoniga novda qo'ydi. Kanop bilan bog'ladi. Nihol tik bo'ldi.

Bolalar niholdan xabar olib turdilar. Nihol tuzaldi. (60 so'z)

Imlo: *tanaffus, nihol, navbatchi, xabar* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Karimjonning sinfdoshlarini yig'ishdan maqsadi nima? Nihol qanday qilib tuzaldi?

«Nihol tuzaldi» gapini qanday tushundingiz?

«Nihol» so'zi o'rnida qanday so'z ishlatish mumkin? Hikoyaning qaysi qismida niholning singanligi aytilgan? So'zlab bering va unga sarlavha qo'ying. Hikoyaning uchinchi qismiga qanday rasm ishlash mumkin?

Shu qism matni sinf yozuv taxtasidan o'qiladi va unga mos sarlavha tanlanadi. Karimni qanday o'quvchi deyish mumkin va shu so'z bilan to'rtinchi qismga sarlavha qo'yiladi. Matnning oxirgi qismiga qanday sarlavha qo'yish mumkin?

Reja tuzish:

1. Karimjon sinfdoshlari bilan nima qildi?
2. Karimjon bolalarga nimani ko'rsatdi?
3. Durdona va Kamol nima ish qildi?
4. Nihol qanday qilib tuzaldi?

Qurtlar jonlandi

Nargizaning bobosi zarur ish bilan qayoqqadir ketdi. Qurtlarni boqish Nargizaga qoldi.

Ipak qurtlari nozik bo'ladi. Nargiza qurtxonani supurib tozaladi. Qurtlarga tut bargi soldi.

Quyosh tik ko'tarildi. Hamma yoqni qizdira boshladi. Qurtxona ham isib ketdi. Qurtlar holsizlanib qoldi.

Nargiza nima qilishini bilmay qoldi. Shunda Nafisa bilan Karim akasi kelib qoldi. Ular tezda xonaga ho'l qum to'kishdi. Uni so'rilarining tagiga yoyishdi. Xona bir oz sovidi. Qurtlar jonlanib ketdi.

Nargiza qurtlarni qanday parvarish qilishni bilib oldi. (75 so'z)

Imlo: *supurib, qurtxona, holsizlanib* so'zlarining imlosi ustida ishlanadi. **p–b** undoshlarining yozilishi va talaffuzi eslatiladi.

Tahlil: Nima uchun qurtlarni boqish Nargizaga qoldi? U nima ish qildi? Nima sababdan qurtlar holsizlanib qoldi? Qurtlarning yana jonlanib ketishiga kimlar yordam berdi? Ular nima ish qilishdi?

Reja tuzish: Hikoyada nima haqda gap ketyapti? Hikoyani nechta qismga bo'lish mumkin? Birinchi qismda kimlar haqida gap boradi? Bu qismga qanday sarlavha qo'yish mumkin? Hikoyaning ikkinchi

qismda nima deyilgan? Uchinchi qismda qanday voqea bayon qilingan? To'rtinchi qismda kimlarning qilgan ishlari haqida gap boradi? Beshinchi qismda kimlarning qilgan ishi haqida gapiriladi?

Taxminiy reja:

1. Nima uchun qurtlarni boqish Nargizaga qoldi?
2. Nargiza nima ish qildi?
3. Qurtlar nega holsizlanib qoldi?
4. Nafisa, Karim aka, Nargiza birgalikda nima ish qilishdi?

Semurg' bolalari

Bunyod ajdar kelayotganini bilibdi. O'q-kamonini tayyorlab ajdarni kutibdi.

Bir vaqt ajdar kelib, chinorga tirmashib chiqa boshlabdi. Semurg'ning bolalarini yemoqchi bo'lib, ikki qo'lini cho'zibdi.

Bunyod kamondan ikki o'q uzibdi. O'q borib ajdarning ikki qo'lini chinorga mixlab qoyibdi.

Endi ajdar to'rt oyog'i bilan harakat qilibdi. Bunyod kamondan ketma-ket to'rtta o'q uzibdi. Ajdarning to'rtta oyog'ini ham chinorga mixlabdi.

Semurg' bolalari omon qolibdi. (62 so'z)

Imlo: ketma-ket kelgan bir xil undoshli so'zlarni va so'z oxirida *d* undoshining talaffuzi, yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Bunyod nimani kutdi? Nimaga ajdar ikki qo'lini cho'zibdi? Bunyod qushlarni qutqarish uchun nima qildi? Nima uchun Bunyod kamondan to'rtta o'q uzdi?

Taxminiy reja:

1. Bunyod ajdarni qanday kutibdi?
2. Ajdar nimalarga ikki qo'lini cho'zibdi?
3. Nima uchun Bunyod ajdarga o'q uzibdi?
4. Qanday qilib Semurg' bolalari omon qolibdi?

Do'ppi

Bir kuni Nozimjonning onasi chiroyli do'ppi olib berdi. Nozimjon do'ppini kiyib, maydonchaga chiqdi. Uni Ravshanjon kutib turgan edi.

Ikki o'rtoq o'ynay boshladilar. Biroq Ravshanjon Nozimjonning do'ppisiga havas bilan qarab-qarab qo'yardi. Buni o'zi bilmasdi. Ammo Nozimjon sezardi.

O'rtoqlar uylariga qaytishdi. Nozimjon do'ppini kiymasligini aytdi. Uni boshidan olib qo'ydi. So'ng onasiga bunday do'ppi Ravshanda yo'qligini aytdi. Ertasi kuni Nozimjonning onasi Ravshanjonga ham shunaqa do'ppi olib berdi.

Ikki o'rtoq xursand bo'ldi. (69 so'z)

Imlo: *do'ppi, havas, qarab-qarab* so'zlarining imlosi ustida ishlanadi.

Tahlil: Nozimjon qaysi do'ppini kiyib maydonchaga chiqdi? Ravshanjon nimani bilmasdi? Nozimjon do'ppini nima qildi? Nima uchun ikki o'rtoq xursand bo'lishdi?

Reja tuzish: Bolalar nechta rasm chizish va ularni qanday nomlash kerakligini aniqlaydilar.

Taxminiy reja:

1. Do'ppi.
2. Havas.
3. Nozimjon do'ppini kiyadi.
4. Ikki o'rtoq.

Hamma bolalar rasmlarning mazmunini so'zlab berishi shart emas.

Rejaning to'rtinchi qismiga oid rasmning mazmunini gapirish kifoya. Reja asosida qismma-qism hikoya qildirish lozim.

Alpomish

Qadimda Qo'ng'iro't elida Boybo'ri o'tgan edi. Uning Hakimbek degan o'g'li bo'lgan edi.

Hakimbekning Alpinbiy bobosidan qolgan o'n to'rt botmon birinidan (bronzadan) yasalgan parli yoyi qolgan edi.

Yetti yashar Hakimbek yoyini ko'tarib tortdi va qo'yib yubordi. Yoyning o'qi Asqar tog'ining baland cho'qqisini yulib o'tdi. Hakimbekning ovozi olamga ketdi.

Uning dushmanlari xafa bo'ldi. Do'stlarining esa vaqti xush bo'ldi.

Hakimbek yetti yoshida yoyini otgani uchun alp deb ataldi. (65 so'z, 60–70 so'z bo'lishi ham mumkin.)

Imlo: *Boybo'ri, burro, Alpinbey, birinjdin, yetti, xafa, xush, alp.*

Tahlil: Kimning Hakimbek degan o'g'li bo'lgan? Shu qismga qanday nom bersa bo'ladi? Alpomishning Alpinbiy bobosidan nima qolgan edi? Hakimbekning ovozi olamga ketganligini qaysi voqeadan bilish mumkin? Matnning shu qismiga qanday sarlavha qo'ysa bo'ladi? Hakimbek qachon alp deb ataldi? Shu qismga qanday sarlavha qo'yish mumkin?

Taxminiy reja:

1. O'g'il.
2. Parli yoy.
3. O'n to'rt botmon yoy.
4. Alp deb ataldi.

NAZORAT BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Ahillik

Chumolilar kichik bo'lsa ham g'ayratli va inoqdirlar.

Chumolilarning o'z podshohlari, ulug'lari, askarlari bordir. Ulug'lari nimani buyursa, kichiklari shuni bajaradi.

Ular ahil va g'ayratli bo'lganlari sababli o'zlaridan katta bo'lgan dushmanlardan qo'rqmaydilar.

Agar ariga o'xshash dushman kelib, bittalariga tegsa, hammalari dushmanga yopishadilar. Biri qo'lini, biri oyog'ini, biri qanotini qattiq tishlaydi. Dushman qancha katta bo'lsa ham, ular g'olib chiqadilar. (57 so'z)

Reja:

1. Chumolilar.
2. Ulug'larning buyrug'ini kichiklar bajaradi.
3. Chumolilar g'olib chiqadilar.

Tayanch so'zlar: *nihoyatda, podshoh, ahil, bitta, hammalari, qattiq.*

Hashar

Hasharchilar bog'chaga ko'chat ekishga borishdi.

Shirin-shakar bolalar qo'llarida olma, anor, nok va gilos ko'chatlarini ko'tarib kelishardi.

Mudira opa ko'chat ekiladigan yerni belgilab qo'ygan edi.

Ish boshlandi. Hasharchilar qo'llariga belkurak olib yerni qaziy boshlashdi. Umidjon ko'chatlarni ushlab turdi. Rashid suv quydi. Botir tuproq bilan ko'chat ildizlarini ko'mdi.

Hashar ahillik bilan o'tdi. Mudira opa hasharchilardan minnatdor bo'ldi. (57 so'z)

Reja:

1. Hasharchilar.
2. Shirin-shakar bolalar.
3. Mudira opa.
4. Ish boshlandi.
5. Opa minnatdor.

Tayanch so'zlar: *hasharchilar, shirin-shakar, belkurak, ahillik.*

Chang'i sayli

Ahmadning akasi tog'da chang'i uchishga bormoqchi bo'ldi.

Akasining toqqa borishi Ahmadni qiziqitirdi. Chunki u tog'ni ko'rmagan edi. Ahmadjon chang'i sayliga borish uchun akasiga yalindi. Akasi rozi bo'lmadi. Sababi tog' sovuq edi.

Ahmad sovuqqa chiday olishini aytdi. Akasini ko'ndirdi.

Shanba kuni edi. Ahmad yaxshi kiyinib, ertalabki izg'irinda akasi bilan yo'lga tushdi. Ahmadjon yana ham sovuqqa chidaydigan bo'ldi. (58 so'z)

Reja:

1. Ahmadning akasi.
2. Ahmad tog'ni ko'rmagan.
3. Akasi rozi bo'lmadi.
4. Akasini ko'ndirdi.
5. Shanba kuni edi.

Aka-ukalar

Qadim zamonda aka-uka bo'lgan ekan. Akasi bola-chaqali ekan. Ukasi yolg'iz ekan.

Aka-uka g'alla ekib, mo'l hosil olishibdi. Hosilni teng bo'lishibdi.

Kech bo'libdi. Hamma uyquga ketibdi. Ukasi akasining ko'pchilik ekanini o'ylabdi. O'zining ulushidan anchasini akasinikiga qo'shib qo'yibdi.

Akasi ham ukasini o'ylabdi. O'zining ulushidan anchasini ukasinikiga qo'shib qo'yibdi. Ko'ngli tinchib uyquga ketibdi.

Aka-ukalar bir-birlariga juda mehribon ekanlar. (62 so'z)

Reja:

1. Aka-uka bo'lgan ekan.
2. G'alla ekishibdi.
3. Kech bo'libdi.
4. Ukasining uyqusi kelmabdi.
5. Mehribonlar.

Tayanch so'zlar: bola-chaqali, g'alla, hosil, ko'ngli, ulushidan, bir-birlariga, mehribon.

Mangustalar

Mangusta yirtqich-u, lekin qo'lga tez o'rganadigan hayvondir. U hech narsadan qo'rqmaydi. Hindistondagi ba'zi oilalar zaharli ilondan o'zlarini ehtiyotlash uchun mangustani uyda asrashadi.

Mangusta yashagan uyda sichqon, kalamush, kaltakesaklar bo'lmaydi.

Mangustaning doimiy ovqati hasharotlardir. Ularni yer ostidan o'tkir tirnoqlari bilan qazib topadi. Turli xil o'simlik barglari, mevalar bilan ovqatlanadi.

Mangusta kunduzi uxlaydi. Qorong'ida uyasidan chiqadi. U o'rmonlarda, ba'zan odam turadigan yerlarda ham yashaydi. (63 so'z)

Reja:

1. Mangustalar.
2. Mangusta yashagan uy.
3. Mangustaning ovqati.
4. Yashash joyi.

Tayanch so'zlar: *yirtqich, o'rmon, Hindiston, kaltakesak.*

Orzu

Ibn Sino yoshligidan tabib bo'lishni orzu qilibdi.

Yetti yoshida u kechasi tush ko'ribdi. Tushida oq ilon unga sut berib, bu dardga davo dermish. Qizil ilon qizil sut berib, bu dardga davo dermish. Ibn Sino ilonlar bilan o'ynab turib, uyg'onib ketibdi. Tundayoq, ilon izlashga tushibdi va uni ushlab kelibdi.

Ibn Sino ilon zahrini echki, qo'ylarning sutiga qo'shib kasallarni davolabdi.

Yetti yoshdanoq Sinoning tabibliqi ovoza bo'libdi. (65 so'z, 50–60 so'z bo'lishi ham mumkin.)

Reja:

1. Ibn Sino nimani orzu qilibdi?
2. Ibn Sino tushida nimalarni ko'ribdi?
3. Tunda u nima qilibdi?
4. Ibn Sino kishilarni nima bilan davolabdi?
5. U yetti yosh bo'lganda nima ovoza bo'libdi?

Tayanch so'zlar: *Ibn Sino, davo, dardga, zahar.*

Chin o'rtoq

Zumrad uyiga kelsa, onasi karavotda yotibdi. Isitmasi baland. Zumrad darrov choy damlab keltirdi. Sharofat opa choydan ichib, ko'rpaga o'ralib yotdi.

Zumrad qurt boqilayotgan uyning eshik va derazalarini ochdi. Xonani bir oz shamollatdi. Pechkaga o't qalab, uyning haroratini oshirdi. Keyin o'tirib choy ichdi. Shu payt ko'cha eshikdan Hanifa kirib keldi. Ular o'qituvchilari bilan fermaga bormoqchi edilar. Zumrad bir zum o'ylanib qoldi.

Hanifaning ko'zi karavotda yotgan Sharofat opaga tushdi. Uning peshonasini ushlab ko'rdi. Isitmasi baland.

Hanifa maktabga bordi. Voqeani o'qituvchisiga tushuntirdi. Zumradga yordam bermoqchi ekanini aytdi. U tezda Zumradlarning uyiga qaytib keldi.

Ikki o'rtoq Sharofat opaga ovqat pishirishdi. Shifoxonadan shifokor chaqirishdi. Shifokor kasalni ko'rib, ukol qildi, dori berdi. Sharofat opa o'zini biroz yengil sezdi.

Zumradning dadasi Abduqodir aka tut bargi olib keldi. Hanifa bilan Zumrad uni maydalab, qurtlarga berishdi. Kechqurun Hanifa xayrlashib uyiga ketdi.

Zumrad va onasi Hanifadan xursand bo'lishdi. (142 so'z)

Imlo: *karavot, shifokor, Sharofat, xayrlashib, darrov* so'zlari imlosi ustida ishlanadi.

Topshiriq:

1. Matnning asosiy mazmuniga (*Sharofat opaning kasali va unga ko'rsatilgan yordam, Hanifadan xursand bo'lishi*) e'tibor bering.

2. Matnning rejasini tuzing.

3. Tuzgan rejangiz asosida matn mazmunini qisqartirib, bayon yozing.

Tahlil: Sharofat opaning qachon isitmasi chiqdi? Zumrad qanday yordam berdi? Nima uchun Zumradning uyiga Hanifa kirib keldi va u nima qildi? Sharofat opaning o'zini yengil sezishida kimlar yordam berdi?

Reja mustaqil tuziladi. Reja asosida o'quvchilar ikki-uch marta so'zlatiladi. Nimani qisqartirish kerakligi muhokama qilinadi.

Tayanch so'zlarni sinf yozuv taxtasiga yozib qo'yish o'qituvchiga havola etiladi.

Bayon 75–80 so'z hajmida yozilishi ham mumkin.

4-SINF

BAYON USTIDA ISHLASH

Ma'lumki, uchinchi sinfda bayon o'qituvchi tomonidan tavsiya qilingan tayyor reja hamda o'qituvchi rahbarligida jamoa bo'lib tuzilgan reja asosida o'tkaziladi.

To'rtinchi sinfda esa yuqoridagi bayonning ikki turi bilan birga, mustaqil tuzilgan reja asosidagi bayon; qisman tasvir bo'lgan bayon; grammatik topshiriqli bayon; matn mazmunini qisqartirishga oid bayon va nazorat bayonlaridan foydalaniladi.

Qisman tasvir bo'lgan bayon; grammatik topshiriqli bayon va qisqartirilgan bayonlar alohida bo'lim qilib ajratilmaydi. Qisman tasvir bo'lgan bayon, grammatik topshiriqli bayon uchinchi bo'limga, qisqartirilgan bayon esa birinchi hamda uchinchi bo'limga kiritilgan.

Tayyor reja va jamoa bo'lib tuzilgan reja asosidagi bayon ustida ish ikkinchi sinfda ham o'rganilgan. Ishning bu turi to'rtinchi sinfda matn mazmunining chuqur tahlil qilinishi va murakkabligi bilan ajralib turadi.

O'qituvchi o'quvchilarning diqqatini ko'proq asarning hamma tafsilotlarini kuzatib, matn qismlaridagi voqealarni izohlab berishga qaratadi. Masalan, *«Zohid Ziyrakka nimalarni o'rgatdi?»*, *«Nima uchun chol odamlarni yordamga chaqirdi?»* kabi bir qator savollar o'quvchilarni matnni diqqat bilan eshitishga o'rgatadi. Ular matndagi tafsilotlarning hammasi bir-biriga bog'langanligiga ishonch hosil qiladilar va shunga odatlanadilar. Bayonni yozish vaqtida o'quvchilarning o'zlari matndagi kerakli ma'lumotlarni bayon qilishga harakat qiladilar.

Matnni tahlil qilishda asosli baho berishda qisman fikrlash va xulosa chiqaruvchi savollar ham qo'shiladi. Masalan, rejaning *«Ari cho'pni kema qilib falokatdan qutildi»* gapi asosli javob berishni talab qiladi (*«Yaxshilik yerda qolmas»*).

«O'rmonchi bemorni qanday davoladi?» savolini eshitgan o'quvchilar ijobiy javob beradilar (*«Ona ayiq»*), ammo o'qituvchi javobni asosli tushuntirishni talab qiladi: *«O'rmonchi bemor oyog'idagi tikanni qanday oldi?»* Matnlar tahlilining qiyinlashuviga yana bir sabab shuki, matnlarga qisman tasvirlash kiritilgan.

Biz qisman tasvirlash mavjud matnlarni tahlil qilishda o'quvchilar diqqatini tasvirning bosh mazmunni bayon qilishdagi o'rniga qaratmog'imiz kerak.

«Uvol» matniga (138-bet) ongli baho berishda o'quvchilar Anvarjonning ko'rinishini tasvirlash o'rnini tushuntira olishlari kerak.

Bayon ustida ishlashda **grammatik topshiriqli bayon yozishga o'rgatish** muhim ishlardan biri hisoblanadi.

Bayonning bu turi to'rtinchi sinfda o'tkaziladi. Bunday bayonni yozdirishdan avval o'qish darslarida o'quvchilarning o'qigan ayrim hikoyalaridagi shaxsni o'zgartirib qayta hikoyalash yuzasidan mashqlar o'tkazilgan bo'lishi kerak. O'quvchilar shaxsni o'zgartirib hikoyalash haqida ko'nikma hosil qilganlaridan so'ng bunday turdagi bayonni o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Bayonning bu turi o'quvchida hikoyadagi gaplarni qayta tuzishni talab qiladi. Chunki hikoya I shaxs nomidan berilgan bo'lsa, uni III shaxs nomidan, III shaxs nomidan berilgan bo'lsa, I shaxs nomidan hikoya qilish va bunda ega, kesimlarni shaxs va sonda moslashtirish lozim.

Ayrim hollarda I shaxs nomidan berilgan hikoyalarni III shaxs (birlik) nomidan bayon qilishda shaxsni aniq ko'rsatish uchun unga birorta ism tanlashga to'g'ri keladi. Chunonchi, to'plamdagi «Ozod elning o'g'liman» (144-bet) matni «*Men 1990-yil 27-fevralda Sirdaryo viloyatining Xovos tumanida tug'ildim*» (I shaxs birlik) degan jumla bilan boshlanadi. O'quvchidan hikoyani III shaxs nomidan bayon qilish talab qilinadi. Tayyorgarlik vaqtida hikoyani III shaxs nomidan gapirib berishda biror ism qo'llanishi lozim ekanligi tushuntiriladi. O'quvchilar o'qituvchi bilan birgalikda hikoya qiluvchi shaxs uchun ism (Dilshodbek) tanlaydilar va uni qayta so'zlab beradilar.

«Ozod elning o'g'liman» hikoyasi «*Men 1990-yil 27-fevralda Sirdaryo viloyatining Xovos tumanida tug'ildim*» deb boshlanadi. Agar o'quvchi mustaqil ishga kirishganda matnni III shaxs nomidan so'zlab berishni unutib, «*Men 1990-yil 27-fevralda Sirdaryo viloyatining Xovos tumanida tug'ildim*» deb boshlagani sezilsa, u vaqtda «*senmi?*» deb savol berish kifoyadir.

O'quvchilarni bayonning bu turi ustida ishlashga tayyorlash uchun to'rtinchi sinf «O'qish kitobi» va «O'zbek tili» darsliklarida matnlar

berilgan. Grammatik topshiriqli bayonga «Ozod elning o'g'liman» matni misol bo'la oladi.

Imlo: bosh harflarning yozilishi eslatiladi.

Sirdaryo, Xovos, yig'i-sig'imni, magnitofon, zahoti, san'atsevar so'zlarining imlosi ustida ishlanadi.

Tahlil: Matnning birinchi «*Men 1990-yil 27-fevralda Sirdaryo viloyatining Xovos tumanida tug'ilganman*» gapi yozuv taxtasidan o'qiladi. Matn kimning tilidan hikoya qilingan? Hikoya qiluvchi nechanchi shaxsda? (Hikoya qiluvchi I shaxsda) Matndan birinchi gap ajratib olinadi va o'qitiladi. «*Men 1990-yil 27-fevralda Sirdaryo viloyatining Xovos tumanida tug'ildim*» gapining egasi, kesimi, uning shaxsi aniqlanadi (**men** – ega, **tug'ildim** – kesim). Ega va kesim ham I shaxsda kelganligi ma'lum bo'ladi.

Shu gapdagi kishini bildirgan so'zni aniqlang. «*Men*» so'zi nechanchi shaxsda? (I shaxsda) «*Men*» so'zini uch shaxsda turlab ko'ring (*men, sen, u*). Demak, shu gapimizdagi I shaxs (*men*) o'rnida III shaxsni ishlatmoqchi bo'lsak, qaysi olmosh ishlatiladi? (U olmoshi ishlatiladi.) Endi «*men*» o'rniga «*u*» olmoshini qo'yib gapni o'zgartiring-chi? «*U 1990-yil 27-fevralda Sirdaryo viloyatining Xovos tumanida tug'ildim*». Gapning shunday o'qilishi to'g'rimi? – Yo'q. Ega III shaxsda, kesim esa I shaxsda. Demak, ega bilan kesimni moslash kerak. Buning uchun nima qilinadi? Kesim (*tug'ildim*)ni III shaxsda (*tug'ildi*) shaklida berish kerak. «*U 1990-yil 27-fevralda Sirdaryo viloyatining Xovos tumanida tug'ildi*». Ana endi kesimni o'zgartirib gapni o'qing-chi? Kim *tug'ilganligi* aniqmi? Noma'lum, shuning uchun *tug'ilgan* shaxsni aniq ko'rsatish lozim. Buning uchun *tug'ilgan* shaxsga ism qo'ying. Jamoa ravishda ism qo'yiladi. (*Dilshodbek*). Ana endi «*Men*» o'rnida *Dilshodbek*ni qo'yib gapni o'qing. «*Dilshodbek 1990-yil 27-fevralda Sirdaryo viloyatining Xovos tumanida tug'ildi*». (Gap yozuv taxtasiga yoziladi). Shundan keyin ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi qismlar ham xuddi shu xilda o'rganiladi. So'ngra, matn III shaxs nomidan (bu birinchi ish bo'lgani uchun) o'qiladi. Shundan so'ng, o'qituvchi rahbarligida tuzilgan reja asosida so'zlatiladi. Agar o'quvchi III shaxs nomidan so'zlashni unutib, «*Men o'sha zahoti yig'idan to'xtabman*» desa, u vaqtda «*senmi?*» deb savol berish yetarlidir. Shundan so'ng

matn rejasi tuziladi. So'ngra shu reja asosida so'zlatiladi. Bu ish ham o'qituvchi rahbarligida bo'lishi tabiiy.

To'rtinchi sinfda bayon ustida ishlash asta-sekin murakkablashib boradi. Bu murakkablik shundan iboratki, o'quvchilarning o'zlariga reja tuzish o'rgatiladi. Hatto o'quvchilar o'zlari mustaqil tuzgan reja asosida bayon yozadilar. Bunda o'qituvchining vazifasi – o'quvchilarni matnni qismlarga bo'lib o'qishga o'rgatishdan iboratdir. To'plamda reja ustida jamoa bo'lib ishlash uchun matn berilgan.

Bu ish uchinchi sinfda olib borilgan metodik usullar va yo'llar bilan amalga oshiriladi. Bular so'z bilan tasvirlash, matnni qismlarga bo'lish (o'qituvchi bergan sarlavha asosida), o'quvchilar daftarlaridagi matnni qismga bo'lish, tanlab hikoya qilish yoki qayta tanlab hikoya qilish asosida qismga ajratishdan iboratdir.

To'rtinchi sinfda bayon rejasini jamoa bo'lib tuzish, asosan, o'quvchilarning mustaqilligini oshirishga qaratilgan. Birinchi yarim yil oxiriga borib o'quvchilar o'zlari mustaqil reja tuzishlari va matnning keng mazmunini bayon qila olishlari ko'zda tutilgan. «Sinfdo'shlar», «Aql» matnlari shunga oiddir. (122, 124-betlar)

Reja tuzishga o'rgatish jarayonida jamoa bo'lib reja bandlarining o'rnini almashtirish mashqlari ham alohida o'rin tutishi mumkin.

Bunday mashqlarning ajralib turadigan tomoni shuki, reja asosida avval ishtirok etuvchi shaxslar harakati yoki hodisa tasvirlanadi, keyin avval bo'lib o'tgan hodisalar yoki bayon qilingan hodisadan birmuncha avval bo'lgan hodisa, ya'ni tadriijiy ketma-ketlikka rioya qilinmagan holda tasvirlanadi.

Masalan, «Jasur bolalar» (88-bet) hikoyasida bolalarning ko'rsatgan jasurligi bayon qilinadi.

Mashqning so'nggi maqsadi hayotda sodir bo'layotgan hodisalarni bayon qilishdan iboratdir. Bu bo'limda barcha matnlarga aniq metodik ko'rsatmalar berilgan. Ushbu ko'rsatmalar ishni samarali tashkil qilishni ko'zda tutadi.

Shu dars turini «Qushcha» matni orqali ko'ramiz.

Darsning maqsadi: Reja tuzishga o'rgatish. Hikoyada tasvirning o'rnini kuzatish.

Darsning horishi.

I. O'qituvchi matnni o'qib beradi va savollar yordamida tahlil o'tkazadi: *«Nazir kelishi bilan qanday voqea yuz berdi? Qanday qilib in tayyor bo'ldi? Inni nima qildilar? Nima uchun in yasashga qaror qildilar? Nima uchun qushcha sayrab yubordi? Siz hikoyaning qaysi qismini eng muhim deb hisoblaysiz?»*

II. Hikoya rejasi tuziladi. O'quvchilar tahlil davomida berilgan savollarga turlicha javob berishlari mumkin. O'qituvchi o'quvchilarga o'zlari muhim hisoblagan qismga sarlavha qo'yishni tavsiya qiladi. O'quvchilar qo'ygan sarlavhalar yozuv taxtasiga yoziladi. Sarlavhalar o'qiladi, ammo muhokama qilinmaydi.

III. O'qituvchi matnni ikki marta o'qiydi. O'quvchilar rejani oxirigacha yetkazadilar. Bu ish jamoaviy ravishda o'tkazilishi mumkin. O'quvchilar tomonidan muhim hisoblangan sarlavhalar yozuv taxtasidan o'qiladi, yana qanday qismlar borligi aniqlanadi va reja tuziladi.

O'quvchilarning mustaqilligini oshirishda ularning har biriga to'liq reja tuzishni topshirish, tuzilgan rejani muhokama qilish va yagona reja tuzish juda ahamiyatli.

Rejaning namunaviy ko'rinishi:

1. In yasashga qaror qildilar.
2. In bitdi.
3. Hakim va Nazir.
4. Oradan 3–4 kun o'tdi.
5. Minnatdorchilik.

IV. Reja ustida ishlashda yangi maqsad qo'yiladi. Buning uchun quyidagi suhbat uyushtiriladi:

«Inning tayyor bo'lishi haqida hikoyada nima deyiladi? Nima uchun in yasashga qaror qilindi? Nimaga Nazir qushchani Hakimga ko'rsatdi? Qushchaning oyog'i qanday edi?»

Voqea hayotda qanday sodir bo'lgan bo'lsa, shunday yozish kerak. Bunda qaysi voqeani birinchi yozamiz? Avval qushchaning qanday qilib Nazirning qo'liga tushganini yozamiz. Keyin-chi! Nazirning nima sababdan qushchani Hakimga ko'rsatganini yozamiz.

Endi tuzgan rejamizni kuzating. Hikoyani siz aytganday yozish uchun rejamiz mosmi? Reja siz aytganday yozishni talab qiladimi? Avvalgi rejamiz bunday hikoya qilishimiz uchun mos emas ekan.

Ushbu tuzilgan rejaga yana qanday o'zgartirishlar kiritish lozimligini o'ylab ko'ring.

V. Mustaqil ish.

O'quvchilar reja bandlariga o'zgartirishlar kiritadilar va ularni izchilligini saqlagan holda ko'chiradilar.

VI. Reja asosida matn to'liq hikoya qildiriladi. Shu jarayonda (hikoya qilish paytida) matn mazmunining bog'lanishi uchun ba'zi bir uslubiy o'zgartirishlar kiritish zarur bo'ladi. Masalan: *Nazir kelishi bilan hamma qushlar uchib ketdi. Bitta yarador qush ucholmay qoldi.* Shundan so'ng rejaning ikkinchi bandiga o'tiladi.

O'quvchilarni bayon yozishga yetarli darajada tayyorlash uchun matnni ikki marta qayta so'zlatish lozim.

Shunday qilib, o'zgartirilgan reja asosidagi bayon o'quvchilarning faolligini oshiradi, ular reja tuzish va shu asosda so'zlab berishda ijodiy xususiyatga ega bo'lgan qismlarni kiritishga odatlanadilar.

Bayon ustida qisqartirilgan bayon yozishga o'rgatish murakkab masalalardan biri hisoblanadi. Bu ish o'qish darsida matnni qisqartirib so'zlashga o'rgatish bilan birga olib boriladi.

4-sinf o'quvchilarini mazmunli so'zlashga o'rgatishda quyidagilarga amal qilish kerak:

1. Hikoya yetarli darajada to'liq muhokama qilingan bo'lishi lozim.
2. O'quvchilar aniq, yaxshi o'ylab tuzilgan rejaga suyanganda holda ishlashlari lozim. Shundagina ular o'zlari ongli ravishda bayon yozish uchun kerakli fikrni, bosh mazmunni ajratib oladilar.

Agar reja o'quvchilarga tayyor holda berilgan bo'lsa, matn mazmuni bilan solishtirib chiqilishi lozim.

Ba'zan bayon darsida matn o'quvchilarning ko'zi oldida bo'lmasligi mumkin. Bunday hollarda o'quvchilar faqat eshitish sezgilariga tayangan holda ishlashlariga to'g'ri keladi. Bunda, ayniqsa, matnni ikkinchi marta o'qib berish va suhbat uyushtirishning o'rni katta.

Suhbat vaqtida o'quvchilar qaysi qism yoki qaysi gap alohida muhim o'rin tutishini aniqlab oladilar.

Qisqartirilgan bayonda reja asosida so'zlash kerak. Chunki so'zlash vaqtida eng kerakli fikrlar va zarur o'rinlar ajratib olinadi. Masalan, qisqartirilgan mazmundagi bayon darsi Z.A'lamning «Soy suvi haqidagi ertak» (118-bet) matni asosida beriladi.

Darsning maqsadi. O'quvchilarga matnning qisqacha mazmunini tushuntirish yo'llarini ko'rsatish.

Darsning borishi.

I. O'qituvchi yozuvchi insonning tabiatga bo'lgan muhabbati haqida gapirib, Z.A'lamning so'zlaridan namuna keltiradi: – *«Dehqon tog'dagi daraxtlarni kesib uy qurdiribdi Daraxtlarning ancha-munchasini bozorda pullabdi. Ammo ularning o'rniga daraxt ekmabdi. Insonlar hayotida daraxt zarurligini bilmabdi. Sizlar daraxtlar inson uchun foydali ekanligini bilasizmi? Mana, uning ertagini eshiting va xulosa chiqaring. Dehqon daraxtni ko'paytirib, uni parvarishlab nimaga erishdi?»*

II. Ertak o'qiladi.

O'qituvchi ertakni ifodali o'qiydi va uning mazmunini tahlil qiladi.

Tahlildan so'ng: *«Matnning qaysi joyi sizni tashvishga soldi?»* degan savol beradi.

O'quvchilar savolga turlicha javob beradilar. O'qituvchi javoblarni eshitib: *«Dehqon soyga suvni keltirish yo'lini topmasa, bolalari och qoladi», deb tushuntirishi kerak.*

O'qituvchi: *«O'ylab, quyidagi savolga javob bering. Suvni keltirish yo'lini topib inson nimalarga erishdi? Demak, suv, daraxtlar bizning boyligimiz ekan. Ularni tejab ishlatish, asrash kerak. Tabiatni seving va asrang».*

Shundan keyin tabiatni sevish va asrash haqida bayon yozish kerakligi aytiladi. Buning uchun ertakni to'liq hikoya qilish shart emas. Uni qisqartirib bayon qilamiz.

– *Asosan nimani bayon qilish kerak?* – degan savol beriladi.

O'quvchilar birin-ketin sanaydilar: *suv yo'q; dehqon suv topish uchun yordamga muhtoj edi; dehqon soy va qordan yordam so'rabdi.*

– *Nima uchun soyda suv oqmaydigan bo'libdi? Nega dehqon daraxtlarni kesib olgan edi?* – degan savollar beriladi.

III. Qisqa bayonga tayyorgarlik.

O'qituvchi hikoyani bo'limlarga bo'lib o'qiydi, so'ngra muhokama qiladi. Qisqartiriladigan o'rinlarni belgilaydi.

Birinchi qismda tog' etagiga ko'chib kelgan dehqonning daraxtlarga munosabati ikkita gap bilan yoritiladi. (Qolganlari qisqartiriladi.) *Tog' etagiga ko'chib kelgan dehqon tog'dagi daraxtlarni kesib uy quribdi. Ancha-munchasini bozorda pullabdi.*

Ikkinchi qismda faqat dehqonning suv yo'qligini bilib qolgani ifodalanadi. Bunga 3 ta gap bilan javob berish mumkin. *Dehqon bahorda ekin ekibdi. Ularni sug'ormoqchi bo'libdi. Qarasa suv yo'q ekan.*

Uchinchi qismda soyda ham suv yo'qligi belgilanadi. Qolganlari qisqartiriladi. Bu ham ikkita gap bilan ifodalanadi. *Dehqon soydan suv so'rabdi. Soyda ham suv yo'q ekan.*

To'rtinchi qism – qisqartirilmaydi. 5 ta gap bilan ifodalanadi.

Beshinchi qism – qisqartirilmaydi.

Dehqonning o'z xatosini to'g'rilash uchun qilgan ishi yoritiladi. Bu to'rtta gap bilan ifodalanadi.

Oltinchi qismda dehqonning hayoti ikkita gap bilan ifodalanadi: *«Dehqon ekinini sug'oribdi. Bola-chaqalari bilan yaxshi hayot kechiribdi»*. O'qituvchi yozuv taxtasidagi rejani ochadi. Reja bandlari to'g'risiga beshta gap bilan javob berish kerakligi yoziladi.

Shu usulda ish olib borilganda bayon hajmi uncha katta bo'lmaydi:

«Tog' etagiga ko'chib kelgan dehqon tog'dagi daraxtlarni kesib uy quribdi. Ancha-munchasini bozorda pullabdi.

Dehqon bahorda ekin ekibdi. Ularni sug'ormoqchi bo'libdi. Qarasa, suv yo'q ekan.

Dehqon soydan suv so'rabdi. Soyda ham suv yo'q ekan.

Dehqon qor oldiga boribdi. Undan suv so'rabdi. Bu gapni eshitgan qorning achchig'i kelibdi. Soyga suv kelmagani uchun dehqonni ayblabdi. Chunki namni saqlab turadigan daraxtlarni dehqonning o'zi kesib ketgan ekan.

Qor to'g'ri aytgan ekan. Dehqon bir talay ko'chatni toqqa ekibdi. Soydan suv oqadigan bo'libdi.

Dehqon esa ekinini sug'oribdi. Bolalari bilan yaxshi hayot kechiribdi».

IV. Bayon reja asosida va tayanch so'zlar yordamida yoziladi. Tayanch so'zlarni o'qituvchi to'liq matndan olmay, o'zi avval qisqartirib yozib kelgan matndan tanlab oladi.

V. Yakunlash.

Bayon yozib tugallangandan so'ng, ikkita-uchta yaxshi yozilgan ishlarni o'qitish, bosh g'oya to'g'ri ifodalandimi yoki kerak bo'lmagan ma'lumotlar bormi-yo'qligini muhokama qilish kerak?

4-sinfda qisqartirilgan bayon yozishda o'quvchilarga qulaylik tug'dirish maqsadida ular bayonni o'qishlari, mustaqil reja tuzishlari va reja asosida qisqartirib bayon yozishlari uchun matn o'quvchilarning ko'zi oldida bo'lishi kerak. Buning uchun 4-sinf «O'qish kitobi»dagi mos matnlardan foydalanish tavsiya etiladi. Shunga ko'ra qisqartirilgan bayon turi ta'limiy xususiyatlarga ega bo'ladi.

Bayon yozishga tayyorgarlik vaqtida matn mazmunini so'zlash bayon mazmuniga qarab turlicha bo'lishi mumkin.

Ijodiy qisqartirish, tanlab yozish, o'zgartirilgan reja asosidagi qisman tasvir bor bayon yozish vaqtida matn mazmunini so'zlash alohida ahamiyatga ega. Chunki o'quvchilar bilan birga tuzilgan reja va darsda matnning qismlarga bo'linishi haqidagi suhbat o'qituvchidan ko'p vaqt talab qiladi. Bayonning faqat qiyin joylarini qisqagina tushuntirish kerak. Uning boshlanishi, birinchi qismdan ikkinchi qismga, bog'lanishini bir daqiqada izohlab o'tish kifoyadir.

Matnning o'zgartirilgan gaplari va qismlari bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilarga qayta so'zlatilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

4-sinfda bayon matni mavzusining kengayishi o'quvchilar nutqida yangi so'zlarning ko'payishiga olib keladi. Shu bilan birga, o'quvchilar matnlarda uchraydigan timsolli ifodalarga e'tibor berishga va ularni bayonda ishlatishga o'rgatib boriladi.

To'rtinchi sinfda o'quvchilar bilan matndagi imlosi qiyin so'zlar ustida ish olib borilganda, vaqt ikkinchi, uchinchi sinflardagidek kam bo'lmasligi kerak. Chunki o'quvchilarning savodxonligi oshgan bo'lishiga qaramasdan, oldingi sinflardagiga qaraganda xatolar soni oshib borishi mumkin. Buning sababi shundaki, matnlarning hajmi katta va ular mazmun jihatdan turli-tumandir.

Shuningdek, hali o'rganilmagan qoidalarga doir so'zlar ham uchray turadi. Ba'zi bir o'quvchilar matn mazmunini o'zlari bilganlaricha, tushunganlaricha bayon yozishlari ham xatolar sonining ko'payishiga sabab bo'ladi.

Imlo va gap tuzish ona tili dasturiga asoslangan holda beriladi.

Kerakli imloga tegishli matnlarni yozishdan ilgari ma'lum qoida va mavzular ona tili darslarida takrorlanishi, ba'zi matnlardagi so'zlar bayon matnidan tanlab olinishi va mashqlar (masalan, **ko'rish-eshtitish**, **ijodiy diktant**, **ko'chirib yozish**, **fonetik tahlil** kabi mashqlar)ga kiritilishi kerak.

To'plamda aniq o'rganilayotgan qoida va imloga doir so'zlar ko'p bo'lgan matnlarga alohida tavsiyalar beriladi. Masalan, o'quvchilar daftarlariga matnni to'liq ko'chirib olishlari mumkin. Matnning bir qismidan ko'chirib yozish, yana bir qismidan tahlil uchun foydalanishlari lozim. Endi o'quvchilar bayon rejasini daftardagi matn asosida tuzadilar. Bu esa reja tuzishda o'quvchilarga qulaylik tug'diradi.

Shunday qilib, ona tili darslaridagi mashqlarda bayon matnidan foydalanish navbatdagi bayon darsiga zamin hozirlaydi.

Agar o'rganilayotgan qoida qiyin bo'lsa yoki hali o'rganilmagan mavzuga doir gaplar («Ko'chirma gap» mavzusiga oid gaplar) yozuv taxtasiga yoziladi. O'quvchilar ularni ko'chirib oladilar.

Bayonda xatolar kam bo'lishi uchun o'quvchilarning o'zlari ishtirok etishlarini ta'minlash, ya'ni rejalarni tuzishda hamda qayta so'zlanayotgan paytda imlosi qiyin so'zlarni o'quvchilarning o'zlari aniqlashlari, ularni yozuv taxtasida yozib ko'rsatishlari lozim.

To'rtinchi sinfda ta'limiy bayon yozish vaqtida imlo lug'atidan foydalanishga o'rgatish ham alohida ahamiyatga ega.

Ammo bunda o'quvchilar lug'atga doimo tayanib ishlashga o'rganib qolmasliklari kerak. Shuningdek, o'quvchilarning faolligini yanada oshirishda imlo tahlilidan foydalanish yaxshi natija beradi.

Matnni o'qib, tahlil qilib bo'lgandan keyin, o'qituvchi o'quvchidan matndan o'rganilgan imloga doir so'zni aniqlashi va uning yozilishini tushuntirib berishini so'rashi lozim.

To'rtinchi sinfda bayon tahliliga alohida soat ajratish ko'zda tutiladi. Dars shunday rejalashtirilishi lozimki, har bir o'quvchi o'zi yo'l qo'ygan uslubiy yoki imloviy xatolarini tushunsin.

O'quvchilarning xatolarini tahlil qilish jarayoni to'rtta asosiy ish turlaridan tashkil topadi:

1. O'qituvchining tekshirish natijalari haqidagi tushuntirishi.
2. Yozma ishlardagi xatolarni jamoa bo'lib muhokama qilish va to'g'rilash yo'llari.
3. O'quvchilarning mustaqil ishlari.
4. Ishga yakun yasash.

Bu ish turlari dars davomida o'rni almashtirilgan holda amalga oshirilsa ham bo'ladi. Har bir dars bosqichida ishni shunday tashkil qilish kerakki, butun sinf diqqati ishning bir turiga qaratilmog'i va shu

ish chegarasida barcha topshiriq va xatolar ustida ish olib borilmog'i lozim.

Bu darslar, ayniqsa, o'quvchilar bayonga mustaqil reja tuzib yozganlarida muhim hisoblanadi. O'qituvchi ishlarni tekshirish vaqtida reja sifatiga e'tibor beradi va uni alohida baholaydi hamda tahlil o'tkazish uchun xatolarni turlarga ajratadi.

Eng ko'p uchraydigan umumiy xatolar – matn qismlari chegaralanishining noto'g'ri bo'lishi; matn juda ko'p qismlarga ajratib yuborilishi, tanlangan sarlavhaning qism mazmuniga mos kelmasligidir.

O'qituvchi to'rtinchi sinfda o'quvchilarning bayonini tahlil qilishni yana boshqacha ko'rishda, ya'ni umumiy ishdan boshlashi mumkin. O'qituvchi matnni o'qiydi va unda nechta qism borligini so'raydi. O'quvchilar har bir qism nechta gapdan tuzilganini aytadilar va nima uchun rejaning bir qismiga birlashtirishni tushuntiradilar. O'qituvchining o'zida reja namunasi, albatta, bo'ladi. Ammo barcha o'quvchilarning tuzgan rejasiga o'qituvchining rejasi mos kelishi shart emas. Masalan, o'qituvchi «Pahlavon Mahmud» hikoyasiga quyidagicha reja tuzgan bo'lishi mumkin:

Reja namunasi:

1. Pahlavon Mahmud qachon, qayerda tug'ildi?
2. U nimalarni o'rgandi?
3. Pahlavon Sharq mamlakatlarida nima qildi?
4. Qayer ziyoratgohga aylandi?

yoki

1. Pahlavon Mahmud dunyoga keldi.
2. U bahodir bo'lib tanildi.
3. Po'stindo'zlik bilan shug'ullandi.
4. Muqaddas ziyoratgoh.

O'quvchilarning tuzgan rejaları jamoa ravishda muhokama qilinadi. O'quvchilardan biri hikoyani to'rt qismga ajratganini aytadi.

Suhbat paytida u o'zi bo'lgan qismlarini matndan o'qib beradi: «Pahlavon Mahmud 1247-yil Xiva yaqinida po'stindo'z oilasida dunyoga keldi».

O'qituvchi va o'quvchilar hikoyaning bunday bo'linishini ma'qul topadilar.

O'qituvchi rejadagi to'g'rilanishi kerak bo'lgan jumalarning tagiga chizib qo'yadi. Birgalikda tahlil qilingandan so'ng o'quvchilar ularni to'g'rilaydilar.

O'qituvchi o'quvchining daftariga quyidagicha bir-ikkita ko'rsatma yozishi mumkin. Masalan: «Rejaning uchinchi qismini mukammalroq bayon qilish kerak», «Senda bu voqeaning oxiri yo'q», «Bu yerda kim to'g'risida gapirayotganing tushunarsiz», «Shu parchani uchta gap bilan yoz» va hokazo.

O'qituvchi tomonidan daftarda yozilgan topshiriqlar o'quvchi bajarishi uchun tushunarli bo'lishi kerak.

O'quvchi darsda bajarmoqchi bo'lgan topshiriqni o'qituvchi bilan maslahatlashib yozadi. O'quvchi gap tuzishda yo'l qo'ygan kamchiliklarini ham mustaqil tarzda to'g'rilaydi. Agar xatolar bir qator o'quvchilarda aynan o'xshash bo'lsa, u holda alohida mashqlar o'tkazish lozim. Masalan:

1. Yozuv taxtasida berilgan so'zlardan gap tuzing.
2. Savol o'rniga tushirib qoldirilgan so'zni yozing.
3. Yozuv taxtasida berilgan chizmani to'ldiring.

O'quvchiga juda ko'p miqdordagi uslubiy xatolarni mustaqil to'g'rilash tavsiya etilmaydi.

O'quvchilarning yozma nutqlaridagi kamchiliklarini hisobga olish jarayonida o'qituvchi til darslarida o'rganiladigan dastur materiallarini ham o'rganishga erishadi.

TAYYOR REJA ASOSIDA TO'LIQ BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

To'g'rilik

Qadim zamonda bir podsho saroy qurdirmoqchi bo'libdi. U ustalarni chaqirib, maqsadini aytibdi.

Ustalar shahar va qishloqlardan to'g'ri o'sgan daraxtlarni qidirishibdi. Oxiri yolg'iz yashovchi bir kampirning hovlisidagi to'g'ri o'sgan terakni tanlashibdi. Ular kampirga tillo tangalar berib, terakni kesib olib ketishibdi.

Hunarmandlar terakdan ustun tayyorlabdilar. Uni saroyning o'rtasiga o'rnatibdilar. Ustunni naqshlar bilan bezabdilar. U saroy chiroyini ochib yuboribdi.

Odamlar saroyini ko'rgani kelishibdi. Terak to'g'ri o'sgani uchun chiroyli bezanib, odamlar e'tiborini o'ziga tortibdi va izzat-ikromga erishibdi. (75 so'z)

Tahlil: Podsho nima qilmoqchi bo'libdi? Ustalar nima qilibdilar? Nima saroy chiroyini yana ham ochib yuboribdi? Nima uchun terak izzat-ikromga erishibdi?

Reja:

1. Podsho saroy qurdirmoqchi bo'libdi.
2. To'g'ri o'sgan terak.
3. Ustun saroy chiroyini ochib yuboribdi.
4. Terak izzat-ikromga erishibdi.

Tayanch so'zlar: *huzuriga, hunarmand, naqshlar, e'tiborini, izzat-ikrom.*

Matndagi *huzuriga, tillo tangalar, naqshlar, izzat-ikrom* so'zlari o'rnida qanday so'zlarni ishlatish mumkin?

To'lqin qutqarildi

Mahalladan anhor o'tadi. Anhor ustida ko'prik bor. Ko'prikdan odam, mashina, arava o'tib turadi.

Bir kuni To'lqin koptogi bilan anhorga tushib ketdi. U dam cho'kib, dam suvning yuziga chiqib oqib borardi. Buni bir chol ko'rib qoldi va odamlarni yordamga chaqirdi.

Shu payt militsioner amaki paydo bo'ldi. U tezda kiyimlari bilan o'zini suvga tashladi. U To'lqinni suvdan zo'rg'a olib chiqdi.

Militsioner amakidan hamma xursand bo'ldi. (65 so'z)

Imlo: Qator kelgan bir xil undoshli so'zlar va *x-h* undoshlarining yozilishi eslatiladi, *anhor* so'zi ustida ishlanadi.

Tahlil: Birinchi xat boshida nima deyilgan? Nima uchun chol odamlarni yordamga chaqirdi? Shu payt kim paydo bo'ldi va u nima qildi? Kimdan odamlar xursand bo'ldi?

Reja:

1. Anhor ustidagi ko'prik.
2. To'lqin anhorga tushib ketdi.
3. Militsioner amaki paydo bo'ldi.
4. Hamma xursand.

Tayanch so'zlar: *anhor, militsioner, hamma.*

Ziyrak

Qish. Qor gupillab yog'moqda. Zohidga g'ingshigan ovoz eshitildi.

Zohid atrofga qaradi. Qayrag'och yonida shumshayib yotgan kuchukchani ko'rdi. Uni uyiga olib keldi.

Zohid kuchukchaga «Ziyrak» deb nom qo'ydi. Kuchukchani uzoqqa otilgan narsani olib kelishga o'rgatdi. Ovga olib bordi.

Bir kuni Zohidning otasi Qosim aka Ziyrakni olib ovga bordi. U bir tulkini otib yarador qildi.

Ziyrak tulki tomon yugurdi. Ota it orqasidan yetib bordi. Ziyrak tulkinging bo'g'zidan tishlab, qorga bosib, otaga yordam berdi. (72 so'z)

Imlo: ketma-ket kelgan bir xil undoshli so'zlar (*gupillab, uzoqqa*) ustida ishlanadi, *h-x* undoshlarining yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Birinchi, ikkinchi xatboshidan nimalarni bildingiz? Zohid Ziyrakka nimalarni o'rgatdi? Zohid dam olish kunlari nima qildi? Ovda otaga Ziyrak qanday yordam berdi?

Reja:

1. Zohid kuchukcha topib oldi.
2. Zohid va Ziyrak.
3. Qosim ota ovga bordi.
4. Otaga yordam.

Tayanch so'zlar: *shumshayib, gupillab, uzoqqa.*

Qulun tuzaldi

Anvar yilqi fermasiga borib turadi. Qorako'z nomli biyani parvarishlaydi. Otboqar Qorako'zni quluni bilan yaylovga chiqarib yubordi. O'sha kuni Anvar otxonaga bordi. U yerda oyoqlarini cho'zib, ko'zlarini yumib yotgan qulunni ko'rdi. U zo'rg'a nafas olardi. Anvar qulunning peshonasini silagan edi, qo'li qon bo'ldi. Tezda qulunni mol doktoriga olib bordilar. Shifokor qulunni tekshirib, dori berdi.

Anvar dorini qulunning peshonasiga surkab turdi. Dorixonadan so'rg'ich sotib oldi. Unga har kuni Qorako'zning sutidan quyib emizdi. Qulun asta-sekin tuzalib, o'ynoqlay boshladi.

Anvar hozir o'quvchi. U katta bo'lganda mol doktori bo'lmoqchi.
(87 so'z)

Imlo: *p-b* undoshlarining yozilishi eslatiladi. *Qorako'z, otboqar, qulunning, ahvoli, otxona* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Birinchi xatboshi nima haqida? Qulunning betob bo'lishiga sabab nima? Nima uchun qulunni doktorga olib bordilar? Qulunga kim dori berdi?

Topshiriq: Qulunning doktorga borish sababini so'zlang. O'quvchilar matnni qayta hikoyalaydilar, so'ngra yozadilar.

Reja tuzish uchun savollar:

1. Anvar nimalarni yoqtiradi?
2. Otboqar nima qildi?
3. Anvar otxonada nimani ko'rdi?
4. Nima uchun qulunni doktorga olib bordilar?
5. Anvar qulunning tuzalishi uchun nimalar qildi?

Tayanch so'zlar: *Qorako'z, biyani, otboqar, otxonaga, qulunning, doktor.*

TAYYOR REJA ASOSIDA MATNDAN TANLAB BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Quyunchilik fermasi

Maktab quyunchilik fermasining boshlig'i uyida quyon boqishni xohlovchi bolalarni aniqladi. U quyonboqarlarga bir juftan quyon beradigan bo'ldi.

Alisher – bo'lg'usi fermer. U maktab fermasi boyligiga boylik qo'shmoqchi bo'ldi. Shuning uchun quyunchilik fermasi boshlig'idan uyida boqish uchun bir juft quyon olib keldi.

Otasi quyonlarga darrov uya yasab berdi. Alisher quyonlarni boqishda quyonboqarlardan yordam olib turdi.

Oradan bir yil o'tdi. Quyonlar yigirmatadan oshib ketdi. Alisher o'nta quyonning terisini maktab fermasiga topshirdi.

Alisher maktab boyligiga boylik qo'shdi. Eng muhimi – mehnat qilishni o'rgandi. Maktab quyunchilik fermasining a'zolari Alisherdan minnatdor bo'lishdi. *(87 so'z, 65–70 so'z bo'lishi ham mumkin.)*

Imlo: bo'g'in ko'chirish qoidasi eslatiladi. *Juft* so'zining yozilishi va uning o'rnida qanday so'z ishlatish mumkinligi tushuntiriladi.

Bir unli tovushdan hosil bo'lgan bo'g'inlarni birinchi yo'lda qoldirib bo'lmasligi va ikkinchi yo'lga ham ko'chirib bo'lmasligi (jamo shaklida) uqtiriladi.

Tahlil: Alisherning maqsadi nima edi? Hikoyadan nimani o'rgandingiz? Nima uchun maktab quyunchilik fermasi a'zolari Alisherdan minnatdor bo'lishdi?

Topshiriq: Alisherning maktab boyligiga qo'shgan hissasini ifodalang.

«Alisher – bo'lg'usi fermer» mavzusida bayon yozing. *(Bayon 70–75 so'zdan iborat bo'lishi mumkin.)*

Reja:

1. Alisher – bo'lg'usi fermer.
2. Otasining yordam berishi.
3. Oradan bir yil o'tdi.
4. Minnatdor bo'lishdi.
5. Hikoyaning ahamiyati.

Tayanch so'zlar: *fermer, juft, quyonboqar, eng muhimi, mehnat, a'zolari.*

Inoqlik

Dunyoda bir kaptar yashar ekan.

Bir kuni yer qimirlab kaptarning uyasi buzilibdi. Tinchligini yo'qotgan kaptar shahar ustida kun bo'yi uchib yuribdi.

Bir vaqt qaldirg'och kaptarni ko'rib qolibdi. Hol-ahvol so'rabdi. Kaptar uyi buzilib ko'chada qolganini aytibdi.

Qaldirg'ochning uyi zarar ko'rmagan ekan. U do'stini uyiga taklif qilibdi. Kaptar qaldirg'ochnikida tinch yashay boshlabdi.

Oradan kunlar o'tibdi. Qaldirg'och uyiga yaralanib kelibdi. Uning ko'kragi qonga belangan edi.

Kaptar darhol buloqdan suv keltirib beribdi. So'ng do'stiga yumshoq joy hozirlabdi. O'zining chap qanotini do'stiga to'shab beribdi. O'ng qanotiga o'zi yotibdi. Qaldirg'och tinch uxlab orom olibdi. (90 so'z, bayon 60–70 so'zdan iborat bo'lishi ham mumkin.)

Imlo: *p–b, p–f* undoshlari, *i–u* unlilarining yozilishi va juft so'zlarning yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Qanday qilib kaptar qaldirg'ochga uchrab qoldi? Nima uchun kaptar qaldirg'ochnikida yashay boshladi? Kaptar qaldirg'ochga qanday yordam berdi? Siz ertakdan qanday xulosaga keldingiz?

Topshiriq: Nima uchun kaptarning qaldirg'och uyida yashaganini so'zlang va yozing.

Bayonni qayta tanlab hikoyalashdan so'ng yozing.

Reja:

1. Tinchligini yo'qotgan kaptar shahar ustida uchib yuribdi.
2. Qaldirg'och kaptarni ko'rib qolibdi.
3. Kaptar qaldirg'ochning uyida yashay boshladi.
4. Sizning ertak haqidagi fikringiz.

Tayanch so'zlar: *baxtsizlik, yo'qotgan, taklif, yaralanib, darhol, hozirlabdi.*

Ona ayiq

O'rmonda ona ayiq bolasi bilan yashar edi.

Kunlarning birida ayiqcha bir oyog'ini bosolmay qoldi. Ona ayiq bolasini o'rmondagi yog'och kulba oldiga olib bordi. O'zi ko'zdan g'oyib bo'ldi.

O'rmonchi darchadan ayiq va uning bolasini ko'rib turgan edi. U tashqariga chiqdi va ayiqchaning yoniga bordi. Qarasa, uning bir oyog'iga tikan kirib, maddalab ketibdi.

O'rmonchi bemorni kulbaga olib kirdi. So'ng o'tkir pichoqni olovda qizdirdi. Pichoq sovugach, ayiqchani yarasini kesdi. Tikanni olib tashladi. Yaraga malham qo'yib, doka bilan bog'ladi. Keyin ayiqchani so'qmoqqa qo'yib yubordi.

O'rmonchi kulbaga qaytib kirdi. Darchadan ayiqchani kuzatib turdi. Shu payt ona ayiq paydo bo'ldi va bolasini olib o'rmonga jo'nadi. (101 so'z)

Imlo: *b-p* va *d-t* undoshlarining yozilishidagi farqi, juft so'zlarning orasiga chiziqli qo'yib yozish va bo'g'inga ko'chirib yozish qoidasi eslatiladi.

Tahlil: Nima uchun ona ayiq bolasini kulba yoniga olib keldi? O'rmonchi darchadan nimani ko'rdi va nima qildi? O'rmonchi bemorni qanday davoladi?

Topshiriq: O'rmonchi nimani ko'rgani va ayiqchani qanday davolaganini so'zlang hamda yozing. Bayonni qayta hikoyalashdan so'ng yozing. Bayon 60–70 so'zdan iborat bo'lishi mumkin.

Reja:

1. O'rmonchi ayiqchani yoniga keldi.
2. Bemor kulbada.
3. Bemorni davoladi.
4. Ayiqcha tuzaldi.

Matndagi *bemor (ayiqcha)*, *kulba (uy)* so'zlari o'rnida yana qanday so'z ishlatish mumkinligini so'rab aniqlanadi.

Tayanch so'zlar: *maddalab, sovugach, pichoq, malham, so'qmoqqa.*

Ona xursand

Basira opa qizlariga guldor, chiroyli matolardan bejirim kiyimlar tikib beradi. Sochlariga qip-qizil lenta bog'lab qo'yadi. Maktabga qo'g'irchoqdek qilib jo'natadi. Fotima bilan Zuhraga hammaning havasi keladi.

Nima bo'ldi-yu, Basira opa zinadan yiqilib tushdi. U oyog'ini ushlaganicha o'tirib qoldi.

Tez yordam mashinasini chaqirishdi. Shifokor Basira opani kasalxonaga olib ketdi. Ona ancha kun davolandi. So'ngra uyiga qaytib keldi.

Onaning oyog'i gipslangan. Uni karavotga yotqizib qo'yishdi. Basira opa o'rnidan zo'rg'a turadi, zo'rg'a o'tiradi, zo'rg'a yotadi.

Fotima bilan Zuhra onalariga mehribon. Ular onalariga navbat bilan qarashdi. Ona tezda tuzalib ketdi. U qizlaridan xursand bo'ldi. (91 so'z)

Imlo: *qo'g'irchoqdek, gipslangan, karavotga* so'zlarining imlosi ustida ishlanadi.

Tahlil: Nima uchun tez yordam mashinasi keldi? Basira opaning ahvoli qanday? Ona nega qizlaridan xursand?

Topshiriq: Basira opaning nima sababdan kasalxonaga tushganligini, davolanaganligini va tuzalib ketganligini so'zlang va yozing. O'quvchilar bayonni qayta hikoyalashdan so'ng yozadilar. (*Bayon 70–75 so'z bo'lishi mumkin.*)

Reja:

1. Zinadagi voqea.
2. Tez yordam.
3. Oyog'i gipslandi.
4. Ona xursand.
5. Hikoyadan chiqarilgan hulosasi.

Tayanch so'zlar: *zinada, gipslangan, karavotga.*

MATN MAZMUNINI QISQARTIRIB BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

(Tayyor reja asosida)

Soy suvi haqida ertak

Qadim zamonda bir dehqon bola-chaqasi bilan tog'ning tagiga kelib joylashibdi. Tog'ning usti daraxtzor ekan. Yonidagi soydan suv oqarkan.

Dehqon to'rt tanob yerni haydabdi. Ekin ekib, soydan suv olib sug'oribdi. Keyin tog'dagi daraxtlarning ancha-munchasini kesib uy quribdi. Ko'pini bozorda pullabdi.

Oradan bir yil o'tibdi. Bahor kelibdi. Dehqon yerni haydab, sug'ormoqchi bo'libdi. Qarasa, soyda suv yo'q ekan.

Dehqon qorning oldiga boribdi, undan suv so'rabdi. Qor soyga suv kelmagani uchun dehqonni ayblabdi.

Qor to'g'ri aytibdi. Chunki namni saqlab turadigan daraxtlarni dehqonning o'zi kesib ketgan ekan.

Dehqon bir talay ko'chat olib kelib toqqa o'tqazibdi. Soydan yana suv oqadigan bo'libdi.

Dehqon esa ekinni sug'orib, bola-chaqasi bilan yaxshi hayot kechiribdi. *(111 so'z, 50–60 so'z atrofida bo'lishi ham mumkin.)*

Imlo: *b–p, t–d* undoshlarining imlosi eslatiladi.

Tahlil: Nima uchun soydagi suv quridi? Soydagi suvning qurishida kim aybdor? Uni qanday bildingiz? Soyga suv kelishi uchun dehqon nima qildi?

Qisqartirib bayon yozishga tayyorlanish:

1. Hikoyani to'liq qayta so'zlang.

2. Hikoyadan dehqon haqida nima bildingiz? (Suvsizlikning yuzaga kelishi, dehqonning suvsizlikdan tashvishlanishi va shu tashvishdan qutilish uchun nima ish qilganini bayon qiling.)

3. Hikoyani berilgan reja asosida bayon qiling. Rejaning har bir savoliga 2–3 gap bilan javob bering.

Reja savollari:

1. Dehqon tog'dagi daraxtlarni nima qildi? *(2 ta gap)*

2. Bir yildan so'ng qanday voqea yuz berdi? *(2 ta gap)*

3. Dehqon o'z aybini qanday bildi? (3 ta gap)
4. Qor soyga suv kelmagani uchun kimni aybladi? (2 ta gap)
5. Qanday qilib soyga suv keldi? (2 ta gap)

Tayanch so'zlar: *tanob, ancha-munchasini, toqqa.*

Qulog'i yo'q ekan

Avtobus yuradigan yo'l tepalikdan o'tardi. Ko'chaning ikki tarafidagi o'tlar kechasi yog'ib o'tgan yomg'irdan yashnab ketgandi. Qizil, pushti, binafsha gullar ko'ngil ochardi. Sof havoda odam huzur qilardi. Qushlar tinmay sayrardi.

Avtobus tepada to'xtadi. Undan yo'lovchilar tushdi. Saodat ukasi Jasurning qo'lidan ushlab olgandi. Sal yurgach, Jasur opasining qo'lidan chiqib, pastga yugurdi. Olcha daraxti oldida to'xtadi. Olchanning novdasini sindirib oldi. Uning yaprog'i aralash hosilini sidirib tashladi. So'ng novdani havoda qilichdek o'ynata boshladi. Saodat Jasurning bu ishi uchun koyidi.

Jasur sakrab-sakrab bug'doyzorga kirdi. Qo'lidagi olcha novdasi bilan to'lishgan donlarni savalay ketdi. Ularning ketidan kelayotgan dehqon yigit:

- Hoy bola, buyoqqa chiq! Donni nobud qilasan-ku!, – dedi.
- Siznikimas-ku!, – dedi Jasur.

Dehqon jahl bilan Jasurga qarab yurgandi, Saodat ukasining qo'lidan tortdi.

Dehqon norozi bo'ldi. Saodatga ukasining qulog'i yo'qligini aytdi. (125 so'z, 60–70 so'z atrofida bo'lishi ham mumkin.)

Reja:

1. Avtobus tepada to'xtadi.
2. Jasur pastga yugurdi.
3. Jasur bug'doyzorga kirdi.
4. Dehqon yigit va Jasur.
5. Dehqon norozi bo'ldi.

(Reja taxminiy beriladi. O'qituvchi o'quvchilar imkoniyatidan kelib chiqib, uni o'zgartirishi mumkin.)

Tayanch so'zlar: *avtobus, hosilini, koyidi, sakrab-sakrab, ularning ketidan kelayotgan dehqon yigit:*

- Hoy bola, bu yoqqa chiq! Donni nobud qilasan-ku!, – dedi.
- Siznikimas-ku!, – dedi Jasur.

(O'quvchilar ko'chirma gapni yozuv taxtasidan ko'chirib yozadilar.)

Olapar

Yozgi ta'til kunlaridan birida shunday hodisaning guvohi bo'ldik, deb o'z hikoyasini boshladi Farrux.

Tush payti edi. Qo'ylar va Olapar devor soyasida dam olardi. Bolalar loydan har xil o'yinchoqlar yasab o'ynashardi. Sobir birdan: «Qochinglar, ilon», deb qichqirib yubordi. Ariq bo'yidagi o'tlar orasidan katta olachipor ilon sudralib chiqib, bolalar tomon kelardi. Bolalar qiy-chuv ko'tarib qocha boshladilar.

Shu payt Olapar o'rnidan turdi. U bolalar bilan ilon o'rtasida paydo bo'ldi. Yo'li to'silgan ilon qomatini yarim metrcha tik qilib, itga hujum qildi. O'rtada olishuv boshlandi. Ilon birdan itning yuqori jag'ini chaqib, zaharladi.

Jalil ota yetib kelganda ilon butoqlar orasiga kirib, g'oyib bo'lgandi. Bolalarni xavfdan qutqargan Olapar halok bo'lgandi.

Ertasi kuni bolalardan biri qayerdandir chiroyli bir kuchukcha olib keldi. Unga «Olapar» deb nom qo'yildi. Kuchukchani boqib, cho'pon otalariga hadya qilishdi. (125 so'z, 65–75 so'z atrofida bo'lishi ham mumkin.)

Imlo: *ta'til, olachipor, metrcha, hujum* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Bolalar tush payti nima qilishardi? Nima uchun bolalar qiy-chuv ko'tarishdi? Olishuv kimlar o'rtasida bo'ldi? Jalil ota yetib kelganda qanday hodisa yuz bergandi?

Matn mazmunini qisqartirib so'zlashga tayyorlash:

1. Matn mazmunini to'liq so'zlang.
2. Berilgan reja bilan tanishib chiqing.
3. Matndagi qaysi qism tushirib qoldirilsa, asosiy mazmunga putur yetmaydi? (birinchi va oxirgi qism)

Reja:

1. Tush payti edi.
2. Olapar paydo bo'ldi.
3. Olishuv boshlandi.
4. Jalil ota.

Reja asosida ikki-uch o'quvchi matn mazmunini so'zlaydi.

Tayanch so'zlar: *har xil, «Qochinglar, ilon» deb, olachipor, qiy-chuv, yarim metrcha, hujum, zaharladi, xavf, halok.*

Tuyaqush va Arslon

Uchinchi sinfda bizni o'qitgan ustozimiz Eshonbek domla har xil qiziq-qiziq hikoyalar aytib, dars o'tardilar. Bir kuni bizga qiziqarli hikoya aytib berdilar.

Tuyaqush bilan Arslon do'st tutinishibdi. Qiynalib qolganda bir-biriga yordam berishga va'da berishibdi.

Kunlar o'tibdi. Uzoqdan Tuyaqushning Arslonni yordamga chaqirgan ovozi eshitilibdi. Arslon do'sti tomonga yuguribdi. Yetib borsa, Tuyaqush hech nima bo'lmagandek, yallo qilib yurgan emish. Arslon Tuyaqushdan nima uchun chaqirganini so'rabdi. Tuyaqush Arslonning va'dasi esidami, yo'qmi, sinamoqchi ekan. Arslon orqasiga qaytib ketibdi.

Oradan bir necha kun o'tibdi. Tuyaqush Arslonni yana chaqiribdi. Arslon yugurib kelsa, yolg'on ekan.

Bir kuni Tuyaqushni bo'rilar o'rab olibdi. U jon-jahdi bilan Arslonni chaqiribdi. Arslon eshitibdi, lekin bormabdi. Tuyaqush sinamoqchi bo'lsa kerak, deb o'ylabdi. Tuyaqushni esa bo'rilar yeb ketibdi.

Xulosa shuki, yolg'on so'zlash yomon ekan. Inson doimo rostgo'y bo'lishi lozim. *(128 so'z, 75–80 so'z atrofida ham bo'lishi mumkin.)*

Ish «Olapar» matnidagi singari olib boriladi. (Bunda birinchi va to'rtinchi qism tushib qoladi.)

Imlo: *bir-biriga, yallo, jon-jahdi* so'zlari imlosi ustida ishlanadi.

Reja:

1. Do'stlar va'dalashdi.
2. Kunlar o'tibdi.
3. Tuyaqushni bo'rilar o'rab olibdi.
4. Xulosa.

(Reja taxminiy beriladi. O'qituvchi o'quvchilar imkoniyatidan kelib chiqib uni o'zgartirishi mumkin.)

Tayanch so'zlar: *va'da berishibdi, yallo qilib, jon-jahdi, yeb ketibdi, xulosa, yolg'on, rostgo'y.*

O'QUVCHILAR TOMONIDAN BIRGALIKDA TUZILGAN REJA ASOSIDA BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Aql

Bir cholning to'rt o'g'li bor ekan. Bir kuni chol o'g'illarini chaqirib, o'zining qarib qolganligini aytibdi. O'g'illaridan qaysi biri aqlli, davlatmand bo'lsa, o'sha merosxo'r bo'lishini bildiribdi.

Katta o'g'il oltin uzugini, ikkinchi o'g'il zarbof choponini ko'rsatibdi.

Uchinchi o'g'il javohirlar qadalgan kamarini ko'rsatibdi.

Kenja o'g'ilda boylik yo'q ekan. Faqat mehnatkash qo'li, botir yuragi, aqlli boshi borligini aytibdi.

Kenja o'g'ilning javobi cholga yoqibdi. Davlatini unga meros qilib qoldiribdi. Katta o'g'illariga esa uning so'zidan chiqmaslikni tayinlabdi. (72 so'z)

Imlo: *aqlli, davlatmand, oila, uzugi, zarbof* so'zlarining yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Chol o'g'illarini yig'ib nima dedi? Katta o'g'il qanday javob qildi? Ikkinchi o'g'il nima ko'rsatdi? Uchinchi o'g'il-chi? Kimning javobi cholga yoqdi?

Reja:

1. Chol o'g'illarini chaqirdi.
2. Oltin uzuk.
3. Zarbof chopon.
4. Kenja o'g'ilning javobi.
5. Merosxo'r.

Tayanch so'zlar: *merosxo'r, oltin uzugi, zarbof, javohir, aqlli boshi.*

Yong'oqjon

Bor ekanda, yo'q ekan. Yong'oqjon bo'lgan ekan. Uning niyati odamlarga yaxshilik qilish ekan. Yong'oqjon marjon-marjon tugunchalar tugibdi. Yozda Yong'oqjon quyoshdan nur olibdi. Mag'zi yog'ga to'libdi.

Ushoqtoyning buvijonisi betob ekan. U Yong'oqjonning moyidan totib, oyoqqa turibdi.

Shundan so'ng, Ushoqtoy ham Yong'oqjondan yeb ko'ribdi. Aqliga aql qo'shilibdi. Ko'paytirish jadvalini birpasda yodlab olibdi.

Buvijonisi Yong'oqjonning oldiga boribdi. Uning kuchsizlarga kuch berishini, Ushoqtoylarning aqliga-aql qo'shishini aytib maqtabdi. Ming yil umr ko'rgin, deb duo qilibdi.

Yong'oqjon odamlar sog'ligiga foyda keltirganidan mamnun bo'lib, uzoq yillardan beri yashar ekan. (85 so'z)

Imlo: *b–p* undoshlarining talaffuzi va yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Birinchi xatboshida nima haqida gapirilgan? Nima uchun Ushoqtoy ko'paytirish jadvalini birpasda yodlab oldi? Yong'oqjonning qaysi ishi buvijonga yoqib qoldi? Yong'oqjon nimadan mamnun?

Taxminiy reja uchun savollar:

1. Yong'oqjon nima uchun quyoshdan nur oladi?
2. Yong'oqjon qanday foyda keltirdi?
3. Buvijonisi kimni nima deb duo qildi?
4. Yong'oqjon qanday qilib uzoq yil yashar ekan?

Tayanch so'zlar: *marjon-marjon, totib, oyoqqa, aql.*

O'g'ri

Husayn amaki bozorga bordi. Narsalarini sotib qaytayotganda buloq boshiga yetib, eshagiga dam berdi. O'zi ham daraxt tagida mizg'ib olmoqchi bo'ldi. Hamyonini qo'yniga berkitib, uyquga ketdi.

Daraxtning ustida o'g'ri kishi o'tirgan edi. Pullarni ko'rib daraxtdan tushdi. Cho'ntagidan qamish naycha, zahar solingan qutichani oldi. Qamish naychani ichiga zahardan ozgina soldi. Husaynning og'ziga puflab pullariga ega bo'lmoqchi edi.

O'g'ri zaharni puflamoqchi bo'lib turganda, Husayn amaki aksa urib yubordi. O'g'ri o'z maqsadiga erisha olmadi va qochib ketdi. (74 so'z)

Imlo: – *qa* jo'nalish kelishigining qo'llanishi, *hamyon, cho'ntagidan, zahar, puflab* so'zlari ustida ishlanadi.

«... *mizg'ib olmoqchi*» so'z birikmasi o'rnida qanday so'z ishlatish mumkin?

Tahlil: Husayn amaki bozordan qaytishda nima qildi? O'g'ri kishi nima ish qildi? Qanday qilib o'g'riining og'zi zaharga to'ldi.

Reja:

1. Husayn amaki uyquga ketdi.
2. Aksa urib yubordi.
3. Yaramas o'g'ri.

Tayanch so'zlar: *buloq boshiga, mizg'ib olmoqchi, hamyonini, qamish naycha, puflab, aksa urib, bir zumda.*

Sinfdoshtlar

4-«A» sinf o'quvchisi Ma'mur ba'zi fanlarni yaxshi o'zlashtira olmaydi. Shuning uchun Sobir Ma'murga qiynalgan fanlaridan yordam bermoqchi bo'ldi.

Ma'mur maktabga borolmadi. Sinfdoshtlari xabar olishsa, kasal bo'lib qolibdi. Ma'murning betob bo'lishi o'rtoqlarini tashvishga soldi.

Sinfdoshtlar navbat bilan Ma'murning uyiga borib, o'tilgan mavzularni aytib turdilar.

Ma'mur tuzaldi. Maktabga bordi. Ona tili o'qituvchisi Ma'murdan uy vazifasini so'radi. Uning javobi o'rtoqlarini xursand qildi. Chunki Ma'murning ona tili fanidan birinchi marta yuqori baho olishi edi. Ma'murning dangasa ekani bilinib qoldi. U sinfdoshtlaridan xursand bo'ldi. (79 so'z)

Imlo: Atoqli otlarning yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Nima maqsadda Sobir Ma'murni uyiga taklif qildi? Bolalar nimadan tashvishlandi? Sinfdoshtlar qanday yordam berishdi? Nima uchun Ma'mur sinfdoshtlaridan xursand bo'ldi? Uning aybi nima ekan? Hikoyadan nimani bildingiz?

Reja:

1. Sobirning maqsadi.
2. Bolalar tashvishlandi.
3. Sinfdoshtlarning yordami.
4. Ma'mur tuzaldi.
5. Ma'mur xursand bo'ldi.

Tayanch so'zlar: *Ma'mur, ba'zi, xabar, betob.*

Sovuq sharbat ichmang

Ahmad dam olish kuni xiyobonga bordi. Ahmadning o'rtog'i Umar ham kelib qoldi. Ikki o'rtoq u yoq, bu yoqqa chopib o'ynadilar.

Ahmad biroz o'ynab charchadi. Peshonasidan ter tomchilari oqdi. U juda chanqadi.

Xiyobonda bir odam muzdek sharbat sotib o'tirgan edi. Ahmad sharbatdan ichdi. Kechqurun Ahmadning butun tanasi titrab, isitmasi chiqdi.

Onasi shifokorni chaqirdi. Shifokor Ahmadning kasalini tekshirib, dori berdi. Bir-ikki kun tashqariga chiqmasdan yotishini buyurdi.

Ahmad tuzaldi. Endi u terlab turgan vaqtda muzdek sovuq sharbat ichishning zararliligini bilib oldi. (82 so'z)

Imlo: *u yoq, bu yoqqa, tanasi, isitma, shifokor, bir-ikki* so'zlarining yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Ahmad kim bilan maydonda o'ynadi? Biroz o'tgach Ahmad qanday ahvolga tushdi? Nima uchun kechqurun Ahmadning butun tanasi og'ridi? Shifokor nima qildi? Hikoyadan nimani bildingiz?

Reja:

1. Ahmad xiyobonga bordi.
2. Ahmad charchadi.
3. Uning isitmasi chiqadi.
4. Onasi shifokorni chaqirdi.
5. Ahmad tuzaldi.

Tayanch so'zlar: *ikki, u yoq, bu yoqqa, bir-ikki, buyurdi.*

Non

Nafisa opaning uyida nonushta uchun ozroq non qolibdi. U tog'orada xamir qordi. Uni ko'rpacha bilan o'rab qo'ydi. So'ng qo'shnisinikiga chiqdi. Bolalar maktabga och ketmasin deb, bir dona non so'rab, iziga qaytdi.

Nafisa opa dasturxon yozdi. Choy damladi. Bolalar dasturxon atrofida o'tirishdi. Shu payt yon qo'shni ham noni pishguncha bir dona non so'radi. Nafisa opa hech ikkilanmay, qo'shnisidan olib chiqqan nonni bu qo'shnisiga berib yubordi.

Bu holni kuzatib turgan Alisher onasiga «tasanno» deganday jilmayib qo'ydi. (75 so'z)

Imlo: *nonushta, xamir, holni, «tasanno», chiqqan* so'zlarining yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Nafisa opa nima uchun qo'shnisinikiga chiqdi? «Iziga qaytdi» deganda nimani tushundingiz? Bolalar nima qilishdi? Alisher nima uchun onasiga «tasanno» deganday jilmayib qo'ydi? Ona to'g'ri ish qildimi?

Reja:

1. Non ozroq qolibdi.
2. Iziga qaytdi.
3. Nafisa opa dasturxon yozdi.
4. Yon qo'shni.
5. Alisher jilmayib qo'ydi.

Tayanch so'zlar: *qo'shnisinikiga, «tasanno».*

O'QUVCHILAR KO'RIB TURGAN MATN REJASINI TUZIB BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Usta Teshaboy

Qadim zamonlarda Teshaboy degan usta o'tgan ekan. Usta yog'ochlardan chiroyli buyumlar yasas ekan.

Teshaboyning uch o'g'li voyaga yetibdi. Bir kuni u o'g'illariga biror buyum yasashga yaramaydigan yog'och keltirishlarini buyuribdi.

Katta o'g'li bug'uning tumshug'iga o'xshash qurigan shox keltiribdi. Teshaboy undan omoch yasabdi.

O'rtancha o'g'li yo'g'onligi bilakdek keladigan yog'och keltiribdi. Teshaboy undan otiga bo'yinturuq yasabdi.

Kenja o'g'il butun terakzorni kezib, keraksiz yog'och topolmabdi. Uyga quruq qaytibdi. Shunda Teshaboy kenja o'g'lidan haqiqiy usta chiqishini aytibdi. *(74 so'z, 70 so'z bo'lishi ham mumkin.)*

Imlo: *buyumlar, yetibdi, shox, bo'yinturuq* so'zlari va ketma-ket kelgan bir xil undoshli so'zlar ustida ishlanadi.

Tahlil: Teshaboy yog'ochlardan nimalar yasas ekan? Usta o'g'illariga qanday ish buyurdi? U nimadan omoch, nimadan bo'yinturuq yasadi? Nima uchun kichik o'g'ildan haqiqiy usta chiqar ekan?

O'quvchilar «Usta Teshaboy» matnini ona tili daftarlaridan qayta o'qiydilar va mustaqil reja tuzadilar. Uni birgalikda tahlil qiladilar.

Reja:

1. Teshaboy usta.
2. Teshaboyning topshirig'i.
3. Usta omoch yasadi.
4. Teshaboy bo'yinturuq yasadi.
5. Haqiqiy usta.

Matn reja asosida so'zlatiladi, so'ng yoziladi. Bayon yozayotganda bolalardan daftarlarini yopib qo'yish talab qilinadi.

Tayanch so'zlar: *yasas ekan, buyuribdi, qurigan, shox keltiribdi, omoch, yo'gonligi, bilakdek, bo'yinturuq, terakzorni, topolmabdi, haqiqiy.*

Pahlavon Mahmud

Pahlavon Mahmud Xiva yaqinida p'ostindo'z oilasida dunyoga keldi. Mahmud Urganch va Xiva madrasalarida ta'lim oldi. Milliy kurash qoidalarini o'rgandi. Yigitlik chog'idayoq kuragi yerga tegmagan bahodir bo'lib tanildi.

Pahlavon Sharqning barcha mamlakatlaridagi musobaqalarda qatnashdi. Faqat zafar qozondi. Tushgan in'om-ehsonlarni, sovrin, mukofotlarni beva-bechoralarga, yetim-yesirlarga ulashib berardi. O'zi esa ota kasbi po'stindo'zlik bilan kun kechirardi.

Pahlavon Mahmud ona shahrida vafot etdi. Bobomiz qabri ustiga muhtasham maqbara tiklangan. Bugungi kunda maqbara ziyoratgohga aylandi. (74 so'z)

Imlo: Atoqli otlar (kishi va shaharlar nomlari)ning yozilishi, *x* va *h* undoshlarining talaffuzi va juft so'zlarning yozilishi ustida ishlanadi.

Tahlil: Kim qayerda tug'ildi? Mahmud qayerda o'qidi va nimalar o'rgandi? Pahlavonning insonparvarligini nimadan bildingiz?

Reja tuzishga tayyorlash: O'quvchilar hikoyaning birinchi va ikkinchi qismini daftarga yozganlar. Reja tuzishda yozilgan matndan foydalanadilar.

1. Pahlavon Mahmud qachon qayerda tug'ildi? (O'quvchilar tug'ilgan yil va sanani aytadilar.) O'qituvchi esa sinf yozuv taxtasiga *Xiva* so'zini yozadi. O'quvchilar matnning ikkinchi qismini daftarlaridan o'qiydilar va birgalikda sarlavha qo'yadilar.

2. Mahmud bilim olish, bahodir bo'lib tanilishi uchun nimalar qildi? (O'quvchilar harakatni bildirgan so'zlarni ketma-ket aytadilar.) O'qituvchi esa sinf yozuv taxtasiga *ta'lim oldi, qozondi, o'rgandi, tanildi* so'zlarini yozadi.

3. Uchinchi qismda Mahmudning qanday fazilatlari yoritilgan? O'qituvchi uchinchi qismni o'qib beradi. O'qilgan matnga birgalikda sarlavha qo'yadilar. So'ng o'qituvchi o'quvchilarga to'rtinchi qismni o'qib beradi. O'qilgan matnga sarlavha qo'yadilar. Shu tartibda reja tuziladi.

Reja namunasi:

1. Pahlavon Mahmud qayerda dunyoga keldi?
2. U nimalar o'rgandi?
3. Pahlavon Sharq mamlakatlarida nima qildi?
4. Nima ziyoratgohga aylangan?

yoki

1. Pahlavon Mahmud dunyoga keldi.
2. U bahodir bo'lib tanildi.
3. Po'stindo'zlik bilan kun ko'rdi.
4. Muqaddas ziyoratgoh.

Bayon yozayotganda o'quvchilarga o'z daftarlarini yopib qo'yish tushuntiriladi.

Qo'shtarak

Ushbu hikoya matnidan avvalgi ona tili darslarida grammatik topshiriqlarni bajartirishda foydalanilgan bo'lish lozim. (Birinci qismi ko'ruv diktanti, ikkinchi qismi ko'chirib yozish yoki tahlil uchun.) O'quvchilar bayon darsida matnni daftardan o'qiydilar. Bu esa bayon rejasini tuzishda o'quvchilarga qulaylik tug'diradi.

1. Boqilar Haydarkentda turadi. Haydarkent bilan Dushanba orasida «Yaydoq tepa» degan tepalik bor. U yerning havosi toza va g'ir-g'ir shabada esadi. Ammo bir tup daraxt yo'q.

Kuz edi. Boqi ikki tup terak niholini «Yaydoq tepa»ga ekib keldi. Teraklar tezda qad ko'tardi. Endi «Yaydoq tepa»ni «Qo'shtarak» deb atashadigan bo'lishdi.

2. Boqilar shahardan qaytayotib «Qo'shtarak»da dam olishdi. Yo'lovchilardan biri teraklarga qarab: «Ekkanning otasiga rahmat. Bir kishi ekkandan ming kishi bahra oladi», dedi.

Ammo Boqi hech narsa demadi. Kamtarlik ham yaxshi fazilatdir.

Imlo: Atoqli otlar (shahar, qishloqlarning nomlari), qo'shma otlarning yozilishi eslatiladi.

Tahlil: «Yaydoq tepa» qayerda joylashgan? Uning ko'rinishi qanday? «Qo'shtarak» nomi qanday yuzaga keldi? Hikoyada «hamma bir kishi uchun, bir kishi hamma uchun» degan shiorga javob bo'luvchi parcha bormi? O'qing. (O'quvchilar daftarlaridan o'qiydilar.) Boqining qanday fazilati namoyon bo'ldi?

Topshiriq: Daftarga yozilgan hikoyani o'qing. Hikoyaga qanday sarlavha qo'yilishini o'ylab ko'ring. O'quvchilar gaplarni muhokama qiladilar va reja tuzadilar.

Reja:

1. «Yaydoq tepa».
2. «Qo'shterak».
3. Yo'lovchi.
4. Yaxshi fazilat.

Bayon yozayotganda o'quvchilar daftarlarini yopib qo'yib, yozuv taxtasiga o'qituvchi tomonidan oldindan yozib qo'yilgan quyidagi gapni ko'chiradilar: *«Ekkanning otasiga rahmat. Bir kishi ekkandan ming kishi bahra oladi».*

Bosh ulug'mi yoki oyoqmi?

Afandi oqsoq odam bo'lsa ham, boshqalardan baquvvat, epchil ekan. U oqsoqligini tan olmay, chopish musobaqalarida qatnashar ekan.

Bir kuni o'n-o'n besh bola musobaqaga qatnashibdi. Ular orasida Afandi ham bor ekan. U orqada qolibdi.

Afandi belgilangan marraga yaqinlashganda boshidan do'ppisini olib, ilgari irg'itibdi. Do'ppi marraga birinchi tushibdi. Bolalar marraga kim birinchi kelgani haqida bahslashibdilar. Ular bahsni hal qilish uchun donishmand huzuriga borishibdi.

Afandi donishmanddan bosh ulug'mi yoki oyoq ulug'mi ekanligini so'rabdi. Donishmand esa bosh ulug'ligini aytibdi.

Bosh kiyim oldin marraga yetgani uchun Afandi g'olib bo'libdi. (89 so'z)

Imlo: *baquvvat, oqsoq, o'n-o'n besh, marraga, do'ppisi, bahslashib, huzuriga, yoki, ulug'* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Afandi qanday odam bo'lgan va nimalarda qatnashgan? Nima uchun bolalar bahslashishdi? Afandi donishmanddan nimani so'radi? Kim g'olib deb topildi? Nima uchun?

Erkin diktantdan oldingi imlo tahlili: *ilgariga irg'itibdi, bahslashibdilar, huzuriga, g'olib bo'libdi* so'z birikmalari hamda so'zlar o'rnida qanday so'z birikmasi va so'zlarni ishlatish mumkin?

O'quvchilar matnni yozuv taxtasidan o'qiydilar va mustaqil reja tuzadilar. Uni birgalikda tahlil qiladilar.

Reja:

1. Afandi chopish musobaqasida qatnashdi.
2. Afandi orqada qoldi.

3. Do'ppi marraga birinchi tushdi.
4. Bolalar bahslashdilar.
5. Afandi g'olib deb topildi.

Matn reja asosida so'zlatiladi. So'zlash davomida matndagi kesimlarning ma'nosiga yaqin quyidagi so'zlarni ishlatadilar: *qo'rqmas ekan, oldinga otibdi, tortishibdilar, oldiga borishibdi, g'olib bo'libdi.*

Hotamjon

Qadim zamonda bir ayolning yolg'iz o'g'li bo'lgan ekan. U mard va botir yigit ekan.

Kunlarning birida ularning qishlog'iga dushman hujum boshlabdi. Qishloq aholisi himoyaga o'tlanibdi. Hotamjon aholiga boshchilik qilibdi.

Hotamjon yovga shart qo'yibdi. Shartga ko'ra har ikki tomondan bittadan pahlavon kurash tushar ekan. Yengilgan tomon urushsiz taslim bo'lar ekan.

Dushman shartni qabul qilibdi. Qishloq nomidan o'rtaga Hotamjon tushibdi. U yovning eng kuchli pahlavonini yengibdi. Keyin ikkinchisi, uchinchisini yengibdi.

Kurash oxirida dushman orasida Hotamjon bilan bellashadigan botir qolmabdi. Xalq dushmandan ozod bo'libdi. (82 so'z)

Imlo: *d-t, p-b, x-h* undoshlarining imlosi eslatiladi.

Tahlil: Hotamjon kimning bolasi? U qanday edi? Nima uchun Hotamjon aholiga boshchilik qildi? Kurash nima bilan tugadi?

O'quvchilar ona tili darslarida grammatik tahlil (fe'l va fe'l zamonlarini aniqlashda) qilish uchun bir darsda birinchi, ikkinchi xatboshini, boshqa darsda uchunchi, to'rtinchi xatboshini daftarlariga yozadilar. Bayon yozish darsida esa o'qituvchi oxirgi (beshinchi) xatboshini sinf yozuv taxtasiga yozib qo'yadi va matnni to'liq o'qib eshittiradi, so'ng reja tuziladi. O'quvchilar daftarda va yozuv taxtasidagi parchalarga nom qo'yadilar. Shundan so'ng o'qituvchi matnni ikkinchi marta o'qiydi. O'quvchilar esa rejani oxiriga yetkazadilar.

Reja:

1. Mard va botir yigit.
2. Dushman bostirib kelibdi.
3. Hotamjon yovga shart qo'yibdi.

4. Dushman shartni qabul qilibdi.

5. Xalq dushmandan ozod bo'libdi.

Matn reja asosida qayta hikoyalanib yoziladi.

Tayanch so'zlar: *mard, bittadan, ikkinchisi, uchinchisi, bellasha oladi.*

Ulug' bobomiz

Ulug' bobomiz Alisher Navoiy Hirot shahrida tavallud topdi. Otasi G'iyosiddin Muhammad o'g'lining tarbiyasiga katta ahamiyat berdi.

Alisher yoshligidan ko'p kitob o'qidi. U yetti-sakkiz yoshdanoq she'rlar yoza boshladi. U mukammal bilim egasi, shoir va davlat arbobi bo'lib tanildi.

Navoiy obodonchilikka doir ishlar qildi. Ariq qazdirib, suv keltirdi, bog'-rog'lar yaratdi. Masjid va madrasalar qurdirdi.

Bobomizning hayot yo'li vatandoshlarini baxtli etish, mamlakatni obod qilishdan iborat bo'ldi.

Bobomiz tinchlik bo'lishi uchun ko'p vaqt sarflaganlar.

Bunday fidoyilik bugungi kunda ham barcha insonlarga ibratdir. (82 so'z)

Imlo: *d-t, p-b* undoshlarining imlosi takrorlanadi; kishilarga, shaharlarga qo'yilgan nomlarning bosh harf bilan yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Alisher Navoiy qachon, qayerda tavallud topdi? G'iyosiddin Muhammad kim? U nimaga katta e'tibor berdi? Alisher yoshligida nima bilan shug'ullandi? O'quvchilar ona tili darsida grammatik tahlil (sonlarni aniqlashda) qilish uchun matnning birinchi, ikkinchi qismini daftarlariga yozadilar.

Bayon darsida matn o'quvchilarga to'liq o'qib eshittiriladi. Endi o'quvchilar daftardagi parchaga nom beradilar. Shundan so'ng o'qituvchi matnni ikkinchi marta o'qiydi. O'quvchilar esa rejani davom ettirib oxiriga yetkazadilar.

Reja:

1. Katta e'tibor.
2. Alisher yetti-sakkiz yoshda.
3. Obodonchilik ishlari.
4. Fidoyilik ibratdir.

Tayanch so'zlar: *tavallud, e'tibor, yetti-sakkiz, mukammal, davlat arbobi, vatandoshlarini, mamlakatni, tinchlik.*

MUSTAQIL TUZILGAN REJA ASOSIDA TO'LIQ BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Bobur va kabutar

Bir kuni Umarshayx saroy a'yonlari bilan o'tirgan ekan. Bir kabutar kelib ayvon peshtoqiga qo'nibdi va «g'ulu-g'ulu» qilaveribdi.

Shoh: «Kabutar ne deydi?» – deb so'rabdi. Shunda Bobur kabutarning qovun sayliga chaqirayotganini so'zlabdi.

Kabutarni tutib qarasalar, oyog'ida xat bor ekan. Xat shohning qovun sayliga taklif qilingani haqida ekan. Umarshayx Boburning hushyorligidan hayratga tushibdi. O'g'lidani topqirligining sababini so'rabdi.

Bobur o'tgan yili shu qush qovun sayli haqida xabar keltirganini va uni qanotidagi qora xolidan taniganini aytibdi. (74 so'z)

Imlo: *p–f, p–b* undoshlarining imlosi eslatiladi.

Tahlil: Matn ifodali o'qiladi, so'ng quyidagicha savol-javob uyushtiriladi.

Matn necha qismdan iborat? (To'rt qismdan oshmasligi kerak.) Kim kabutarning qovun sayliga chaqirayotganini aytdi? Umarshayx nimadan hayratga tushdi? Bobur qushni qanday tanidi?

Shundan so'ng, matn qayta ifodali o'qiladi va o'qilgan matnning qaysi birini ikki qismga bo'lish mumkinligi so'raladi. Qismlar sarlavhalanadi va reja daftarga yoziladi. Lekin o'quvchilarning rejasi muhokama qilinmaydi.

Reja tuzish: Matn necha qismdan iborat ekanligi va har bir qismdagi voqealarni bilib olganliklari ta'kidlanadi.

Matn yana bir marta o'qiladi. O'quvchilar birinchi qismga sarlavha o'ylab uni daftarga yozadilar. (*Kabutar «g'ulu-g'ulu» qilaveribdi.*) Ikkinchi qismga ham sarlavha topadilar, daftarga yozadilar. (*Kabutar ne deydi?*) Uchichi, to'rtinchi qismlar ham shu tartibda bajariladi. (*Umarshayx hayratga tushdi. Ziyrak Bobur.*)

Reja tayyor bo'ldi. Endi o'quvchilarga tuzgan rejalari asosida matn mazmunini so'zlab berishga tayyorlanish haqida topshiriq beriladi.

Tayanch so'zlar: *Umarshayx, a'yonlar, ayvon peshtoqiga, qovun sayliga, taklif, hayratga.*

«Kabutar ne deydi?», gapi yozuv taxtasidan ko'chiriladi.

Non isi (*Xalq rivoyati*)

Bir kuni Husayn Boyqaro eng xushbo'y narsani keltirishni buyurdi. Unga turli gullar keltirishdi, yoqmadi.

Husayn vazirlarga uch kun muhlat beribdi. Uch kun orasida xushbo'y narsa nima ekanligini topmasalar, jazo bermoqchi bo'ldi.

Vazirlar Navoiyga voqeani aytishibdi. Navoiy ko'p o'ylabdi. Oxiri dehqon bobodan maslahat so'rabdi. Bobo tandirdan yangi uzilgan nonni olib borishni maslahat beribdi.

Navoiy savatda non bilan saroyga boribdi. Saroyni non isi tutib ketibdi. Husayn Boyqaro nonni ko'rib Navoiyga rahmat aytibdi. Shunda Navoiy sulton xohishini dehqon bobo topganini aytibdi.

Husayn dehqonga boshdan oyoq sarpo kiydiribdi. (86 so'z)

Imlo: Matndan kelib chiqib otlarning bosh harf bilan yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Husayn Boyqaro nima uchun uch kun muhlat berdi va nima qilmoqchi bo'ldi? Vazirlar kimning oldiga borishdi? Dehqon bobo qanday maslahat berdi? Nima uchun Husayn Boyqaro Navoiyga rahmat aytdi? Navoiy nimani aytdi, Husayn nima ish qildi?

Reja tuzish: Birinchi qism qayta o'qiladi. Sarlavha to'g'ri qo'yiladi. O'quvchilar matnning davomini eshitadilar va rejani oxiriga yetkazib, uni daftarlariga yozadilar.

O'quvchilar tuzgan rejalari asosida matnni qayta so'zlab berishda va bayonni yozishda sinf taxtasiga yozilgan so'zlardan foydalanadilar.

Tayanch so'zlar: *Husayn Boyqaro, xushbo'y, muhlat, vazirlar, Navoiy, dehqon bobo, xohishini, sarpo.*

Donishmand yigit

Qadim zamonda bir podsho gunohkorni aniqlash uchun quti ko'rsatar ekan. Unda ikkita qog'oz bo'lib, biriga «o'lim», ikkinchisiga «ozodlik» so'zlari yozilar ekan. Kimki «ozodlik» so'zi yozilgan qog'ozni olsa, ozod bo'lar ekan. «O'lim» so'zi yozilgan qog'ozni olsa, o'limga hukm qilinlar ekan.

Hasadgo'ylar donishmand yigitni podshoga gunohkor qilib ko'rsatibdilar. Dushmanlar ikkala qog'ozga «o'lim» degan so'zni yozibdilar. Yigitning do'stlari bu sirdan uni xabardor qilishibdi.

Podsho yigitga qutidagi qog'ozlardan birini olishni buyuribdi. Donishmand qog'ozlardan birini olib, yutib yuboribdi. Shoh qutida «o'lim» deb yozilgan qog'ozni ko'rib yigitni ozod qilibdi.

Donishmand aql-zakovat bilan o'limdan qutilibdi. (91 so'z)

Imlo: *d-t, x-h* undoshlarining talaffuzi va yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Podsho gunohkorni qanday aniqlar ekan? Hasadgo'ylar nima ish qilishdi? Yigit nimadan xabardor bo'ldi? U qanday qilib o'limdan qutilib qoldi?

Reja:

1. Podshoning gunohkorni aniqlashi.
2. Hasadgo'ylarning qilgan ishi.
3. Yigitga do'stlarining yordami.
4. Podshoning buyrug'i.

Matndagi *gunohkor, o'limga hukm, hasadgo'ylar, donishmand* so'zlari o'rnida qanday so'zlarni ishlatish mumkin?

Qaldirg'och

Qadim zamonda ilon tirik mavjudotlarning podshosi bo'lgan ekan. U o'zining ayg'oqchisi – qora ariga go'shti mazali hayvonni topib kelishni buyuribdi.

Ari ko'p hayvonlarni chaqibdi. Unga faqat odamning go'shti yoqibdi. Ari ilonga xabar berishga ketayotganida qaldirg'ochga duch kelibdi. Unga inson go'shtining mazali ekanini aytibdi.

Qaldirg'och arining tilidan yalab maza bilmoqchi bo'libdi. Ari tilini chiqaribdi. Qaldirg'och arining tilini cho'qib olibdi. Ari g'o'ng'illab maqsadini ilonga aytolmabdi.

Biroq ilon qaldirg'ochning qilmishini sezibdi va unga dushman bo'lib qolibdi. Qaldirg'och odamlardan madad kutib, ularning ayvoniga in qo'yar ekan. (82 so'z)

Imlo: *d-t, p-b* undoshlarining talaffuzi va yozilishidagi farqi eslatiladi.

Tahlil: Ilon ayg'oqchisi qora ariga qanday topshiriq berdi? Nima uchun ari topshiriqni bajara olmadi? Qaldirg'och odamlardan nima kutadi?

Reja tuzishga tayyorgarlik ko'riladi.

Tayanch so'zlar: *ayg'oqchi, go'shti, g'o'ng'illab, qilmishini, madad.*

Tez yordam

Dilorom maktabdan kelayotgan edi. Terakning shoxida turgan Bahodirni ko'rib qoldi. U shoxga ilingan varrakka qo'l uzatardi. Birdan shox sinib, Bahodir yiqilib tushdi.

Dilorom qo'rqib ketdi, ko'z oldi qorong'ilashdi. Biroz vaqt o'tgach, o'ziga keldi.

Bahodir esa behush yotardi. Uning peshonasi qonagan edi. Atrofda hech kim yo'q. Dilorom ro'molchasini Bahodirning peshonasiga yopib, o'zi Sharofat xolaning uyiga yugurdi.

Sharofat xola tez yordam chaqirdi. Bahodirni kasalxonaga olib ketishdi.

Dilorom uyiga keldi. Onasiga bo'lgan voqeani so'zlab berdi. Onasi qizidan xursand bo'ldi. (78 so'z)

Imlo: *x-h, p-b, t-d* undoshlarining imlosi, ketma-ket kelgan bir xil undoshli, *varrakka* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Dilorom Bahodirni qayerda ko'rib qoldi? Qanday baxtsizlik yuz berdi? Dilorom qanday ahvolga tushdi? U Bahodirga qanday yordam berdi? Sharofat xola nima qildi? Kim xursand bo'ldi?

Reja tuzishga tayyorgarlik ko'riladi.

Tayanch so'zlar: *shox, varrakka, behush, voqeani.*

QISMAN TASVIR BO'LGAN BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Yaylovdagi voqea

U Omon degan tanish cho'ponning oldiga bordi.

Birdan qandaydir tovush eshitildi. U o'sha tomonga qaradi. Qirdan uchta dala tuvaloqlari uchib kelardi. Ularning orqasidan ikkita yirtqich qushlar quvib kelardi. Tuvaloqlar o'tlab yurgan qo'ylar orasiga tushib yashirindi.

O'ljadan ajragan yirtqich qushlar poda ustidan aylanib uchdi-da, borib bir chetga qo'ndi. Omon baqirib-chaqirib yirtqich qushlarni quvib yubordi.

Xavfdan qutilgan tuvaloqlar poda orasidan chiqdi va osmonga ko'tarildi.

Ko'z ochib-yumguncha bo'lgan voqea uni ajablantirdi. Omonga esa ta'sir qilmadi. Omon bunday voqealarni ko'p ko'rgan ekan. (82 so'z)

Imlo: *jim-jit, yirtqich, ko'z ochib-yumguncha* so'zlari ustida ishlanadi. *Ko'z ochib-yumguncha* so'z birikmasi o'rnida qanday so'z ishlatish mumkin? (*bir zumda so'zini*)

Tahlil: Matn nechanchi shaxs tilidan bayon qilingan?

Topshiriq: Matndagi ikkinchi gapdagi kishini bildirgan so'zni aniqlang va shaxsini ayting.

Gapdagi III shaxs (birlik) «u» o'rnida I shaxsni ko'rsatuvchi «men» olmoshini qo'llab gapni o'qing. *Men Omon degan tanish cho'ponning oldiga bordi.* Gapning shunday o'qilishi to'g'rimi? Ega I shaxsda, kesim III shaxsda. Ega bilan kesim mos emas. Ularni moslash kerak. Buning uchun kesim (*bordi*)ni I shaxsda (*bordim*) birlik shaklida berish lozim. Endi kesimni o'zgartirib gapni o'qing-chi. *Men Omon degan tanish cho'ponning oldiga bordim.*

Endi «u» o'rnida «men» olmoshini qo'yib, I shaxs tilidan hikoya qiling.

Berilgan reja asosida I shaxs tilidan bayon yozing.

Reja:

1. Bahor chog'i.
2. Atrof jim-jit.
3. Tuvaloqlar yashirindi.
4. O'ljadan ajragan yirtqichlar.
5. Meni ajablantirdi.

Uvol

Boboning kichkina Anvarjon degan nevarasi bor. Anvarjon dumaloqqina, lo'ppigina. Ko'zlari charosdek tim qora. Doimo yonib turadi. Yuzida kulgichi bor. U yerga ursa, ko'kka sakraydi.

Boboning oila a'zolari dasturxon atrofiga yig'ilishgan edi. Anvarjon nonning ushog'ini yerga to'kib yer edi. Bobosi ibrat bo'lsin, deb gilam ustidagi ushoqlarni bitta-bitta terdi. Ularni ko'ziga surtib, likopchaga soldi. Keyin ushoqlarni deraza oldida turgan musichalarga berdi.

Bobo non ushog'i yerga tushsa, uvol bo'lishini uqtirdi.

Anvarjon uvol bilan savob nimaligini bilib oldi. Non ushog'ini yerga tushirmaslikka ahd qildi. (82 so'z)

Imlo: *dumaloqqina, tim qora, musicha, ahd* so'zlarining imlosi ustida ishlanadi.

Tahlil: Anvarjon kim? (Anvarjon boboning kichkina nevarasi.)

«*Yerga ursa, ko'kka sakraydi*» iborasiga izoh bering. Anvarjonning ko'rinishi qanday? Nima uchun bobo Anvarjonga ibrat bo'ldi? Bobo nimani uqtirdi? Anvarjon nimani bilib oldi va nimaga ahd qildi?

Reja:

1. Nevara.
2. Anvarjonning ko'rinishi.
3. Bobo ibrat ko'rsatdi.
4. Boboning nasihati.
5. Anvarjonning ahd.

Tayanch so'zlar: *lo'ppigina, tim qora, hamisha.*

Yosh yilqichi

Zafar yakshanba kunlari yilqi fermasiga boradi. Zafar Jiyronga, Jiyron Zafarga o'rganib qolgan. Jiyron do'sti kelishi bilan sevinganidan dumi bilan o'zini savalaydi.

Yosh yilqichi Jiyronni erkalaydi. Uning kiyiknikidek uzun bo'ynidan quchoqlaydi. Momiqdek kokilini taraydi. Yem-xashak beradi. Toycha quloqlarini quyonlarnikidek dikkaytirib, kishnab qo'yadi.

Bir kuni Zafar o'rtoqlari bilan fermaga keldi. Jiyron Zafarni ko'rishi bilan kishnab yubordi. Zafar uni qashladi, yollarini taradi va erkaladi.

Zafar fermadan chiqib ketayotganda, Jiyron uning etagini lablari bilan qisib oldi. Buni ko'rgan bolalar kulib yuborishdi. (80 so'z)

Imlo: Atoqli otlar, kishilar, hayvonlar nomining bosh harf bilan yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Birinchi qismda kimning fermaga borishi yozilgan? Zafar fermada nima qiladi? Jiyron do'stini qanday kutib oladi? Yosh yilqichining Jiyronni sevishi qanday tasvirlangan? Matndagi «*uning kiyiknikidek uzun bo'ynidan quchoqlaydi*» gapi, *momiqdek kokilini* birikmasi o'rnida qanday gap va qanday birikma ishlatish mumkin? Zafarning o'rtoqlari nima uchun kulib yuborishdi?

Hikoyani necha qismga bo'lish mumkinligi so'raladi. Matn yana bir marta o'qib beriladi.

Reja:

1. Yakshanba kuni.
2. Yosh yilqichining Jiyronni erkalashi.
3. Zafarning o'rtoqlari fermada.
4. O'rtoqlari kulishdi.

Tayanch so'zlar: *kiyiknikidek, momiqdek, kokilini, quyonnikidek.*

May yomg'iri

Botirjonning otasi yoz bo'yi dalada yashaydi. Dalaga pomidor, kashnich, piyoz ekadi.

Bir kuni osmonni qora bulut qopladi. Chars-churs chaqmoq chaqdi. Momaqaldiraq gumbirladi. Sharros yomg'ir quydi. Botir panaga o'tdi.

Yomg'ir suvlari chumoli iniga kira boshladi.

Odatda chumolining ini do'ppayib turadi. Lekin bu qo'rg'onni Botir tepib, har tarafga sochib tashlagandi.

Botir chumolilarga achindi. U yugurib kelib inning atrofini loy bilan o'rab chiqdi. Shu payt otasi kelib qoldi. U Botirning panaga o'tmagani uchun hayron bo'ldi.

Bilsa, o'g'li chumolilarni himoya qilgan ekan. (80 so'z)

Imlo: juft so'z (*chars-churs*) ning yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Botirjonning dadasi nimalar ekadi? Nima uchun Botir panaga o'tdi? Botir nimani buzib tashlagan edi? Botir chumolilarga achinib nima qildi?

Reja:

1. Otasi dalada yashaydi.
2. Osmonni qora bulut qopladi.
3. Yomg'ir suvlari.
4. Botir chumolilarga achindi.

Tayanch so'zlar: *kashnich, chars-churs, atrofini.*

Ikki dugona

Bog'dagi favvora atrofiga qo'yilgan o'rindiqlardan birida ikki dugona o'tirar edi. Ularning bo'ylari baravar edi.

Qizlardan birining ismi Zumrad edi. Uning sochi qop-qora va jingalak, ko'zi qora edi. U pushti rang ko'ylak kiygan edi.

Ikkinchi qizining ismi Mashhura edi. Uning sochi ipakdek mayin, tilla rang. Ko'zi osmon kabi zangori. U oq shoyidan ko'ylak kiygan ekan.

Bir kuni Mashhura shamollab qolib, maktabga bormadi. Kechqurun Mashhurani ko'rgani Zumrad bordi. U dugonasiga «O'zbek xalq ertaklari» kitobini olib borgan edi. Mashhura kitobni ko'rib, sevinib ketdi.

Ikki dugonaning xursandchiligi bir jahon bo'ldi. (88 so'z)

Reja:

1. Favvora atrofidagi qizlar.
2. Zumrad qanday ko'rinishda?
3. Ikkinchi qizning ismi nima, uning ko'rinishi qanday?
4. Mashhuraning shamollab qilishi.

GRAMMATIK TOPSHIRIQLI BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Elim deb, yurtim deb yashagan inson

1360-yilda Movarounnahrni mo'g'ullar bosib oldi. Viloyat beklarining ko'pi mamlakatni tashlab qochdi. Qolganlari esa mo'g'ullar oldiga borib tiz cho'kdi.

Temurbek esa xalqni o'z atrofiga to'plab, mo'g'ullarga qarshi kurashdi. Urush o'n yil davom etdi.

Urush yillari Temurbek 62 kun zindonda asirlikda yotdi. Qo'l-oyog'idan yarador bo'lib, bir umr aziyat chekdi. Lekin eliga, yurtiga xiyonat qilmadi. Doimo xalq bilan birga bo'ldi.

Temurbek baland bo'yli, tik qomatli, keng peshonali edi. U go'yatda kuchli, oq-qizil yuzli va qo'l-oyoqlari baquvvat bo'lgan. Sersoqol, qoshlari qalin edi.

U qo'rqmas, botir, mard kishilarni yoqtirardi. (93 so'z)

Imlo: *atrofiga, baland, azob-uqubat, xiyonat, oq-qizil, qo'l-oyoqlari* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Hikoyaning birinchi qismida nima tasvirlangan? Mo'g'ullarga qarshi kim kurashdi? Urush yillari Temurbek qanday ahvolga tushdi va nima qildi? Temurbekning tashqi ko'rinishi qanday? U qanday kishilarni yoqtirardi?

Reja:

1. 1360-yildagi voqea.
2. Mo'g'ullarga qarshi kurash.
3. Urush yillarida Temurbek.
4. Temurbekning tashqi ko'rinishi.
5. U yoqtirgan kishilar.

Tayanch so'zlar: *Movarounnahr, asirlik, yarador, aziyat, xiyonat.*

Sarkarda

Chingizxon Hind daryosi sohilida Jaloliddinga qarshi urush boshladi va g'alaba qozondi. Chunki uning askarlari ko'p edi.

Jaloliddin dushman qo'lida bandi bo'lishni istamadi. U onasi, xotini va bolalarini ham Chingizxon qo'lga tushishini xohlamasdi. O'zi esa sodiq navkarlari bilan otda daryoning narigi tomoniga o'tib oldi.

Chingizxon Jaloliddinning jasorati va mardligiga qoyil qoldi. U lashkarboshilariga uzoqdan o'ziga musht ko'rsatib kelayotgan Jaloliddinni ko'rsatdi va undan o'rnak olishga chaqirdi.

Jaloliddin 1231-yili dushman bilan jangda fojiali halok bo'ldi. (77 so'z)

Imlo: *x-h* undoshlarining talaffuz qilinishi va imlosi eslatiladi, *qirg'og'iga*, *musht*, *halok* so'zlari ustida ishlanadi. «*Bandi*» so'zi o'rniga yana qanday so'z (asir) ishlatish mumkinligi so'raladi. Atoqli otlarning yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Kim kimga qarshi kurashdi? Nima uchun dushman g'alaba qozondi? Chingizxon kimga qoyil qoldi va lashkarboshilariga nima dedi? 1231-yili qanday voqea yuz berdi?

Topshiriq:

1. Hikoyani I shaxs tilidan so'zlab bering.
2. Berilgan reja asosida I shaxs tilidan bayon yozing.

Reja:

1. Chingizxon g'alaba qozondi.
2. Bandi bo'lmaslik.
3. Chingizxon qoyil qoldi.
4. O'rnak olishga chaqirdi.
5. Fojia.

Ming oltin

Bir kuni otam menga qo'ylarni sotib kelishni topshirdilar. Men qo'ylarni Samarqand bozorida ming tillaga sotdim. So'ng bozorni aylandim. Bozorda qo'lida she'r yozilgan qog'ozni ushlab turgan qalandarni ko'rib qoldim. Qalandar kimki shu yozuvning qadriga yetib, ming oltinga olsa, dunyoning oxiriga yetishini so'zladi.

Men qalandarga ming tilla berdim. U qog'ozni berayotib, uni otamning oldiga borganimda ochishimni aytdi. Qog'ozni otam ochib o'qidilar. Unda yaxshilik bilan nom qoldirish aytilgan ekan.

Otam ming oltinga olingan hikmatga rioya qilishimni aytdilar. Men otam aytganlarini bajarishga ahd qildim. (82 so'z)

Imlo: Bosh harflarning yozilishi eslatiladi. *Samarqand*, *tilla*, *Temurbek*, *oxiriga*, *hikmatga*, *ahd* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Matn o'qib o'rganilgach, qo'yni kim sotganligi, kim bozor aylanganligini aniq ko'rsatish uchun ism (Temurbek) tanlanadi. So'ng quyidagi savollarga javob olinadi:

Temurbek nima uchun Samarqand bozoriga bordi? U bozorda kimni ko'rdi? Qalandar nima der edi? Temurbek ming tillani nima qildi? U nimalarni bajarishga ahd qildi?

Topshiriq:

1. Matnni III shaxs tilidan hikoya qiling.
2. Shaxsni aniq ko'rsatish uchun tanlangan ismdan foydalaning.
3. Hikoyaning 4–5-qismiga sarlavha toping.
4. Tuzgan rejangiz asosida III shaxs tilidan bayon yozing.

Reja:

1. Temurbek qo'y sotdi.
2. Temurbek qalandarni ko'rib qoldi.
3. Qalandarning so'zi.
4. ...
5. ...

Rejani davom ettiring.

Tayanch so'zlar: *Temurbek, hikmat, ahd.*

Tut ko'chati

Bahor. Ko'chat ekishning ayni vaqti edi. Men tut ko'chati ekishni orzu qilardim. Shuning uchun buvimlardan ko'cha eshik oldiga tut ko'chati ekishni iltimos qildim.

Ertasi kuni buvim va men bozorga bordik. Buvim ikkita tut ko'chatini tanladilar. Uni uyga olib keldik. Men o'rtoqlarimni chaqirdim. Buvim bolalarga tut ko'chati ekishni o'rgatdilar. U hosilga kirgach, mahalladagi bolalarni mehmon qilmoqchi bo'ldilar.

Bolalar sevinib ketishdi. Ular tezda ishga tushdilar. Hash-pash deguncha chuqurcha paydo bo'ldi. Bolalarning biri suv quydi, boshqasi tuproq tortdi.

Yillar o'tdi. Tut ko'chati hosilga kirdi. (83 so'z)

Bu matn yuzasidan bayon yozish «Ming oltin» matnidagi singari o'tkaziladi.

Ozod elning o'g'liman

Men Sirdaryo viloyatining Xovos tumanida tug'ilganman. Go'dakligimda men juda yig'loqi bo'lgan ekanman. Meni ovutishlari qiyin ekan.

Bir kuni dadam yig'i-sig'imni eshitmaslik uchun magnitofon ovozini baland qilib qo'yibdilar. Men o'sha zahoti yig'idan taqqa to'xtabman.

Ovutishning oson yo'li topilibdi.

Shu kundan boshlab men yig'laganimda magnitofon qo'yishar ekan. Men esa jimgina qo'shiq tinglar ekanman.

Dadam, onam san'atsevar kishilar edi. Uyimizda xalqimiz suygan hofizlarning magnit tasmasida yozilgan kuy-qo'shiqlari tinmas edi.

Mening san'atga qiziqishim yoshligimdanoq boshlangan ekan. Birinchi qo'shig'im «Ozod elning o'g'liman» deb nomlanadi. (84 so'z)

Imlo: ovutish, yig'loqi, magnitofon, taqqa, san'atkor, san'atsevar, hofiz, kuy-qo'shiq soz'lari ustida ishlanadi.

Tahlil: Matn nechanchi shaxs tilidan hikoya qilingan? (I shaxs tilidan hikoya qilingan.)

Topshiriq:

1. Birinchi gapdagi kishini bildirgan so'zni va uning shaxsini aniqlang (Men) Gapdagi I shaxs (birlik) «Men» o'rnida III shaxsni ko'rsatuvchi «U» olmoshini qo'llab gapni o'qing. (*U Sirdaryo viloyatining Xovos tumanida tug'ildim*) – Gapning shunday o'qilishi to'g'rimi? – To'g'ri emas. Ega III shaxsda, kesim I shaxsda. Ega bilan kesimni moslash kerak. Kesim (*tug'ildim*)ni III shaxsda (*tug'ildi*) birlikda berish kerak. Yaxshi. Endi kesimni o'zgartirib gapni o'qing-chi? U Sirdaryo viloyatining Xovos tumanida tug'ildi.

2. Matnni III shaxs tilidan hikoya qiling.

3. Berilgan reja asosida III shaxs tilidan bayon yozing.

Reja tuzish uchun savollar:

1. U go'dakligida qanday edi?

2. Qanday qilib ovutishning yo'li topildi? Uylarida nimalar tinmas edi?

3. Ota-onasi qanday kishilar edi?

4. Yoshligida nimaga qiziqdi?

Tayanch so'zlar: Sirdaryo, Xovos, baland, jimgina, «Ozod elning o'g'liman».

MUSTAQIL TUZILGAN REJA ASOSIDA MATN MAZMUNINI QISQARTIRIB BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

4-sinfda bayonning bu turi o'quv yilining II yarmidan qo'llanilishi maqsadga muvofiqdir. Chunki, bu paytda birinchidan, o'quvchilar jamoa ravishda qisqartirib bayon qilishni o'rgangan bo'ladilar. Ikkinchidan, bayonning bu turi ko'proq mustaqillikni talab qiladi.

Bobongiz xafa bo'lsalar maylimi?

Ravshanjonning bobosi hamma ishga chechanlar. Yer chopishmi, ariq olishmi, devor suvashmi, taxta randalashmi – hammasini havas bilan qiladilar.

Boboning asboblari juda ko'p. Ketmon, belkurak, qo'l arra, oybolta, tesha, gulqaychi, randa, andava. Bu asboblarni o'zlari ishlatadilar.

Ketmon bilan yer chopadilar. Oybolta, qo'l arra, tesha bilan daraxtlarning qing'ir o'sgan shoxlarini kesadilar. Randa bilan taxta randalaydilar. Andava bilan devor suvaydilar. Asboblarini esa qoldirib ketmaydilar. Ularni tozalab joyiga qo'yadilar.

Bobo ishlari ko'p bo'lsa ham shoshmaydilar. Avval bitta ishni oxirigacha bajarib, keyin boshqa ishga qo'l uradilar.

Ravshan bunday qilmaydi. Bir ishni qilsa, ikkinchisi qolib ketadi. Asboblarni ishlatgandan keyin yig'ishtirib qo'ymaydi. Ularni ishlatgan joyida qoldirib ketaveradi. Tartib degan narsa yo'q.

Oxiri bobosi Ravshanni biroz koyidi.

Asboblarni ishlatib bo'lgandan keyin yuvib-tozalab joyiga qo'yishni tayinladi.

Ravshan endi bobosining asboblarini ishlatgandan keyin joy-joyiga qo'yishiga, bobosini xafa qilmaslikka va'da berdi. (135 so'z. 75–80 so'z bo'lishi ham mumkin.)

Imlo: *chechan, belkurak, qo'l arra, oybolta, gulqaychi, kesadigan, ikkinchisi, tartib, xafa, va'da, qing'ir* so'zlari ustida ishlanadi.

Tahlil: Boboning qanday asboblari bor? Bobo asboblari bilan qanday ishlarni bajaradi? Ravshanning tartibsizligi qaysi ishida bilindi? Nima uchun Ravshan bobosiga yordam berdi? *«Ishga chechanlar»* so'zi o'rnida qanday so'z ishlatish mumkin?

Qisqartirib so'zlashga tayyorgarlik: Matndagi qaysi qism qisqartirilsa, asosiy mazmunga putur yetmaydi? Bayonni qaysi jumla bilan boshlaysiz? (*Boboning asboblari juda ko'p.*)

Mustaqil reja tuziladi. Reja asosida ikki-uch o'quvchi matn mazmunini so'zlaydi.

Tayanch so'zlar: *asboblari, randalaydilar, suvaydilar, tartib yo'q, va'da berdi.*

Yaxshi do'stlar

Yashil o'rmonda bir kichik Ayiqcha bor ekan. U juda chiroyli, xuddi o'yinchoqqa o'xshar ekan. Uning eng yaxshi do'sti Olmaxon ekan. Ular juda ahil ekanlar.

Bir kuni Olmaxon do'sti Ayiqchani o'rmondan qidirib topa olmabdi. U nima qilarini bilmay, xafa bo'lib ko'p yig'labdi. Shu payt bir kaltakesak Olmaxonning oldiga kelib, ayiqchani ovchi tutib, qishloqqa olib ketganini aytibdi. Olmaxon yig'lashdan to'xtab, ovchilarning uyi tomon yo'l olibdi. Olmaxon qarasa, do'sti ayiqcha ovchining og'ilxonasida qamalib yotgan ekan. Ovchilar esa maza qilib bemalol ovqatlanayotgan ekanlar. Bu holni ko'rgan Olmaxon ovchilarga sezdirmasdan, darrov og'ilxonaning tomiga chiqibdi. Og'ilxonaning ichiga tomon tuynuk ochibdi. Tuynukdan og'ilxonaning ichiga quyosh nuri tushibdi. Quyosh nuri tushganini ko'rib Ayiqcha shiftga qarabdi. U yerda turgan do'sti Olmaxonni ko'ribdi. Ayiqcha bir amallab tomga chiqib olishga harakat qilgan ekan, Olmaxon uni tortib olibdi. Ayiqcha xursand bo'lib:

– Yaxshi do'st do'stning boshiga kulfat tushganda sinalar ekan, – debdi va Olmaxonga rahmatlar aytibdi. (*144 so'z*)

Yo'llanma: O'qituvchi matnni birinchi bor o'qib beradi. O'quvchilar kitobdan kuzatib boradilar. So'ng matnni ichlarida o'qiydilar. Imlosi, ma'nosi qiyin bo'lgan so'zlar aniqlanadi va izohi beriladi. So'ngra matn mazmuni bir-ikki o'quvchiga so'zlatiladi. Tahlil o'tkaziladi. Kerakli, keraksiz o'rinlar ajratiladi. Jamoa bo'lib reja tuziladi. Darsliklar yopib qo'yiladi. Reja asosida o'quvchilar so'zlaydi. Reja qismlariga javob bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilardan olinsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Shundan so'ng bayon yozishga ruxsat etiladi. (*Bayon 75–85 so'z hajmida yozilishi mumkin.*)

Qosim aka qutqarildi

Zohid kutubxonadan chiqqanda qor gupillab yog'moqda edi. U yo'lda g'ingshib yotgan kuchukchani ko'rib qoldi va uni uyiga olib ketdi.

Zohid kuchukka «Ziyrak» deb nom qo'ydi. Ziyrak olti oylik bo'ldi. Zohid uni ovga o'rgatdi.

Bir kuni Qosim aka Ziyrakni olib, ovga jo'nadi. U tog'ning yuqorisiga chiqa boshladi. Kutilmaganda qattiq shamol ko'tarildi. So'ng hammayoqni qor bo'roni qopladi.

Ziyrak Qosim akani qidira-qidira toshlar orasidan topdi. U muk tushib, qimirlamay yotar edi. Ziyrak qishloq tomon shamoldek uchdi.

Zohid o'rtoqlari bilan maktab maydonchasida yaxmalak uchmoqda edi. It to'g'ri Zohidning yoniga kelib, uning etagidan tishlab, tortdi. Vovullab hamma yoqni buzdi.

Zohid uyga yugurdi. Uyda otasi yo'q edi. U akasi bilan Ziyrak ketidan tog' tomon ot qo'ydi. Ular qor bo'ronida muzlab qolgan Qosim akani topdilar.

Ota kasaixonaga yotqizildi. U tezda tuzalib chiqdi. Hamma xursand. Ziyrak ham hech vaqt shunday quvonmagan edi. (138 so'z, 75–85 so'z ham bo'lishi mumkin.)

Imlo: *Zohid, Ziyrak, Qosim aka, shamol, hamma yoqni, yaxmalak, vovullab, qidira-qidira* so'zlari ustida ishlanadi. Atoqli otlarning, kishilar ismining yozilishi eslatiladi.

Tahlil: Qosim aka Ziyrakni olib qayerga jo'nadi? Nima uchun Ziyrak Qosim akani toshlar orasidan topdi? Ziyrak nima qildi? Nima uchun hamma xursand bo'ldi? «Shamoldek uchdi» so'z birikmasini qanday tushunasiz?

Qisqartirib so'zlashga tayyorgarlik: Matndagi qaysi qism qisqartirilsa, asosiy mazmunga putur yetmaydi? Matndagi birinchi, ikkinchi xatboshi tushib qolsa, mazmunga putur yetadimi?

Mustaqil reja tuziladi. Reja asosida ikki-uch o'quvchi matn mazmunini so'zlaydi.

BIRINCHI YARIM YILDA BERILGAN TAYYOR REJA ASOSIDA NAZORAT BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Nabira

Nilufar bobosini juda yaxshi ko'radi. Bobosi ishdan kelgach, uning tufisining bog'ichlarini yechadi va bir chetga olib qo'yadi. Keyin ko'rpacha to'shaydi, bobosining orqasiga yostiq qo'yadi. Bobosi suyunib duo qiladi.

Bir kuni Narzi buva yonboshlab o'tirib, aralash-quralash bo'lib yotgan oyoq kiyimlarga ko'zi tushdi. U Nilufarga poygakdagi oyoq kiyimlarni ko'rsatdi.

Nilufar akalarining pala-partish yechgan oyoq kiyimlariga tikilib qoldi. Birining ichi loy, birining orqasi bosilgan.

Nilufar tufilarning changini artdi, loyini yuvdi va bir chekkaga olib qo'ydi.

Bobo nevarasidan xursand bo'ldi. (79 so'z)

Reja:

1. Bobosi duo qildi.
2. Narzi buva Nilufarni chaqirdi.
3. Bobo xursand bo'ldi.

yoki

1. Nima uchun bobosi duo qildi?
2. Bobo nima uchun Nilufarni chaqirdi?
3. Narzi bobo nimadan xursand bo'ldi?

Tayanch so'zlar: *tufisining, yostiq, aralash-quralash, pala-partish, chekkada.*

Maktab

Temurbek ziyrak, hamma narsani bilishga intiluvchan bo'lib o'sdi. U to'rt yoshga to'ldi. Otasi Tarag'ay Bahodir uni maktabga berdi.

Domla Temurbekka yaxshi o'qisa, bilimli bo'lishini aytdi. Sho'xlik qilib, kam hafsala bo'lsa, o'zidan ko'rishini tayinladi. Temurbek to'rt yil yaxshi o'qidi. Xat-savodini chiqardi. Husnixat mashq qildi.

So'ngra Temurbek Shahrizabzdagi madrasaga bordi. U yerda diniy va dunyoviy ilmlarni o'rgandi. Ayniqsa, mantiq, tarix, adabiyot va riyoziyotga qiziqdi. Ularni puxta egalladi.

Yozgi ta'til paytida esa xanjar va chavgon o'yinlarini o'rgandi.
(76 so'z)

Reja:

1. Temurbek maktabga bordi.
2. Domlaning nasihati.
3. Temurbek madrasada.
4. Yozgi ta'til.

Tayanch so'zlar: *otasi Tarag'ay Bahodir, xat-savod, husnixat, kam hafsala, diniy, puxta egalladi.*

Havas

Boboning bir sevimli nevarasi bor. Ismi Nodirjon. U oilaning rassomi. Hamma Nodirjonning odatiga qoyil qoladi.

Nodirjon qog'oz va albomni ayab ishlatadi. Qog'ozni ham nonga o'xshash aziz deb biladi. U birinchi sinfda tutgan daftarlarini hanuzgacha saqlaydi.

Akasi Bahodirjon iqtisodchidir. U uvol nimaligini juda yaxshi biladi. U ro'zg'or ishida onasiga ko'maklashadi. Hech narsani chiqitga chiqarmaydi. Kartoshka bilan sabzini yupqa archadi, uvol qilmaydi. Nodirjon akasining epchilligiga havas qiladi.

Uvolni bilganlar kam bo'lmaydi. Siz ham kam bo'lmang. (74 so'z)

Reja:

1. Boboning nevarasi.
2. Nodirjonning odati.
3. Bahodirjon iqtisodchi.
4. Kam bo'lmang.

Tayanch so'zlar: *rassom, albom, juda-juda, hanuzgacha, sabzi, archadi, epchilligiga, havas.*

Ajdar yengildi

Oydin kecha. Tog' atrofi jim-jit. Aka-uka botirlar supa ustida uyquda edi.

O'rtancha botir poyloqchi edi. Birdan u g'or ichidan chiqib o'rmalab kelayotgan ajdarni ko'rib qoldi. U supa tomon kelayotgan edi.

O'rtancha botir supadan tushib, buloqning narigi tomoniga o'tdi. Ajdar o'rtancha botirga qarab yugurdi. Botir chap berib, ajdarning

dumiga qilich bilan urdi. Ajdar gangib qoldi. Botir yana ajdarning beliga qilich soldi. Ajdar qattiq yaralandi. Botir uni qilich bilan nimta-nimta qildi. Terisidan bir tasma olib, ko'ylak ichidan beliga bog'lab oldi.

Tong otdi. Botir ajdar voqeasini aka-ukalariga aytmadi. (89 so'z)

Reja:

1. Oydin kecha.
2. O'rtancha botir poyloqchi edi.
3. Ajdar o'ldirildi.
4. Tong otdi.

Tayanch so'zlar: *chap berib, gangib, nimta-nimta, voqea, aka-uka, aytmadi.*

IKKINCHI YARIM YILDA MUSTAQIL TUZILGAN REJA ASOSIDA NAZORAT BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Og'rimasin desang tish...

Hasanjon degan bola yashar ekan. U juda injiq ekan, tez charchab qolib, darslarini ham yaxshi tayyorlay olmas ekan.

Dam olish kuni Hasanjonning tishi og'rib qolibdi. Ovqat yemabdi. Tuni bilan uxlamabdi. Onasi Hasanjonni shifokorga olib boribdi.

Shifokor Hasanjonning tishini davolabdi. Tishlari tuzalgach, injiqlik qilmabdi. Tez-tez charchab qolishi yo'qolibdi. O'qishlari ham yaxshilanibdi. Hasanjon shifokorga rahmat aytibdi.

Shifokor esa Hasanjonga esdalik yozib beribdi:

Og'rimasin desang tish,

Har kuni kerak yuvish.

Erta-yu kech, yoz-u qish,

Kanda bo'lmasin bu ish.

Hozir Hasanjon bu esdalikka to'la amal qilayotgan emish. (86 so'z)

Imlo: *yaxshi, tayyorlay, tishi, uxlamabdi* so'zlari ustida ishlanadi.

Reja:

1. Hasanjon degan bola.
2. Dam olish kuni.
3. Shifokor davolabdi.
4. Esdalik.

Tayanch so'zlar: *Hasanjon, uxlamabdi, shifokor, hozir, esdalikka.*

Ovda

Podshoh lochinini olib ovga jo'nadi. U yo'lda chanqadi. Tog'dan oqib tushayotgan suvdan suvdonni to'latdi. Lochin esa qanot qoqib, suvni to'kib yubordi.

Podshoh darg'azab bo'lib, lochinini yerga urib, halok qildi.

Shu payt shohning mulozimi kelib qoldi. Podshoh unga tog'ning o'zidan suv olib tushishni buyurdi.

Mulozim toqqa chiqdi. Buloq labida o'lib yotgan ajdarhoni ko'rdi. Qarasa, ajdarhodan suvga zahar tomayotgan ekan. Mulozim podshohga tomayotgan suv zaharli ekanligini aytdi.

Shoh mulozimning so'zini eshitib, shoshqaloqlik bilan qilgan ishidan pushaymon bo'ldi. (76 so'z)

Reja:

1. Shoh ovga jo'nadi.
2. Shohning jahli chiqdi.
3. Mulozim toqqa chiqdi.
4. Pushaymon.

Shaxsiy fazilat

Shoh Bobur Agra shahrida edi. Unga valiahdi Humoyunning qattiq betob bo'lgani haqida xabar keldi. Bemorni tezda Agraga keltirishdi.

Tabiblarning urinishlari bemorga kor qilmadi. Buni ko'rgan Bobur Oллоhdan Humoyunning o'rniga o'zining jonini olishini sidqidildan iltijo qildi.

Bobur Humoyun yotgan taxtiravonni uch marta aylandi. Bobur jismu-jonini Humoyunga baxshida etganligini uch marta takrorladi.

Gulbadan Begimning yozishicha, o'sha kuniyoq, Humoyunning ahvoli yaxshilana boshlabdi. Boburning esa mazasi qochibdi. Shu yotganicha ikki oy o'rnidan turmabdi.

Bobur 1530-yil 26-dekabrda 48 yoshida bandalikni bajo keltiribdi. (87 so'z)

Tayanch so'zlar: *Humoyun, Oллоh, taxtiravon.*

Hikoya ikkinchi marta o'qilgandan so'ng, mustaqil reja tuziladi va bayon yoziladi.

Tarvuz

Sharif maktabga bitta katta tarvuz ko'tarib keldi. U sinfdoshlarini maktab bog'iga chaqirib, tarvuzni so'ydi. Ular qip-qizil shirin tarvuzni maza qilib yedilar.

Sharif tarvuzni Yantoqtepaga ekan edi. Bolalar ishonqiramadi.

Dars tugadi. Qo'chqor, Karim, Bahodir, Sharif Yantoqtepaga chiqishdi. Bolalar suvsiz tepada o'sgan tarvuzpalak va dumalab yotgan tarvuzlarni ko'rishdi.

Sharif yantoq ildizlariga tarvuz urug'ini payvand qilgan edi. Tarvuz palaklari yantoqning ildizlaridan oziqlanadi. Yantoqning ildizi juda uzun bo'lib, yerning nam bosgan joylaridan suv ichadi. Sharif buni amakisidan o'rgangan edi.

Bolalar Sharifning ishiga qoyil qolishdi. (81 soʻz)

Hikoya ikkinchi marta oʻqilgandan soʻng oʻquvchilar mustaqil ravishda reja tuzib bayon yozadilar.

Tayanch soʻzlar: *qip-qizil, tarvuz, Yantoqtepa, payvand.*

MUNDARIJA

Kirish	3
--------------	---

1-SINF

BAYON USTIDA ISHLASH	6
----------------------------	---

TA'LIMiy MASHQLAR UCHUN MATNLAR (Tayyorgarlik mashqlari)

TARTIBSIZ MATNLAR USTIDA ISHLASH	8
Tulki	8
Zarif va Zafar	8
Nodirjon	9
Tug'ilgan kun	9
Shifokor bo'ladi	9
Bahorda	9
Yaxshi o'rtoq	10
Ziyofat	10
Zebo	10
Amir Temur	11

2-SINF

BAYON USTIDA ISHLASH	12
----------------------------	----

TA'LIMiy MASHQLAR UCHUN MATNLAR (Tayyorgarlik mashqlari)

QISMLARGA BO'LINGAN MATNLAR USTIDA ISHLASH	29
Baliq ovi	29
Kuch birlikda	30
Ko'chamiz chiroyli bo'ldi	30
Hasan va qaldirg'och	30
Mehnatsevar Zarifa	31
Odobli bola	32
HIKOYA QISMLARINI BIRGALIKDA YOZISH	32
Yaxshi fazilat	32
Diloromning ko'ylagi	33
Yakshanba kuni	33

SAVOLLARDAGI SO'ROQ SO'ZLAR O'RNIGA BERILGAN SO'ZLARNI QO'YIB YOZIHGA OID MATNLAR

Uzumzorda	34
Orzu	34

Nabira	35
Barno	35
Nasihat	36

SAVOLLAR ASOSIDA ERKIN BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Lola	37
Tozi	37
Gulnora ning guli	38
Ona allasi	38
Qovun polizda	39
Qadrli dugonam Zamira!	39
Ish ishtaha ochar	40
Guldasta	41

HIKOYA QISMLARIGA BIRGALIKDA SARLAVHA QO'YIB BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Uycha	42
Chumchuqcha	42
Xaloskor	43
Yaxshilik	44
To'rtko'z	44
Bo'ynoq	45
Halollik	45

RASMLI REJADAN FOYDALANIB BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Lola terish	47
Turna va Tulki	47
Bolalar in yasadilar	48
Aka-singil	49

MATN BO'LAKLARINING TO'LIQ MAZMUNINI QAMRAB OLMAGAN HOLDA SAVOLLARGA JAVOB YOZISH UCHUN MATNLAR

Bog'	50
Ahmad bilan Salima	50
Suhbat	51
Mehribon qiz	52

Hayvonot bog'ida	52
Bog'bon qiz	53
Shoir bilan shoh	53
Bahor sovg'asi	54

3-SINF

BAYON USTIDA ISHLASH	55
-----------------------------------	-----------

BERILGAN REJA ASOSIDA BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

MATNNI TO'LIQ BAYON QILISH UCHUN MATNLAR	66
Fermada	66
Usta kulol	67
Jonkuyarlar	67
Hunarmand	68
Donishmand	68
Ayiq	69
Yaxshilik yerda qolmas	69

BERILGAN REJA ASOSIDA TANLAB BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Sariq ip	71
Ota xursand	72
Ota sovg'asi	73

O'ZGARTIRILGAN REJA ASOSIDA BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Sovg'a	74
Aql nimada bo'ladi	74
Ovda	75
Sumalakning paydo bo'lishi	75
Alisher bilan bulbul	76

MAZMUNI TO'LIQ O'RGANILGAN MATN ASOSIDA SAVOLLARGA JAVOB YOZISHGA OID MATNLAR

Shogird	78
Hiyla	79
Uzumzorda	80
Yodgorlik toshi	80
Sehrgar bo'lsa	81
Ziyofat	82
Kichkina Arslonbekning yoshligi	83

O'QITUVCHI RAHBARLIGIDA TUZILGAN REJA ASOSIDA MATNNI BAYON QILISHGA OID MATNLAR

BERILGAN SARLAVHALARNI HIKOYA MAZMUNIGA MOSLASH.....	84
Samad yordam berdi	84
Ota va o'g'illar.....	84
Otabekning ahdi.....	85
75 ming dinor	86
Uzuk voqeasi	86

O'QITUVCHI RAHBARLIGIDA HIKOYANI QISMLARGA BO'LISH VA ULARNI SARLAVHALASHGA OID MATNLAR

Jasur bolalar.....	88
Dildora	88
Tirishqoqvoy.....	89
Qo'rquv	90
Nihol tuzaldi.....	90
Qurtlar jonlandi	91
Semurg' bolalari.....	92
Do'ppi	92
Alpomish	93

NAZORAT BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Ahillik.....	95
Hashar.....	95
Chang'i sayli.....	96
Aka-ukalar.....	96
Mangustalar.....	97
Orzu	97
Chin o'rtoq.....	98

4-SINF

BAYON USTIDA ISHLASH.....	99
----------------------------------	-----------

TAYYOR REJA ASOSIDA TO'LIQ BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

To'g'rilik	111
To'lqin qutqarildi.....	111
Ziyrak.....	112
Qulun tuzaldi.....	113

TAYYOR REJA ASOSIDA MATNDAN TANLAB BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Quyunchilik fermasi.....	114
Inoqlik.....	115
Ona ayiq.....	115
Ona xursand	116

MATN MAZMUNINI QISQARTIRIB BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Soy suvi haqida ertak.....	118
Qulog'i yo'q ekan.....	119
Olapar.....	120
Tuyaqush va Arslon	121

O'QUVCHILAR TOMONIDAN BIRGALIKDA TUZILGAN REJA ASOSIDA BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Aql.....	122
Yong'oqjon	122
O'g'ri.....	123
Sinfdoshlar.....	124
Sovuq sharbat ichmang.....	125
Non.....	125

O'QUVCHILAR KO'RIB TURGAN MATN REJASINI TUZIB BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Usta Teshaboy	127
Pahlavon Mahmud.....	128
Qo'shtarak.....	129
Bosh ulug'mi yoki oynqmi?.....	130
Hotamjon	131
Ulug' bobomiz.....	132

MUSTAQIL TUZILGAN REJA ASOSIDA TO'LIQ BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Bobur va kabutar.....	133
Non isi.....	134
Donishmand yigit.....	134
Qaldirg'och	135
Tez yordam	136

QISMAN TASVIR BO'LGAN BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Yaylovdagi voqea	137
Uvol.....	138
Yosh yilqichi.....	138
May yomg'iri.....	139
Ikki dugona.....	140

GRAMMATIK TOPSHIRIQLI BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Elim deb, yurtim deb yashagan inson	141
Sarkarda	141
Ming oltin	142
Tut ko'chati	143
Ozod elning o'g'liman	144

MUSTAQIL TUZILGAN REJA ASOSIDA MATN MAZMUNINI QISQARTIRIB BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Bobongiz xafa bo'lsalar maylimi?	145
Yaxshi do'stlar	146
Qosim aka qutqarildi	147

BIRINCHI YARIM YILDA BERILGAN TAYYOR REJA ASOSIDA NAZORAT BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Nabira	148
Maktab.....	148
Havas	149
Ajdar yengildi.....	149

IKKINCHI YARIM YILDA MUSTAQIL TUZILGAN REJA ASOSIDA NAZORAT BAYON YOZISH UCHUN MATNLAR

Og'rimasin desang tish	151
Ovda.....	151
Shaxsiy fazilat	152
Tarvuz	152

4000 csm.

Muhabbat Umarova, Manzura Tursunovna Nabiyeva

BAYONLAR TO'PLAMI

(boshlang'ich sinf o'qituvchilari va o'quvchilari uchun)

Muharrir	<i>T. Nazarov</i>
Texnik muharrir	<i>D. Salixova</i>
Rassom	<i>J. Gurova</i>
Kompyuterda sahifalovchi	<i>B. Babaxodjayeva</i>

«NISO POLIGRAF» ShK, Toshkent sh, H. Boyqaro ko'chasi, 51-uy.

Nashriyot litsenziyasi AI № 211. 26.03.2012. Bosishga 04.02.2013 da ruxsat etildi.

Qog'oz bichimi 60×84^{1/16}. Tayms garniturası ofset bosma usulida chop etildi.

9,3 shartli b.t. 10 nashr-hisob t. Adadi 3000 nusxa.

49-raqamli buyurtma. Bahosi shartnoma asosida.

«Niso Poligraf» ShK bosmaxonasida bosildi.

100182, Toshkent, H. Boyqaro ko'chasi, 51.